ВИЗВОЛЬНИЙ ШЛЯХ

ГРОМАДСЬКО-ПОЛІТИЧНИЙ І НАУКОВО-ЛІТЕРАТУРНИЙ ЧАСОПИС

VII

Р А

ВИЗВОЛЬНИЙ ШЛЯХ

Суспільно-політичний і науково-літературний місячник

Видає

Українська Видавнича Спілка

LIBERATION PATH

Ukrainian Political, Social, Scientific & Literary Magazine

Published monthly by

Ukrainian Publishers Ltd.

№ 7 (141), July, 1959. Vol. XII

Редагує Колегія

Редактор Літературного Відділу

Проф. д-р В. Державин

Головний редактор Г. Драбат

Редакція і Адміністрація:

237, Liverpool Road, London, N. 1., Tel.: NORth, 1828

УМОВИ ПЕРЕДПЛАТИ »ВИЗВОЛЬНОГО ШЛЯХУ« НА 1959 РІК

Країна	річна передплата	піврічна передплата	чвертьрічна передплата	окреме число
Австралія	2 ф. 15 ш.	1 ф. 8 ш.	15 ш.	5 ш.
Австрія ..	70 ш.	35 ш.	19.50 ш.	6.50 ш.
Аргентіна	140 пезів	75 пезів	40 пезів	13 пезів
Бельгія ...	275 б. фр.	138 б. фр.	75 б. фр.	25 б. фр.
В. Брітанія	2 ф. 4 ш.	1 ф. 2 ш.	12 ш.	4 ш.
Канада ...	8 дол.	4 дол.	2 дол. 40 ц.	80 цент.
Німеччина	18 н. м.	9 н. м.	4.50 н. м.	1.50 н. м.
Парагвай .	150 ґуар.	75 ґуар.	39 ґуар.	13 ґуар.
США	8 дол.	4 дол.	2 дол. 40 ц.	80 цент.
Франція ..	2.500 ф. фр.	1.250 ф. ф.	630 ф. фр.	210 ф. фр.
Швеція ...	28 кор.	14 кор.	7.50 кор.	2.50 кор.

В інших країнах — у перечисленні на валюту даної держави

Адреси наших Заступників на стор. 2.

Обкладинка роботи проф. **Р. Лісовського**

Printed in Great Britain by Ukrainian Publishers Ltd., 237, Liverpool Rd., London, N.1.

ВИЗВОЛЬНИЙ ШЛЯХ

СУСПІЛЬНО-ПОЛІТИЧНИЙ І НАУКОВО ЛІТЕРАТУРНИЙ МІСЯЧНИК

Кн. 7/67 (141) ЛИПЕНЬ, 1959 Річник VI (XII)

Зміст VII-ої книжки

Інж. Д. Шалдій: УКРАЇНСЬКИЙ НАЦІОНАЛІЗМ — НАЙБІЛЬШИЙ ВОРОГ МОСКВИ 723

Юрій Буряківець: ПОЛТАВА 728

СПІЛЬНА ЗАЯВА УКРАЇНСЬКИХ ПОЛІТИЧНИХ УГРУПОВАНЬ З ПРИВОДУ РУСИФІКАЦІЇ УКРАЇНИ 729

Проф. С. Килимник: ВІД КОНОТОПУ — ДО ПОЛТАВИ 731

Проф. М. Міллер: ХРИСТИЯНСТВО В УКРАЇНІ-РУСІ ДО ВОЛОДИМИРА ВЕЛИКОГО 745

Б. Курилас: ТЕЙЛЯР ДЕ ШАРДЕН (сонетоїд) 758

Проф. Дам'ян Горняткевич: ПЕРШИЙ З'ЇЗД УКРАЇНСЬКИХ УЧЕНИХ У ЛЬВОВІ В 1848 РОЦІ (продовження, 2) 759

Б. Курилас: БУРЯ (сонетоїд) 763

Н. Давній: З МИНУЛОГО (закінчення, 3) 764

Проф. Микола Величківський: ЧИ Є НЕБЕЗПЕКА ВІД НАДМІРНОГО ЗРОСТАННЯ НАСЕЛЕННЯ? 771

Дж. К. Честертон: ВІЧНА ЛЮДИНА (перек. **П. П.**, продовж., 5) 775

М. Верес: ЗРІЛІСТЬ; КИЇВСЬКЕ ЛІТО; ВЕЧІРНЯ БАЛЯДА 782-784

О. Крига: »Я ВИСТУПЛЮ ЗА ВОЛЮ ПРОТИ РАБСТВА« (нарис) 785

Проф. П. Савчук: БЕЗСМЕРТНІСТЬ ІВАНА КОТЛЯРЕВСЬКОГО 791

М. Верес НА ПОКОСАХ 796

Д-р Дмитро Куликовський: В ЧОТИРИКУТНИКУ СМЕРТИ (спогади) 797

Ігор Шанковський: ПІСНЯ: ЮНАК НА ЧАТАХ 806

Василь Г. Ян: ЧИНГІЗ-ХАН (роман. продовж. 7) 807

Проф. д-р Володимир Державин: КОНСПЕКТИВНИЙ КУРС ТЕОРІЇ ЛІТЕРАТУРИ (ПОЕТИКИ) 827

Рецензії

В. Державин: ПОЛІТИЧНІ МЕМУАРИ НЕАБИЯКОЇ ЛІТЕРАТУРНОЇ ВАРТОСТИ 833

В. Державин: ПОЕЗІЯ, ЩЕ НЕ ЦІЛКОМ СВІДОМА ВЛАСНОЇ ТОТАЛЬНОСТИ 835

Софія Наумович: ВДАЛА САТИРА 836

" " ДВІ ПОЕТКИ-МОДЕРНІСТКИ 837

— Пожертви на пресовий фонд »Визвольного Шляху« 839

Передрук дозволений за поданням джерела

ВИДАЄ УКРАЇНСЬКА ВИДАВНИЧА СПІЛКА
ЛОНДОН

ЗАСТУПНИКИ »ВИЗВОЛЬНОГО ШЛЯХУ«

АВСТРАЛІЯ:

"Library & Book Supply"
1, Barvon St.,
Glenroy 9., Victoria.

АРҐЕНТІНА:

W. Zastawnyj,
Soler 5039,
Buenos Aires.

БЕЛЬҐІЯ:

Omelan Kowal,
Bd. Charlemagne, 72, Bruxelles, 4.

КАНАДА:

P. Shevchuk, Esq.,
140, Bathurst St.,
Toronto, Ont.

НІМЕЧЧИНА:

"Shlach Peremohy",
München, 8.
Zeppelinstr. 67.

ПАРАҐВАЙ:

I. Lytvynovych,
a/c V. Kolesnikevich,
Villa Alta, Encarnacion.

США:

Very Rev. Paul Falko,
29 Wilson Str.,
Rochester 5, N.Y., U.S.A.

Дітройт і околиця:

M. Fedyshyn
6786, Memorial St.,
Detroit, 28, Mich.

Нью-Йорк і околиця:

H. Cebrij,
721 E-6th Str.,
New-York City, N.Y.

Клівленд і околиця:

T. Wasylyk,
3722, Newark Ave.,
Cleveland 9, Ohio.

ТУРЕЧЧИНА:

Sotnik Mikola Zabello,
Istanbul,
Beyoglu Posta Kutuso 224

ФРАНЦІЯ:

"L'Ukrainien"
26, Rue de Montholon,
Paris 9 e.

ШВЕЦІЯ:

J. Kostiw,
Box 759,
Stockholm, 1.

Ціна цього числа в Кольпортерів і Заступників — 4 шіл. Всіх наших Кольпортерів і Передплатників поза Великобританією просимо розраховуватися з нашими Заступниками. Про кожну зміну адреси просимо повідомити головну Адміністрацію в Лондоні.

»ВИЗВОЛЬНИЙ ШЛЯХ« — ЦЕ НАЙКРАЩИЙ СУСПІЛЬНО-ПОЛІТИЧНИЙ І НАУКОВО-ЛІТЕРАТУРНИЙ МІСЯЧНИК ДЛЯ КОЖНОГО УКРАЇНЦЯ І КОЖНОЇ УКРАЇНКИ НА ЧУЖИНІ. СЛУЖИТЬ ТІЛЬКИ ІНТЕРЕСАМ УКРАЇНСЬКОГО НАРОДУ І ЙОГО БЕЗКОМПРОМІСОВІЙ БОРОТЬБІ ЗА УКРАЇНСЬКУ САМОСТІЙНУ СОБОРНУ ДЕРЖАВУ!

СПОВНІТЬ СВІЙ ОБОВ'ЯЗОК: ВПЛАТІТЬ ПЕРЕДПЛАТУ, ПРИЄДНАЙТЕ НОВИХ ЧИТАЧІВ І ПЕРЕДПЛАТНИКІВ ТА ВСЮДИ РОЗПОВСЮДЖУЙТЕ ЙОГО МІЖ УКРАЇНСЬКОЮ ЕМІҐРАЦІЄЮ!

Інж. Д. ШАЛДІЙ

УКРАЇНСЬКИЙ НАЦІОНАЛІЗМ — НАЙГРІЗНІШИЙ ВОРОГ МОСКВИ

XXI з'їзд компартії у постановах про »розгорнену побудову комунізму« звернув особливу увагу на т. зв. виховання »нової комуністичної людини«. Очевидно, московським большевикам, — яким не пощастило »перевиховати« українців, білорусів, грузинів та інших поневолених народів на патріотів »радянської (московської) вітчизни« тюрмами і концтаборами, масовим терором і засланнями, — йде тепер про застосування таких методів »перевиховання«, які, з одного боку, були б ніби більш »гуманні«, а з другого — ще більш екстермінаційні та жахливі в наслідках.

Саме питання, як прищепити »комуністичну ідеологію« поневоленим в СССР немосковським народам — турбує московських комуністів не віднині. Зростання національної революційно-визвольної боротьби поневолених в СССР народів, зокрема українського, — це постійно діючий процес, що вдаряє в самі основи московсько-комуністичного імперіялізму. А що Москва вже не в силі спинити зростаючий процес національного визволення біологічним винищуванням народів, вона наголошує тепер необхідність їх »ідеологічного перевиховання«. Тому то, з наказу Москви, цьогорічний травневий пленум ЦК компартії в Україні розглядав на своєму засіданні тільки два питання: 1) Завдання партійних організацій в Україні в посиленні масово-політичної роботи серед трудящих, 2) Підсумки весняної сівби, догляд за посівами та підготовка до збирання врожаю і проведення заготівель сільсько-господарських продуктів в 1959 р.

В цій статті нас інтересує тільки перше питання, що обговорювалося на отому травневому пленумі.

Напрямну доповідь про посилення »масово-політичної роботи серед трудящих« виголосив С. В. Червоненко, секретар ЦК компартії в Україні, а в обговоренні цього питання брали участь 12 секретарів обкомів компартії та голова »Товариства для поширення політичних і наукових знань« в Україні Л. І. Кухаренко. Про стан ідеологічного »виховання« в Київській військовій окрузі говорив член Військової ради і начальник політичного управління округи генерал М. М. Александров.

Большевизм-комунізм — явище чисто московське, зовсім чуже Україні своєю природою. Як нова форма московського імперіялізму, комунізм накинений українському народові брутальною силою і терором. Україна боролася і бореться з ним безперервно. Тому що українська духовість, а тим самим і українська культура, не уступає добровільно і не піддається московському комунізмові, Москва з допомогою свого поліційно-партійного режиму намагається терором накинути українській нації московську духовість — »комуністичну ідеологію«.

Ще в березні (23) 1923 р. секретар ЦК КП(б)У Лебедь на київській партконференції заявив: »Ми теоретично знаємо, що боротьба двох культур в Україні неминуча. В Україні в наслідок певних історичних обставин культура міста — російська, культура села — українська... Поставити собі завдання активно українізувати робітництво, це значить — стати на ступені нижчої культури села, порівняно з вищою культурою міста...«

А на XIV-му з'їзді КП(б)У Нікіта Хрущов говорив: »Вороги народу, українські націоналісти, які проводили шкідництво в галузі культури й освіти, робили все, щоб відірвати український народ від братерського російського народу... Вороги народу, буржуазні націоналісти, знали силу і вплив російської мови, російської культури, вони знали, що це вплив большевизму, вплив учення Леніна-Сталіна на свідомість українського народу, українських робітників і селян. Тому вони й витравляли з шкіл в Україні російську мову, російську культуру, впливи большевизму«.

За московськими декретами й постановами йшов (і йде досі) ганебний терористичний натиск на українську духовість, літературу, мову; словом — на українську націю. Але спротив русифікаційним намаганням, а зокрема визвольна боротьба українського народу виявилися непереможними. І хоч московська окупаційна влада в Україні панує вже ось 41 рік, боротьба московської і української духовостей тривас далі. Перемагає в ній українська духовість і український національний світогляд, а тому й був присвячений цій боротьбі черговий пленум ЦК компартії в Україні (19-20 травня 1959 р.).

На цьому пленумі, обговорюючи завдання в »період розгорненого будівництва комунізму«, зокрема питання посиленої масово-політичної роботи серед українського населення, покликалися на те. що, ніби, вже на XXI-му з'їзді компартії була »яскраво висловлена ленінська політика, яка спрямована на все більший розквіт економіки і культури всіх націй і народностей«. Не будемо повторяти. як дійсно виявлена в постановах XXI-го з'їзду компартії національна політика, бо про це вже багато писала наша національна преса. Але для характеристики наведемо виступ В. Чубаря, який на з'їзді українських письменників був запитав: »Коли це комуністи стали представниками нації в цілому?« А далі заявив: »Націоналісти завжди репрезентують націю не тому, що їх уповноважили »дядьки з мандатами«, а тому, що вони ліпше за соціялістичну інтеліґенцію знають справжню волю нації«. Чубар сказав ясно й коментарів не треба.

В постановах травневого пленуму ЦК компартії в Україні виявлення »ленінської національної політики« показане найперше в »старшобратерському верховодстві« москалів над українським народом, за що останній повинен бути безмежно вдячний »великому російському народові«. Напр., у постановах пленуму читаємо: »У незламній співдружності соціялістичних націй, спираючись на всебічну підтримку і взаємодопомогу великого російського народу... Радянська Україна перетворилася у високорозвинену індустріяльно-колгоспну державу«. Отже, як бачимо, коли б не допомога з боку »старшого брата«, то Україна була б не перетворилася в московський індустріяльно-колгоспний придаток! »Провідництво« московського народу, офіціяльно проголошене, в роки по пер-

шій світовій війні, Сталіним, було знане нам іще за царських часів, коли то москалі твердили, що навіть усі святі »по-русски ґаварілі«.

Після смерти Сталіна, коли Нікіта Хрущов тимчасово зліквідував »культ особи«, щоб згодом висунути на опорожнене Сталіним місце самого себе, большевицька російськомовна центральна преса деякий час не підкреслювала московського »старшюбратерства«, але в Україні преса українською мовою все ж таки була змушена звеличувати »великий російський народ« за його, нібито, »допомогу« українському народові. В »невід'ємності« України, як частини »могутнього Радянського Союзу«, від Московщини міститься ввесь зміст т. зв. »ленінської національної політики«.

Однак ця »невід'ємність« стоїть кісткою в пащі московського окупанта, бо між практичною окупацією України і теоретичною програмою большевицької національної політики лежить величезна прірва, яку Москва намагається заповнити прищепленням »високого рівня комуністичної свідомости« українському населенню. Середником для підвищення »комуністичної свідомости« українського народу мала б бути, як стверджено в постановах згаданого травневого пленуму, — масова аґітаційно-пропаґандивна робота партійно-комсомольських організацій та »Товариства для розповсюдження політичних і наукових знань в Україні«. В цій акції — стверджують постанови, — московські большевики та їх вислужники користуються сотками тисяч пропаґандистів, лекторів, аґітаторів, пресою, радіом, телевізією, культурно-освітніми закладами і т. п.

Масова партійна »політично-виховна« робота Москви в Україні спрямована до того, щоб »ідейним перевихованням« збільшити визиск українського народу та виконати пляни хрущовської семирічки. На перешкоді цьому стоїть постійний спротив українців, про що навіть зазначено в постановах травневого пленуму ЦК компартії в Україні: »Деякі партійні організації ще недостатньо спрямовують політичну роботу на подолання пережитків капіталізму в свідомості людей. Не завжди дається гостра політична оцінка ідеологічному збоченню, проявам буржуазної ідеології, зокрема — **українського буржуазного націоналізму**« (підкр. моє, — **Д. Ш.**).

Таким чином цьогорічний травневий пленум ЦК компартії в Україні повторив те саме, про що говорив Хрущов на XIV з'їзді КП(б)У, про що говорили партійні наглядачі — на XX з'їзді компартії в Україні та на IV з'їзді письменників України, про що писалося і в постановах Верховної ради УССР в цьому ж році.

Щоб виконати хрущовський плян семирічки, Москва наказує: »Звернути особливу увагу на посилення виховання трудящих у дусі колективізму, в дусі працьовитости, в дусі дружби народів, соціялістичного інтернаціоналізму і патріотизму, непримиренности до пережитків націоналізму«.

Видно, що накинена силою московська »дружба народів«, зокрема »дружба« поневолених Москвою народів з »великим російським народом« — тріщить по всіх рубцях і московські імперіялісти зчиняють ось який лямент:

»В умовах розгорнутого комуністичного будівництва, коли зближення і взаємодопомога соціялістичних націй і народностей набирають винят-

кового розмаху, робота по інтернаціональному вихованню трудящих, по вихованню в них **безмежної любови до великого російського народу** (підкр. моє, — **Д. Ш.**) і всіх народів нашої Батьківщини повинна стояти в центрі уваги всіх партійних організацій республіки«.

Ось що повинно стояти в центрі уваги — »безмежна любов до великого російського народу!« А чому ж у центрі уваги не має стояти безмежна любов до українського народу, до української культури, мови, чи хай би вже й до »Радянської України«? Про це пленум ЦК компартії в Україні не думав, він керувався тільки наказами з Москви, щоб вволити волю »старшого брата«.

Характеристичне, що в московській пресі, в постановах усіх пленумів ЦК КПСС чи в ухвалах ЦК компартії РСФСР ще ні разу не зустрічалося закликів, щоб »старший брат« виховувався в безмежній любові до »молодших братів«. А це ще раз підкреслює існування московського імперіялізму-шовінізму на немосковських теренах, у чому й проявляється правдива й безмежна »любов« москалів до »молодших братів« — у їх визиску й грабунках.

Найголовнішою й смертельною небезпекою для Москви й надалі є живучість українського націоналізму, а тому травневий пленум ЦК компартії в Україні наказує низовим партійним наглядачам ще жорстокіше посилити боротьбу з українським націоналізмом. У точці 6-ій постанов пленуму читаємо: »Пленум ЦК КП України вимагає від партійних організацій рішуче викривати буржуазну ідеологію та прояви буржуазного націоналізму, **особливо українського буржуазного націоналізму** (підкр. моє, — **Д. Ш.**), своєчасно давати відсіч нездоровим настроям, провокаційним чуткам, виховувати у трудящих революційну пильність, глибоке розуміння політики партії і Радянської держави«.

Підкреслення в постановах »революційної пильности« та боротьби з »провокаційними чутками« свідчить про те, що боротьба українського народу з московськими окупантами продовжується з непослабною силою на всіх відтинках українського життя, а підпільна дія українських націоналістів становить для Москви щораз більшу небезпеку.

В постановах цього ж пленуму звертається увагу, що... »В Закарпатській, Станиславівській, Волинській та деяких інших областях політична робота серед колгоспників віддалених населених пунктів проводиться ще слабо. У проведенні масово-політичної роботи не завжди враховується специфіка підприємств, колгоспів, районів, міст, областей, зокрема західніх областей України«.

Про те, що в боротьбі з українським націоналізмом у деяких областях України москалі потрапляють у важке становище, стверджує і раптова партійно-політична нарада Прикарпатської військової округи, яка відбулася наприкінці травня цього року. Учасниками цієї наради були найвищі московські військово-політичні керівники Головного політичного управління міністерства війни СССР — начальник Управління, генерал армії Голіков, його заступники, завідуючі відділами ЦК КП в Україні та секретарі обкомів компартії на західніх землях України. Газета »Красная звезда«, подаючи цю вістку, обмежилася тільки інформацією про те, що нарада була присвячена посиленню й поліпшенню комуністичного виховання вояків та офіцерів Прикарпатської військової

округи, як теж і загостренню їх революційної пильности. Що нарада ця мала особливий характер — про це свідчить той факт, що начальник політичного управління Прикарпатської округи ген. Лукашін був спеціяльно викликаний (перед нарадою) звітувати на засіданні Президії ЦК компартії в Україні.

В постановах травневого пленуму ухвалено дуже багато заходів щодо прищеплення »комуністичної свідомости« українському народові. Найголовніший наступ Москви на українську духовість відбудеться під час чергової декади української культури й мистецтва, що призначена на 1960 рік у Москві (чому не в Києві?). В постановах пленуму наказано вже тепер підготовлятися до тієї декади, щоб можна було похвалитися тими »досягненнями«, що їх осягнула українська культура завдяки »старшому братові«. Підготовка до декади мусить проводитися згідно з ідейними напрямками комунізму.

Що ж змусило Москву та її вислужників в Україні приспішити постановами пленуму ЦК компартії в Україні »комуністичне виховання« українського народу? Чому в постановах найбільшу увагу звертається на боротьбу з українським націоналізмом?

Відповідь ясна: український націоналізм, як ідеологія і світогляд, виявляється таким живучим і непоборним, що став для Москви найгрізнішим ворогом. Вістки, які продістаються з України за кордон свідчать про те, що боротьба українського народу проти московських окупантів продовжується і поглиблюється. Вона нуртує в усіх прошарках української людности, а це загрожує існуванню Московської імперії (СССР) як неподільний, єдинонеділимий »матушке Россеї«.

І хоч як обманюють московські імперіялісти ввесь світ неіснуючою »дружбою народів СССР«, хоч як перемішують (засланнями і висилкою на цілинні землі) український нарід з »істинними русскими« (»старшим братом«), хоч як намагаються фізично знесилити й духово спотворити нашу націю — національної ріжниці між українцями і москалями затерти не можуть, так само не можуть перетворити українців у »молодших братів«, в один »совєтський (московський) народ«. І Москва має причину й підстави боятися українського націоналізму, бо він непереможно зростає і готує нищівний удар Московській імперії, найганебнійшій тюрмі народів усіх часів. »Ідеологічно-політичне перевиховання« українського народу в дусі московського комунізму — це ще одна спроба денаціоналізації українського народу, засуджена згори на повну невдачу, так само як і всякі інші спроби русифікації України за царської Російської імперії. Широкий наступ Москви на українську духовість, на український націоналізм — мусить викликати в українського народу ще більший спротив, ще більшу незламність у його визвольній боротьбі за власну Самостійну Соборну Українську Державу.

ЮРІЙ БУРЯКІВЕЦЬ

ПОЛТАВА

Сова з-за темних виглядає віт
Лиха, погана, наче світ лукавий.
Мов тінь Петра, що від грузьких болiт
Сюди прямує пошукати слави.
Сова пригадує полків похід,
Коли російські йшли на битву лáви.
В ту пору шведи мчались через брід
Із козаками гетьмана Мазепи...
Знамена розливались на горбі
Ворожі, й хмара напливала з степу.
Вона злегчить хотіла шведам бій...
Літали полем козаки, як буря,
Пригадували в час вони лихий
І Чечеля і спалений Батурин.

В народі безліч зводилось надій,
Що упадуть навік прокляті мури.
Загине Меншикова клята рать,
Засяє воля над козацьким краєм.
Ніхто не буде різать немовлят
В колисках, і вони повиростають
Вже вільними у рідному краю...

Он тінь Петра у сутінках витає,
Вона в передгроззя грізний час
Шукає в попелищі нові жертви.
І Меншиков лютує повсякчас,
Що ворогів усіх не бачить мертвих.
Душа його кричить у пітьмі не раз,
Щось втрачене пригадує уперто,
Той привид повен гніву і відраз...

Покинувши понуру сирість склепу,
І безпривітну тишину могил,
З'являється нечутно тінь Мазепи,
Мандруючи із-за дунайських піль.
Пливе вона над балками і степом,
До сонних городищ прямує, сіл.
Мотрю Кочубеївну стрічає,
І розмовляють довго щось вони,
І Карла згадують, що в виднокраях
З вітрами мчиться на баскім коні:
Полки свої до бою він збирає,
Зникає непомітно вдалині.

З діброви випливе врочисто тиша,
Туман покриє сонний очерет,
Билину в полі вітер заколише,
Продовживши у Прихерсонні лет.

І знаки вічність на горбах напише
Серед химерних в обріях тенет.

СПІЛЬНА ЗАЯВА
УКРАЇНСЬКИХ ПОЛІТИЧНИХ УГРУПОВАНЬ З ПРИВОДУ РУСИФІКАЦІЇ УКРАЇНИ

Нинішня дійсність в Україні доводить, що московські окупанти, організовані в КПСС, під проводом Хрущова пляново розгортають свій наступ на українську націю. Перед лицем леґального й нелеґального, пасивного й активного спротиву українського народу наступ колонізаторів набуває особливої напруги.

Наслідком політики московських імперіялістів-колонізаторів Україна, що визначалась колись великим відсотком приросту населення, має за останні двадцять років приріст лише 1,424.000 осіб, що означає — навіть у 14-х повоєнних роках — наявність сталого ґеноциду — винищування українського народу. Одним з засобів московського винищування українського народу є масове висилання українців і українок на цілинні землі, замасковане штучними шатами добровільности, мета якого — розпорошити українську молодь у різнорідному етнічному морі для полегшення процесу її денаціоналізації. Систематичне придушування спротиву української інтеліґенції, зокрема письменників, культурних діячів та молоді, а також цьогорічний травневий розстріл українських патріотів у м. Червоноармійському свідчать, що колонізатори пробують ще раз безоглядним терором здушити змагання до свободи й державного усамостійнення України.

Поряд з фізичним ґеноцидом посилюється і ґеноцид духовий, зокрема мовно-культурний. Позиції для русифікації скріплюються через ряд заходів законспірованого характеру і через одверті постанови, сенс яких полягає у звуженні можливостей розвитку для національної культури.

Існують, м. ін., заховані приписи, що не дають змоги українцям, які виїхали на цілину, передплачувати видання українською мовою; таким чином переселенці змушені читати літературу тільки російською мовою.

Нечуваним замахом на найелементарніше і самозрозуміле право нації є прийнятий з наказу Москви Верховним Совєтом УССР закон з 17 квітня ц. р. у справі шкільництва, зокрема дев'ята його стаття, яка стосується до мови навчання в школах України.

Голосні фрази про »велич« »ленінської національної політики«, які рясно супроводять появу цього закону, не в силі приховати його реальної суті — русифікації шкільництва в Україні.

У кожній державі мова її народу є обов'язковою до вивчення у державних школах, і в жадній країні світу ніколи не може прийти під дискусію ця підставова засада життя. У поневолених Москвою неросійських республіках СССР, зокрема ж в Україні, цю самозрозумілу засаду перекреслено. Уряд УССР, замість стояти на сторожі прав української мови в Україні, обернув її в мову, необов"язкову до вивчення в школах. Закон створює всі передумови до того, щоб ФАКТИЧНО обов'язковою мовою в Україні стала лише мова російська.

Щойно перед цією ухвалою пройшло по всій Україні т. зв. всенародне обговорення проєкту Хрущова, **спрямованого на обмеження прав** неросійських мов. Учасники обговорення скрізь підкреслювали конечність залишити українську мову в ролі обов'язкової в укранських і неукраїнських школах УССР. Але, не зважаючи на одностайний голос громадської думки, Верховний Совєт усе таки одноголосно схвалив ганебний закон і тим самим протиставився найістотнішим інтересам українського народу та підкреслив свою невільничу залежність від Москви.

І раніше українські батьки мали змогу віддавати своїх дітей до російської школи, але ніколи дотепер влада УССР в особі своєї найвищої установи не спонукувала українців ставити під сумнів рацію вивчення рідної мови.

Закон, прийнятий Верховним Совєтом УССР, є моральним тиском на українців у напрямку русифікації їхніх дітей, а моральний тиск, як правило, в тоталітарній державі супроводиться тиском поліційним. Своїм актом Верховний Совєт УССР накидає українському народові російську мову як основний засіб для контакту із скарбами світової культури. Тим самим знецінено вартість української мови, як культурного чинника і визначено для неї ролю льокального чинника.

Українці у демократичному світі, уважно слідкуючи за подіями в Україні, з найбільшим признанням вшановують боротьбу українського народу, який за найважчих умов обороняє право української мови в школах України. Допомогти Батьківщині в цей скрутний і вийнятково відповідальний час є святим обов'язком українців, що перебувають поза межами російсько-большевицького панування.

Об'єднані в спільній протидії, солідарно використовуючи всі свої можливості в країнах свого поселення, українці мають зорганізувати світову громадську думку і звернути її увагу на поневолення України, а зокрема на переслідування української мови і культури.

Спираючись на наші зв'язки в різних країнах, українські політичні чинники повинні перенести протестаційну акцію на терен міжнародних політичних, гуманітарних, професійних тощо організацій (Об'єднані Нації, ЮНЕСКО та ін.).

Перед світовою громадською думкою слід вияснювати своєрідність т. зв. совєтської демократії, природу й небезпеку російського імперіялізму та сьогоднішній етап совєтської національної політики: приховані форми планового й систематичного ґеноциду української нації, нове загострення большевицького поліційного терору та посилення переслідувань української мови й культури.

Широку акцію треба повести на сторінках чужоземних видань, зокрема для афро-азійських народів, загрожених московською експансією.

Спільна нарада всіх українських політичних угруповань закликає всі українські чинники у вільному світі — церковні, громадські, наукові, професійні тощо — в кожній країні поселення якнайширше розгорнути акцію оборони національних прав українського народу.

Цю Заяву схвалили в дні 1 червня 1959 р. представники українських політичних угруповань (за абеткою):

Закордонне представництво Української Головної Визвольної Ради,
Закордонні Частини Організації Українських Націоналістів,
Організація Українських Націоналістів,
Організація Українських Націоналістів (за кордоном),
Спілка Визволення України,
Союз Гетьманців-Державників.
Союз Земель Соборної України — Селянська Партія,
Союз Конструктивно-Творчих Сил України,
Українське Національно-Демократичне Об'єднання,
Український Національно-Державний Союз,
Українська Революційно-Демократична Партія,
Українська Революційно-Демократична Партія (»Вперед«),
Український Християнський Рух*).

*) Хоч Український Християнський Рух не є політичною організацією, він вважає за свій обов'язок приєднатися до спільної акції українських політичних угруповань проти русифікації України.

Проф. С. КИЛИМНИК

ВІД КОНОТОПУ — ДО ПОЛТАВИ

I. ВЗАЄМИНИ УКРАЇНИ З МОСКВОЮ ЗА ПЕРШИХ НАСТУПНИКІВ ХМЕЛЬНИЦЬКОГО

Знеможена й вичерпана Україна фізично (військово), морально й матеріяльно, після важких та довгих воєн з Польщею, — через важкі історичні обставини — попадає в московську пастку. Україна в той час мусіла шукати надійного союзу з якоюсь міцною державою. Туреччина, як »бусурменська«, в ті часи була дуже непопулярна; про Польщу, після свіжих ран, — говорити не приходилось, — залишалась лише Москва. З нею і склав гетьман Богдан Хмельницький відомі »СТАТТІ« — оборонний союз, як рівний з рівним, з наближенням до протекторату. Але, як відомо, Москва потрактувала цей договір інакше, ніж думав гетьман, і з перших же початків повела наступ на суверенні права гетьмана та на вольності козацькі... Хмельницький побачив, що попав у пастку, бачили це й уся козацька старшина, духовенство, шляхта, Запоріжжя та »чернь«. Українське суспільство зараз же відчуло важку руку »одновірця«-протектора — Москви. Всі міцно вірили, що гетьман Богдан виведе Україну на широку дорогу волі й цілковитої незалежности як від Польщі, так і від Москви. Тому Богдан Хмельницький рішуче виступав проти порушення Москвою СТАТТЕЙ, зрозумів політику Москви й стан України — й укладав пляни не лише звільнитись від »протектора-одновірця«, але й ослабити Москву настільки, щоб вона ніколи не посягала на суверенні права Української держави. . .

Гетьман Богдан Хмельницький уклав план такий: домовитись і підписати військовий союз з державами, які оточують Московську державу — на півночі з Швецією, на заході з князем Семигороду Ракочієм, з Молдавським та Волоським господарями, а на півдні — з Кримом, васалем Туреччини (козацький корпус навіть брав участь у війні проти Москви).

Москва вдарила на столо́х... Вона трактувала український народ лише як »єдиновірців-черкасів« (?!). Про »братів« тоді й мови не було. Але, довідавшись, що »**Черкасія**« — країна багата, посідає важливу стратегічну територію, тут же й Чорне море, а народ її — **черкаси**, народ войовничий, героїчний, є захистом від тодішнього Криму, від татарів та турків, повела інтенсивний, але, спочатку, обережний наступ на Украї́ну.

II. СМЕРТЬ ГЕТЬМАНА БОГДАНА ХМЕЛЬНИЦЬКОГО

За гетьмана Богдана відносно усталилась Українська держава — політично, економічно, правно й аміністративно, посідаючи певне місце серед европейських держав. Був певний лад. (Правда, влада була цілком військового характеру, та інакше в той час і не могло бути; не час було переводити Україну на мирний стан...). Усі спроби ворохобні козацької, старшинської чи запорозької — припинялись дуже скоро й уміло.

Із смертю Хмельницького український народ, усі його верстви, розгубилися. Правда, Великий Гетьман передбачав, що з його смертю почнуться роздори й свари — боротьба за булаву, а тому бажав із цих причин, як і з інших, встановити гетьманство спадковим, наслідним. А ще й до цього, то й становище було тоді ускладнене: розумний, талановитий і здібний старший син, Тиміш, загинув, а залишився 16-річний юнак, Юрій, що не міг похвалитися ні розумом, ні здібностями, ні фізичним розвитком, ані досвідом державного правління... Але генеральна та козацька старшина, на знак глибокої пошани до Великого Гетьмана, зібралась на Раду в його дворі 23-го серпня 1657 р. і обрала гетьманом **Юрія Хмельницького**. Правда, гетьман Богдан перед тим назвав відповідних йому наступників, кандидатів у гетьмани: Переяславського полковника Павла Тетерю, Полтавського полковника Мартина Пушкаря та Військового писаря Івана Виговського. Рада окликнула: »Юрія Хмельницького волимо собі гетьманом!« Юрій Хмельницький, згідно з козацьким звичаєм-традицією, відмовлявся, але »його вкрили прапорами й шапками, сурмили в сурми, палили з гармат і рушниць«, що вважалося доконаним фактом обрання в гетьмани...

Зваживши на малоліття Юрія, Хмельницький перед смертю доручив опікунство над ним Генеральному Військовому Писареві Іванові Виговському, своєму довгорічному помічникові й дорадникові.

III. ІВАН ВИГОВСЬКИЙ

Іван Виговський походив із шляхетського роду, герба Абданк; на Запоріжжі не був. Народився в м. Гоголевім на Київщині в православній родині шляхтича Остапа Виговського.

Вчився він у Києво-Могилянській Академії, що пізніше згадував з великою приємністю; потім поступив до кварцяного війська*); був писарем при польському комісарі в козацькому війську й дослужився рангу поручника; служив при міському суді в Луцьку; був членом Львівського православного Братства з 1662 р.

У 1648 році Іван Виговський, як військовий, був у загоні Потоцького під Жовтими Водами. Тут був поранений і попав у полон до татарів. Хмельницький знав Івана Виговського ще раніш, як глибокого українського патріота, як розумну, освічену й корисну для України людину, — тому й викупив його з татарського полону (виміняв у татарів за коня), і прийняв до себе на службу, доручивши писарство.

У скорому часі Виговського було назначено Генеральним Писарем Війська Українського. Він працював щиро й уміло: добре й вдало підбирав талановитих співробітників; був добрим дипломатом; виховав чимало здібних урядовців вищої рангу, талановитих дипломатів і політиків.

Іван Виговський, будучи сам визначним дипломатом та політиком, завжди був у повному курсі справ зовнішньої і внутрішньої політики;

*) **Кварцяне військо** (лат.-поль.) — у давній Польщі — постійне військо, утримуване з четвертої частини доходів королівських маєтків. — Ред.

як висловлюються, він був правою рукою Хмельницького, його першим дорадником і вірним помічником, увесь час перебуваючи з гетьманом у походах. 1648 року був у Галичині та їздив до Семигороду; 1649 року уклав Зборівську умову; 1653 року вів переговори під Жванцем; 1655 року — під Львовом; провадив усі пертрактації з Москвою, Швецією, Кримом та іншими державами. Він часто заступав гетьмана, гамував його інколи гострі виступи; сам був спокійної вдачі, зрівноважений, умів зберігати належні таємниці; в рішаючий мент виявляв силу волі, наполегливість і надзвичайну енергію. М. Грушевський так характеризує Івана Виговського:

»...Був чоловік досвідчений, розумний, бувалий, не кепський політик, при цьому, без сумніву — патріот український, завзятий автономіст, однодумець старшини, що разом з нею щиро бажав забезпечити свободу й незайманість України...«[1])

IV. ДЕРЖАВНІ ПОГЛЯДИ ІВАНА ВИГОВСЬКОГО

Іван Виговський — це людина твердих переконань і поглядів на життя й державу. Працюючи в Польщі, він мав повну нагоду добре приглянутись державному ладові Речі Посполитої; пізніше, працюючи Генеральним писарем при гетьмані Хмельницькім — він глибоко вивчив державне життя України, знав позитивні та негативні сторони цього життя, і обмірковував потрібні реформи, хоч і не думав сходити з державного шляху Хмельницького. Він уважав, що керівними верствами держави, майже згідно з доктриною Платона, — мусять бути такі: козацька старшина, шляхта та вище духовенство, — на жаль, не зважав на козацтво та селян. Ці верстви були близькі до Виговського своїм економічним та культурним станом. Козацька старшина — це як державна адміністрація; шляхта, як імпульс економіки держави, а духовенство — мозок — культура, освіта, виховання... Отже, основною помилкою, що привела до трагічного кінця Україну, його самого та козацьку старшину, — було нехтування »черні«, як сили, як верстви. Друга значна помилка Виговського — це недооцінка значення й сили Запоріжжя. Козацька старшина міцніла та збагачувалась, прибирала до рук »чернь«, поневолювала »посполитих« та не зважала на козаків. Хмельницький стримував такі потягнення старшини й таким чином регулював взаємини верхів і низів.

Приймаючи булаву, гетьман Іван Виговський визначив свої погляди у вислові:

... »Ця булава буде доброму на ласку, злому на кару; нікому у війську підлещуватися я не буду; Військо Запорозьке не може бути без страху...«

Ця його декларація і була своєрідною погрозою всім тим, хто пізніше проти нього повстав. Хотів він взяти такий твердий курс лише для того, щоб скоріше й без ворохобні зміцнити Українську державу, самостійну й незалежну.

---

[1]) М. Грушевський: Ілюстрована історія України. Київ-Відень, 1921 р., стор. 326.

Надхненником Виговського, його найближчим співпрацівником, що мав неабиякий вплив на гетьмана — був високоосвічений, талановитий дипломат і політик, також представник шляхти, — Юрій Немирич. Він здобув високу освіту в Оксфорді, Кембріджі та в Парижі. Спочатку він був аріянином, потім повернувся до прапрадідівської православної віри; переїхав до Чигирину й був правою рукою гетьмана Виговського. Це також був глибокий патріот-українець і великий знавець Заходу та державного будівництва.

З боку вищого духовенства — найближчим до гетьмана був Київський Митрополит Діонисій Балабан, обраний на митрополичий престіл всупереч московському бажанню.

Гетьман Іван Виговський намагався здобути у вищих верств признання та підтримку, співпрацю, як перевагу проти »черні«, і мав намір утримувати гетьманську владу на високому поземі, як і Хмельницький.

V. ЗОВНІШНЯ ПОЛІТИКА ГЕТЬМАНА ВИГОВСЬКОГО

Виговський ставив перед собою та перед вищими верствами основне завдання — порвати всякі зв'язки з Москвою, розірвати попереду укладений, 1654 р., гетьманом Богданом Хмельницьким договір. Уся політика гетьмана Івана Виговського була скерована саме в цей бік. Для цього треба було знайти міцне опертя — інші держави, відповідних союзників. 16 жовтня 1657 р. в м. Корсуні гетьман Виговський підписав проти Московської держави союз із Швецією. Основний зміст того союзу: обидві сторони забезпечували собі взаємну допомогу проти ворожих нападів; зобов'язалися взаємно інформувати одна одну про пляни ворогів; підписувати мир тільки спільно. Крім цього, Швеція мала визнати Україну вільною державою і зобов'язувалась боронити її свободи; Українська держава, крім українських земель по Вислу, мала обіймати також і білоруські землі від Березини до границь Прусії; обидві країни мали право вільної торгівлі через Прусію; Україна мала дозвіл набирати добровільців шведських, як також і офіцерів у своє військо, в разі потреби; мала право закуповувати в Швеції зброю та амуніцію; мала право спроваджувати з Швеції ремісників та інші фахові сили і т. д.

Одночасно гетьман І. Виговський відновив союз з Кримом, і татари за ввесь час гетьманування Виговського були йому вірні.

Виговський покінчив з Польщею перемир'ям: обі сторони припинили всякі воєнні дії та відділилися невтральною смугою між Случчю й Горинню.

VI. НАСТУП МОСКВИ НА СУВЕРЕННІ ПРАВА УКРАЇНИ

Москва іще за гетьманування Хмельницького намагалася повести рішучий наступ на Україну, але разом з цим побоювалась Великого Гетьмана, знала його авторитет серед українського суспільства, та й у всій Західній Европі; вона добре бачила вороже наставлення до неї і гетьмана, й усієї України. Снувала Москва пляни, як краще оплутати Україну, як її ослабити, а потім цілком підкорити. Насамперед Москва вирішила посадити своїх воєвод спочатку в Києві, а потім і в інших українських містах; разом з московськими воєводами ввести й військові за-

логи; у більш важливих місцевостях побудували фортеці для своїх залог. Коли воєвод посаджено, Москва поставила питання, щоб людність, оселена біля цих фортець, підлягала воєводам, їх судові; щоб прибутки з аренд та подимного йшли на утримання московського війська; щоб козацькі війська залишили Старий Бихів і Чавси на Білорусії. А ще пізніше цар зажадав, щоб гетьман України підписувався не як »вільний підданий«, а як »вірний підданий«. А щоб вимогти якомога більше від України, обезсилити її, взяти міцно в свої руки, цар вислав військо в Україну.

Наступ Москви відчула вся Україна, а в першу чергу козацька старшина, й усі були однієї думки: остаточно порвати з Москвою.

Виговський давно, ще за Хмельницького, відчував цей московський наступ, цей тягар, але ще не почував себе в силі рішуче порвати з Москвою, а тому вів дипломатичні переговори, відтягав час, щоб краще підготуватись. Виговський змагав до того, щоб підписати з Москвою **союз**, як рівний з рівним, і вимагав від Москви, щоб не втручалася у внутрішні справи України; щоб військо українське, монета, суспільний устрій, і взагалі життя України — і все було б цілком незалежним. А головне, щоб Москва не сміла провадити поза плечима гетьмана переговори з окремими полковниками, з Запоріжжям та духовенством — усе це повинно переходити через Канцелярію Гетьмана, а самого гетьмана Москва мусить шанувати, як суверена й єдиного репрезентанта держави.

У розмові з московським послом Виговський прямо сказав у відповідь на фальшиві сантименти, що Україна, мовляв, це »гілля відламане від природного кореня Великоросії«: »Нехай Великоросія буде Великоросією, а Україна — Україною, — ми є військо непереможне...«

Тоді Москва вирішила розкласти Україну з середини: вона наслала хмари пропаґандистів, шпигунів, урядовців та воєвод і почала цькувати »чернь« на козацьку старшину; полковників підплачувала, обдаровувала соболями й цькувала проти гетьмана; вела окремо пертрактації з Запоріжжям, з полковниками Барабашем, Пушкарем та іншими, мала своїх куплених людей і серед духовенства; пускала й ширила провокації за провокаціями. Щоб це не було порожнім твердженням, я подам окремі моменти цих взаємин України з Москвою за московськими джерелами та історичними архівними документами.

VII. ПЕРТРАКТАЦІЇ ГЕТЬМАНА ВИГОВСЬКОГО З МОСКВОЮ

Отже, великий гетьман Хмельницький не встиг завершити святу справу України, як незалежної й цілком самостійної держави, не встиг унезалежнити її від Москви, що так нечесно спотворила й витлумачила ПЕРЕЯСЛАВСЬКІ СТАТТІ. Це все добре розуміла основна козацька старшина, розуміло духовенство і Запоріжжя. Розуміла й Москва, що Україна не бажає бути від неї в такій залежності, побоювалась козацького батька, була з ним обережна, і знала, що Великий Гетьман започаткував союзи з кількома державами виключно з метою унезалежнення України від Москви та ослаблення московських сил.

І от, 6 серпня (27 липня) 1657 року Великий Гетьман лежить у труні. Вся Україна засмучена: хто буде гідним наступником Богдана? Кого

так слухатимуть і чиї накази так слухняно виконуватиме українське військо, і вся Україна, як виконували накази Хмельницького? Хто завершить велику справу — здобуття волі для українського народу? Хто виведе Україну на шлях цілковитої незалежности? А Україна в оточенні лютих ворогів, що чигають на неї: з півночі Москва, з заходу Польща, а з півдня — Туреччина з своїм васалом Кримом... Врешті, найголовніше, хто поведе Україну в останній бій за волю й правду українського народу з Москвою, як водив Великий Богдан?..

Син Богдана, 16-річний юнак Юрій, іще недосвідчений, слабкий волею і фізично. Вища козацька старшина, як це відомо з минулих часів, — поведе боротьбу за гетьманську булаву й ставитиме справу особистої чести й особистих інтересів вище державних... А до всього того, нестало Гетьмана, нестало одночасно й другого великого патріота України — Митрополита Київського Сильвестра Косова... Велика туга оповила Україну...

Про ці сумні події Генеральний писар Іван Виговський не поспішав повідомляти Москву... За кілька днів перед своєю смертю, Богдан вислав Переяславського полковника Павла Тетерю до Москви, що прибув туди 4 серпня (стар. ст.). На дипломатичну промову полковника Тетері, думні бояри — в імені царя — ставлять питання: чи збирають урядовці в городах прибутки на царську величність, і чому не віддає гетьман зібраних податків тим людям, яких цар присилає? Тетеря відповів:

»Нам тепер дискутувати з Гетьманом не можна, бо це йому буде не любо...«

Друге питання: Гетьман не дотримується Статтей і приймає чужоземних послів...

Полковник Тетерія відповів: »Нам цього Гетьману виговорювати не можна...«

Ці відповіді цікаві тим, що Тетеря дає відчути думним боярам, що в Україні гетьман не нижче їх царя на Московщині...

У грамоті Виговського до царя є цікаві відомості: Виговський інтригує царя й пише, що послав посла до шведського короля вивідати його пляни та що скаже Бєнєвському, щоб вибрали в Польщі московського царя на короля...[2])

По смерті Митрополита Київського Сильвестра Косова Москва намагається, щоб духовенство вибрало нового Митрополита з благословення царя-патріярха московського: »без указа царского« духовенства не збирати. Але духовенство обрало, не питаючись Москви, нового Митрополита Діонисія Балабана. А Виговський сказав: »Вибирайте Митрополита між собою, кого хочете, а нам тепер по смерті гетьманській до того діла нема...«[3])

Виговський, співучасник політики Хмельницького, був лише однієї думки: абсолютно відмежуватись від Москви. Але він діє дуже обережно, дипломатично, а тому й пише до Москви, що він бажає відпочити, щоб цар дав йому маєтності в Литві. Так відводить очі Москви. А

---

[2]) Соловьев: История Россіи, т. XI, стор. 3-4.

[3]) Московский главний архив министерства иностранних дел: Дела Малороссійскія, 1657 год.

далі пише, щоб цар військ своїх на Україну не посилав: »... У нас тепер від неприятеля небезпеки нема, а у війську багато нерозумних людей, які стануть мислити, що царські бояри йдуть з військом, щоб Військо Запорозьке чимнебудь стиснити (обмежити — С. К.), а нам тепер війська непотрібно. Царська величність зволив би в своїй грамоті спочатку написати ім'я гетьманового сина Юрія, щоб йому не було прикро; батько його государю бив чолом, щоб після нього гетьманом бути сину його, й царської величности на те згода є...«[4])

Тут бачимо, як мудро, дипломатично, Виговський дає зрозуміти Москві, що військо, яке вона вводить, Україна не бажає мати в себе. А до обрання гетьмана Москва також не має прав ніяких...

У той же час Виговський писав до Путивльського воєводи Зюзина: »Коли хочеш знати, хто тепер обраний у гетьмани, то я думаю, ти знаєш, що ще за життя покійного Гетьмана вся старшина обрала сина його, пана Юрія, який і тепер гетьманом перебуває, а надалі як буде, — не знаю, одразу після похорону збереться Рада з усієї старшини й деякої »черні«; що урадять на цій Раді, — не знаю. А я після таких трудів великих, я рад би відпочити й ніякого урядництва й начальства не бажаю...«[5])

Водночас Виговський писав до Київського воєводи Бутурліна, що польський посол Бєневський присланий для хитрості, щоб »відлучити« Військо Запорозьке від високої царської руки. Інакше кажучи, що Україну Польща вважає за самостійну державу; а Україна, як суверенна держава, приймає послів.

Основні методи Москви в опануванні України були такі: Посилати пропаґандистів в Україну, обов'язком яких було: організувати свари між старшиною, зокрема, між полковниками; провокувати серед черні невдоволення проти старшини та гетьмана; всебічно дискредитувати та оклевечувати гетьмана, знижувати його авторитет усюди; користуючись сварами та заколотами — насаджувати своїх воєвод та вводити війська, підкуповувати та обдаровувати впливових людей. Москва, ще не знаючи про вибір Виговського гетьманом, посилає в Україну стольника Кікіна (Кикина), а також військо під командою Григорія Ромодановського та Василія Шереметьєва. Крім них, надсилає Олексу Трубецького, Богдана Хітрого та інших.

Кікіну наказано було говорити рядовим козакам та черні:

... »Чи давали їм під час походу за гетьмана Богдана платню? І, коли скажуть, що не давали, вмовити, що гетьман робив це без відома царя, який призначив їм на платню збір з городів і повітів малоросійських, і тепер усе це наказав розглянути й наказ учинити князю Трубецькому. Кікін повинен був говорити з війтами, бурмістрами й міщанами наодинці, що гетьмана нестало, а на городи малоросійські наступили неприятелі — Кримський хан і Ляхи, та у них же між собою сталося замішання й колотнеча; царська величність для їх захисту послав військо, а для своїх государевих справ — князя Трубецького

[4]) Архив Министерства юстиціи; Столбци Малороссійского Приказа, ном. 6001.

[5]) Тут Виговський говорить без усякої дипломатії, що гетьман є, а представників царських не запрощується ні на похорон, ні на Раду.

з товаришами: так вони би нічим не ображались. А коли стануть говорити: добре було б, коли б великий государ для всяких неприятельських приходів і розправних діл зволив бути в них у городах своїм воєводам, то відповідати, що всі ці справи покладені на князя Трубецького. А коли про воєвод і не почнуть говорити, то Кікіну самому почати, щоб государевим воєводам бути в черкаських знатних городах для того, щоб тамошнім мешканцям від полковників та інших людей кривд і податків не було. Кікін повинен був усюди розвідати: хто у черкасів начальний чоловік; кого більше слухають і кого хотять обрати в гетьмани, чи Юрія Хмельницького, чи кого іншого, і чи нема тепер між Черкасами на полковниками якого рокошу, і коли є — за що? І чого між ними ждати (надіятись), і чи захотять, щоб у городах були государеві воєводи«[6]).

Тут ми бачимо методи Москви: провокації, брехні, сексотство, облуду, викликання колотнеч і сварок та ворожнечі серед старшини й черні... Москва через свою аґентуру встигла розпочати колотнечі в Україні, й на верхах і на низах...: »нацьковує маси на Виговського, роблячи з нього замаскованого поляка; звичайно, робить це вона не безпосередньо, а через своїх аґентів, решту роблять московські гроші. Назверх, звичайно, все в порядку, вона визнає Виговського за гетьмана й жадних застережень при тому не робить«[7]).

Московська аґентура все більше й більше просякала в народні маси та й у старшинське середовище й щодалі — все сильніше розкладала українське суспільство. Російський історик Соловйов писав: »... тяжело било подчиненіе Московскому государству... Последній (Виговський) имел основаніе устремлять свои взори на запад...« (»... важкою була підлеглість Московській державі... Цей останній (Виговський) мав підставу спрямовувати свій погляд на захід[8])...«).

Частина козацької старшини, заохочена московськими обіцянками — маєтностями, грішми та соболями, — дивилась у бік Москви; друга частина дивилась у бік Польщі, що обіцяла повну автономію, цілковиту свободу й недоторканість; треті — мріяли тільки про абсолютну вільну й ні від кого незалежну Українську державу. Військо й чернь, нацьковані московськими аґентами, та Запоріжжя, на чолі із зрадником Барабашем — ставилися неприхильно до гетьмана. Про Польщу, з якою Україна кривавилась так довго, з військом та поспільством — і говорити не приходилось; про Крим та Туреччину, як »бусурменів« — також не могло бути мови... А наступ Москви, яка користувалась із внутрішнього замішання та розбіжностей, — все кріпшав. Внутрішній стан України був дуже важкий; а до всього того, запорожці не толерували належно Виговського, бо »він не був запорожцем«; полковники, прихильники Москви, — теж вороже були наставлені й висували аргумент, що Виговський не був полковником; козаки й взагалі чернь — ставились до Виговського стримано, бо він був шляхтич та, за московськими провокаціями, »прихований лях«... Що робити в такому стані наймудрішій людині, найглибшому жертовному патріотові? Що робити гетьманові? А

6) Симбирскій Сборник: Кикинскія бумаги.
7) Р. Млиновецький: Історія українського народу. »Українське наукове В-во«, 1955 р., Мюнхен.
8) С. Соловьев: Исторія Россіи. Том XI, стр. 8.

його ж давні мрії, його пляни — лише самостійна й незалежна Україна! Але першою справою — було позбутись опікуна — Москви. Тому волею-неволею приходиться налагоджувати союзи, дружбу й з цілком ослабленою Польщею, та зрадницьким Кримом, що наробив чимало клопоту ще за Хмельницького, і з далекою Туреччиною... Все робиться в цілковитій таємниці. Тому, як справжній дипломат, Виговський в листуванні та переговорах із Москвою виявляє »вірність«, лише вимагає від Москви дотримання СТАТЕЙ Хмельницького, збереження й недоторканости прав та свобід України.

Вживає належних впливів і на Крим, а Крим віддавна ненавидить Москву, яка щороку, для заспокоєння і відвернення нападів, — засилає »подарунки« Кримському ханові та впливовим татарським князям-мурзам і бекам. Але Москва й тут підкуплює соболями та грішми й має своїх »приятелів«-шпигунів... Як приклад тодішніх взаємин Криму з Москвою, наводжу розмови кримських послів, в імені хана, з московськими послами. Розмова стосується прямо до царя:

»Царська величність у титулі своєму пише — Велику й Малую Русь; у Кримського хана Малая Русь була під рукою літ сім або вісім, але Хан Малою Руссю не писався, а нині Бог відає за ким Малая Русь буде?«[9]).

Хан писав цареві:

... »У вашій грамоті написано по-старому: »Восточной і западной, і северной страни отчич и дедич, наследник и обладатель«[10]). Таких непристойних титулів предки ваші не писали: де Москва, а де схід, де захід? Між сходом і заходом чимало великих царів і держав: можна було це знати й не писатися всієї вселенної отчичем, дедичем і обладателем; так брехливо й непристойно писати, непригоже...«[11])

Коли Виговський прислав послів у Крим до Магмет-Ґіррея з повідомленням, що новий гетьман відходить від царя, то в Криму не було меж радості.

Але Москва й у той час мала всюди своїх підкуплених людей, мала вона й у Криму. Коли московський посол Якушкін прибув у Крим, то підкуплений ним Сефергази-ага розповів Якушкіну, що новий гетьман, Виговський, »відкладається від царя«... Якушкін перевірив це у »свого чоловіка«, відданого Москві, князя Маметші-Сулешова, який розповів у подробицях розмови послів Виговського. Розповів також, що коли хан вислав до Виговського князя Кураші, то гетьман закликав татарів »розорювати запорожців«, бо вони з царем, і платню побирають від царя, і додав:

... »Хан вислав до Виговського князя Караші скласти союз і Виговський поінформував посланого про справжню причину, з-за якої він »відложився від Москви«: московський цар посилав до них, у черкаські городи, воєвод, а він, гетьман, у воєвод під рукою бути не хоче, хоче черкаськими городами володіти сам, як володів Богдан Хмельницький...

---

9) Соловьев: Исторія Россіи. Том XI, стор. 8.
10) »Східньої й західньої, і північної країни по батьках і дідах спадкоємець, наслідник і володар«. — **Ред.**
11) Соловьев: Исторія Россіи. Том XI.

»А тому Хан наказав оголосити Якушкіну, що він готовий дати шертну грамоту, але таку, які давались царю Міхаїлу Федоровичу — без згадування про Черкасів, тому що запорозькі черкаси люди вільні, на мірі ще не стали й у царської величности ще не утвердились...«[12]).

Полковники-патріоти бачили наступ та жахливі провокації Москви й намагались протидіяти правдою. Полковник Миргородський, Григорій Лісницький, приїхавши по смерті Богдана з Чигирину до Миргороду, зібрав раду на своїм дворі, сотників та отаманів, і говорив їм:

»Присилає цар московський до нас воєводу Трубецького, щоб Війська Запорозького було лише 10.000, та й ті мусять проживати на Запоріжжі. Пише цар кримський дуже ласкаво до нас, щоб ми йому піддалися: краще піддатись кримському царю; московський цар усіх нас драґунами й невільниками вічними зробить; жінок і дітей ваших у верзунах-личаках водити буде, а цар кримський — в атласі, оксамиті й у чоботях турецьких водити буде...«[13])

Яскраву картину московської сваволі, порушення не лише Статтей, але й усяких людських прав, наводить цей же полковник Миргородський Григорій Лісницький у грамоті, надісланій у Константинів:

»Були ми у підданстві у його царської величности на своїх волях по смерті гетьмана Богдана Хмельницького, а тепер ідуть до нас воєводи Трубецкой і Ромодановскій з військом і ви повинні будете давати їм харчі й всяку живність; по наших городах хотять посадити царських воєвод, і живності їм давати, і які податки брали на короля і на панів, — і ті податки будуть брати на царя; войську бути в Запорогах всього десяти тисячам; решта будуть або міщани, або хлопи, а хто не хоче бути міщанином, тому бути в драґунах«[14]).

VIII. ДРУГІ ВИБОРИ ВИГОВСЬКОГО

Москва та її аґенти не вгавали, вони твердити, що Виговський захопив владу, що його обрано не на повній Раді. Щоб припинити це цькування, Виговський, у присутності представників Австрії, Туреччини, Криму, Швеції, Польщі, Семигороду, Молдавії та Волощини, — скликав полковників на 11-те жовтня до Корсуня, зібрав повну Раду, поклав перед Радою булаву та сказав: »Не хочу бути у вас гетьманом; цар попередні вольності в нас відіймає, і я в неволі бути не хочу...«

Полковники доручили йому булаву й сказали, щоб був у них гетьманом: »За вольності будемо стояти всі разом«, — говорили вони й постановили послати до царя, щоб усе було по-старому. Виговський узяв булаву і, піднявши її, сказав:

»Ви, полковники, мусите мені присягти, а я царю не присягав, присягав Хмельницький...«[15])

---

12) Соловьев: Исторія Россіи. Том XI, стр. 9; Архив Министерства иностранних дел: Кримскія дела 1-55, 1656 и 1657 годов; Дела турецкія и Донскія 1657-1658 годов.
13) Там же.
14) Архив Министерства юстиціи; Столбци Малороссійского приказа, ном. 5852.
15) Там же.

На Раду в Корсуні московських представників не запрошено. Ясно, що Москва через своїх численних аґентів знала про всі ці справи, але не подавала й вигляду... В листопаді цар прислав свого улюбленця, боярина Матвеева, до Генерального писаря з висловом невдоволення, що Виговський не повідомив царя про смерть гетьмана Богдана Хмельницького, одночасно вимагаючи, щоб гетьман вислав посольство до шведського короля, та щоб спробував прихилити його до миру. Виговський делікатно повідомив, що він про смерть Богдана Хмельницького повідомив воєвод — Київського Андрія Бутурліна і князя Григорія Ромодановського, та напише шведському королеві, щоб не надіявся на Запорозьке військо, бо воно буде діяти проти нього, коли він не помириться з царем.

18 жовтня цар відправив до Виговського, як до гетьмана, свого посла, стряпчого Рогозіна, з повідомленням про народження царівни Софії... Але Рогозін уже мав відомості від своїх аґентів про невдоволення проти царя, а також про те, що Запоріжжя з Барабашем проти Виговського, але про це не говорив, лише натякав. Гетьман Виговський сказав Рогозіну, що до царя поїхало запорозьке посольство; щоб цар не приймав запорожців, а затримав у себе, або переслав до гетьмана. Далі сказав, що він торгових людей у Запороги не буде посилати, не буде посилати ані хліба, ані чого іншого, і пошле на Запоріжжя військо. »Коли пришлють Барабашенка, то війська на них не пошлю й торгових людей дозволю висилати...« Це сказав Виговський і послам із Запоріжжя.

Для відводу очей Москви, до царя були відряджені козацькі посли — осавул Меневський та сотник Коробка. Ці посли запевнили царя у вірності; розповіли, що бунт хотів учинити полковник Лісницький, а що гетьман проти Лісницького, що Лісницького навіть на Раду не пустили, коли обирали гетьмана, і що Виговський не хотів прийняти гетьманської булави, і що його двічі обирали — в Чигирині й Корсуні, і що обрали одноголосно:

»... А коли була друга Рада, в Корсуні, то на ній були полковники й козаки всіх полків, з кожним сотником було черні чоловік по 20. На цій Раді гетьман Іван Виговський склав булаву й бунчук, і говорив війську, щоб вони гетьмана вибрали, кого собі полюблять. та з Ради поїхав було геть, але військо, догнавши його, упросило його, щоб він був гетьманом...«[16])

Посли з'явились з грамотами, ніким не підписаними, що здивувало царя й бояр. Думні бояри розпитували послів, де вибирають гетьмана, в Запорогах чи в іншому місці й т. д. Далі посли висунули пропозицію, щоб цар призначив іще одну Раду, де вже остаточно обрали б гетьмана всі, що того, мовляв, і сам Виговський бажає. Домовились, що нова Рада відбудеться в присутності царських послів у Переяславі, бо на попередні Ради московських послів не запрошували... А Виговський говорив іще з Морозовим, щоб цар не слухав своєвільників-запорожців... Але, як не ставив застави Виговський, щоб не пропустити запорожців до царя, вони таки пробралися, відряджені Яковом Барабашем і оголосили цареві:

»... Хоч по цей час усе військо Запорозьке й уся чернь, городова й запорозька, великі кривди й утиски терпіли від гетьмана городового й

[16]) Соловьев: Исторія Россіи. Том XI, стр. 14.

від усіх полковників та інших начальних людей у городах, однак вони мовчали до вашого царського указу. Але тепер усе військо Запорозьке побачило від городових старшин проти вашої царської величности велику зраду, чернь війська Запорозького дізналася правдиво, що, ще при житті Богдана Хмельницького, вся старшина, гетьман і всі полковники присягу учинили невідомо для чого з князем Семиградським Ракочієм, з королем шведським, з воєводами Молдавським і Волоським, і до царя кримського посилають грамоти, — все це зрада В. В.! Чернь війська Запорозького на це не проізволяє і ніякої зради робити не хоче; з городів до нас на Запорожжя біжать і оповідають, що старші городові від В. Цар. Вел. відступили...«[17])

Далі запорозькі посланці оповіли цареві, що гетьман не дозволяє в річках рибу ловити, горілку гнати та продавати; послів чужоземних приймає, що він не запорожець, що жінка у нього шляхтянка... І, врешті, домагалися іще Ради в Лубнях для вибору гетьмана, бо вони Виговського гетьманом не хочуть...

Отже, в Україні утворилось дві протилежних партії, ворожих одна одній...

С. Соловйов пише так:

»Так ясно высказались в Малороссіи две враждебния сторони: сторона старшини и сторона черни, представителем котрой било Запорожье, наполненное людьми без семейства и собственности. Борьба етих сторон, неуменье соединиться в общих интересах страни, уже готовили Малороссіи судьбу Новгорода Великого. Москва своим началом уравненія била здесь с своим обичним постоянством, при всяком удобном случае задавала вопрос: »Ссоритесь, обижаете друг друга: не хочите ли воєвод его царского величества?«[18])

Москва робила свою чорну роботу в Україні: вербувала й купувала яничарів і серед вищої старшини, і серед черні, і серед духовенства, на зразок Ніжинського протопопа Максима Филимоновича, Полтавського полковника Мартина Пушкаря, кошового отамана Запоріжжя Якова Барабаша...

А тим часом князь Григорій Ромодановський півтора місяця дожидав Виговського в Переяславі на Раду. Аж 25 жовтня прибув Виговський до Переяслава. Ромодановський докоряв гетьманові, що не озивався на його листи, так пізно приїхав; що »царської вел. ратним людям запасів і кормів не давали, і багато ратних людей від цього розбіглося; що »лошади от безкормщини попадали« (»коні поздихали в наслідок недостачі кормів«)... Виговський пообіцяв поправити справу, вдовольнити воєвод і ратних людей, але мусить іти до Полтави й усмирити, вгамувати бунта-

17) Соловьев: Исторія Россіи, том XI.

18) »Так виразно висловились в Малоросії два ворожі табори: табір старшини і табір черні, чиїм представником було Запоріжжя, наповнене людьми без родини і власности. Боротьба цих таборів, невміння об'єднатися для оборони спільних інтересів батьківщини, вже готували Малоросії долю Новгороду Великого. Москва, зі своїм началом (основою, принципом) зрівнювання, виступала тут із своєю звичною наполегливістю, при кожній догідній нагоді ставила питання: »Сваритеся, кривдите один одного: чи ж не бажаєте собі воєводів його царської величности?« (Соловьев: Исторія Россіи. Том XI, стр. 16. — Перекл. цитати належить Ред. »Визв. Шляху«).

рів, а Ромодановському сказав перейти Дніпро й стати на кордонах Польщі, на що останній відповів:

»Без наказу царського за Дніпро не піду, буду писати про це до великого государя« (володаря).

Виговському йшло про те, щоб віддалити московське військо з Гетьманщини. А тим часом Хітрово прибув до Переяслава на Раду. Він насамперед почав говорити Виговському й старшині про призначення воєвод, що цар призначає воєвод у багато городів — у Чернігів, Ніжин, Переяслав та інші, та що воєводи будуть з ратними людьми в цих городах; що воєводи будуть чинити суд і розправу осадним людям, будуть податки в царську казну збирати й т. д.

Це й примусило гетьмана та полковників думати, щоб скоріш порвати з Москвою. Але дипломатично Виговський сказав: »Ми постановили бути воєводам у городах Малої Росії, а в яких саме їм бути, — про це доповім вашому царському вел., коли Бог дасть, побачу ваші пресвітлі очі...«

Далі Хітрово вимагав від гетьмана вивести козацьку залогу з Старого Бихова, а також переловлювати втікачів із московських людей і передавати Москві...

Довго ждали в Переяславі Полтавського полковника Мартина Пушкаря та запорозького кошового Якова Варабаша, а потім, не діждавшись, звелів Хітрово проводити Раду, на якій знову гетьманом обрано Івана Виговського. Виговський намагався увесь час дипломатично заспокоювати царя, а тим часом готувався до остаточного розриву з Москвою. За ворожість до гетьмана й за зраду, Виговський, на початках 1658 року, скарав у Гадячі декілька старшин на смерть. З полковником Пушкарем хотів покінчити миром, але Пушкар не повірив гетьманові. Виговський послав на Пушкаря полковника Богдана й Івана Сербина з придворною гвардією, але ті потерпіли поразку. Тоді Київський Митрополит Діонисій Балабан писав Пушкареві й просив його скоритися гетьманові, але й це не допомогло. Для замилення очей та заспокоєння Москви, Виговський відправив послом до царя полковника Лісницького. Цей дипломатично переконував царя, що все спокійно, гетьман вірний цареві і т. д., хоч цар, безумовно, мав інші відомості. У цей же час Пушкар писав цареві:

»... Виговський зрадив Богові й вашій царській величності, помирився з Ордою, Ляхами й з іншими землями й задум має звоювати Запоріжжя. Виговський дав городи по Ворсклі Юрієві Немиричу, лютеранинові, чого Хмельницький без указу царського не робив; Виговський тримає у себе багато сербів, німців і ляхів. З того часу, як Виговського поставили гетьманом без ради всієї черні, не тримає він при собі жадного козака, все тримає іноземних людей, від которих нам кривди нестерпні робитись почали...«

Посланець Пушкаря, Іскра, оголосив, що полковники Полтавський, Ніжинський, Миргородський і всього Війська Запорозького городова й запорозька чернь »б'ють чолом на гетьмана Івана Виговського й на бувшого Миргородського полковника Лісницького, які вел. государеві ніякого добра не хотять і чаять у них зради«[19].

19) С. Соловьев: Исторія Россіи. Том XI, стр. 21.

У відповідь на всі доноси Пушкаря, Барабаша, Іскри, полковника Степана Довгаля та інших, — Москва вислала до Виговського Івана Опухтіна, а потім Петра Скуратова з забороною гетьманові розправлятися з своїми противниками та закликати татар. Гетьман Виговський вислухав царську грамоту й сказав Петрові Скуратову:

»...Усе це нічого, грамотами Пушкаря не зупинити, взяти було його та голову відсікти, або прислати у військо Запорозьке. Я до великого государя писав багато разів, щоб Пушкаря наказав усмирити до Великодня, а коли не зволив його усмирити, — я і сам з ним управлюсь; можна було його до цього часу усмирити, так би православні християни були цілі, котрих він побив; я терпів, ждав царського указу, а то би ще зимою Пушкаря смирив мечем та вогнем. Я і булави брати не хотів, хотів жити в спокої.

»Окольничий Богдан Матвійович Хітрово хотів узяти Пушкаря й привезти до мене, але не тільки не привіз, а ще більшу йому повадку зробив: — дав йому соболів та й відпустив; а до Барабаша нічого писати, — Барабаш тепер з Пушкарем. Ми присягали великому государю на тому, щоб прав наших не порушувати, а за нашими правилами не можна полковнику й нікому давати грамот, крім гетьмана; всім управляє один гетьман, а ви зробили всіх гетьманами, дали Пушкарю і Барабашу грамоти, і від тих грамот бунти почались. Коли ми присягали, у той час Пушкаря не було, все це зробив покійний Богдан Хмельницький та я; інших СТАТТЕЙ ніхто не знав; не потрібно було тоді й починати цієї справи. Пушкар пише, що дозволено їм на чотири роки взяти на всякого голика по десять талярів на рік, а на сотників більше: як будьто заволоділи ми шістдесятю тисячами талярів! Іду на Пушкаря і смирю його вогнем і мечем, — всюди його дістану, хоч і в царські городи втече; хто за ним устане, тому самому від мене дістанеться; а государева указа довго ждати. Я перед Пушкарем не винуватий, не я почав — він; хочу з ним битися не за гетьманство, а за своє здоров'я. Дожидаюсь Ради: покину булаву й піду до Волохів, або до Сербів, чи до Молдаван, — вони мені будуть раді. Великий государ нас жалував, а тепер вірить злодіям, які йому, государеві, не служили, на степу його людей побивали й казну грабували, — тих жаліє, посланців їх приймає, гроші їм і соболів дає, а таких бунтівників потрібно було посилати у військо Запорозьке. Звичай у вас такий, що все роблять по своїй волі. Перші бунти почались у війську від посланця царського Івана Желябузького, який посланий був до Рагоци. І при королях польських також було: як почали вольності наші ломати, так за то й сталось...«[20])

І дійсно повстала велика »рознь« (ворожнеча, розбрат): одні за Виговським, інші за Пушкарем. Україна, власне, поділилась по Дніпру на ліву й праву сторони. На Лівобережжі була сильніша пропаґанда Москви, більше було аґентів, більше підкуплених яничарів, а тому й посаджено там московських воєвод. На Правобережжі козаки говорили:

»... Пушкар хоче, щоб бути царським воєводою, але у нас цього ніколи не буде«.

[20]) С. Соловьев: Исторія Россіи. Том XI, стр. 22-23.

(Далі буде)

Проф. М. МІЛЛЕР

ХРИСТИЯНСТВО В УКРАЇНІ-РУСІ ДО ВОЛОДИМИРА ВЕЛИКОГО*

Ця тема не є новою, але статті про християнство Руси-України до В. Великого вже перестаріли та давно стали бібліографічною рідкістю, а повного наукового дослідження на сучасному рівні. взагалі не було зроблено. Майже в усіх підручниках з історії України-Руси, або в більш спеціяльних розвідках, присвячених ранній історії України та її культури, наводиться стереотипне речення про те, що »християнство просякло в Русь ще задовго до Володимира«. В кращому разі на доказ того згадується деякі загальновідомі факти, як от окружне послання патріярха Фотія 867 р. про охрещення Руси, перебування святих Кирила та Методія в Таврії, договір кн. Ігоря з греками та охрещення кн. Ольги. Далі розправи в цьому питанні не йдуть. Археологічні джерела, як правило, історикам — невідомі і не використовуються, тоді як археологи не виходять за рамки суто-археологічних питань та описів. Між тим, археологічні джерела значною мірою доповняють та пояснюють писемні відомості і тим самим поширюють наші уявлення про ранні етапи християнізації українських слов'ян.

Про окремі писемні джерела, безпосередні чи посередні до нашої теми, існує велика науково-дослідча література. Відомості про археологічні факти, що стосуються до нашої теми, розкидані в великій кількості звітів та описових праць різного часу та в різних виданнях.

Взагалі ж треба сказати, що основних писемних джерел маємо небагато, допомогових же археологічних — далеко більше, при чому в зв'язку з великими успіхами археології за останні часи, треба чекати, що ці реальні джерела будуть збільшуватися й далі, а разом з тим і допомагати в з'ясуванні та розумінні тих писемних відомостей, які досі якоюсь мірою є неясними або дискусійними. Всі відомості писемні та археологічні, якими ми розпоряджаємо на сьогодні, вказують на те, що в виникненні та розповсюдженні християнства в давній Україні найбільшу ролю відіграли 4 країни — огнища давньої християнської віри. В хронологічному порядку свого впливу ці країни укладаються так: 1) Ґотська митрополія в Таврії з катедрою в Теодоро та Таматарханською єпископією на Тамані; 2) Хозарське царство між Доном та Волгою з осередком у Саркелі над Доном із IX ст., а раніше в Ітилі над Волгою; 3) Томітанська єпархія з осередком в м. Томі, між Дунаєм та Дніпром; 4) Наддніпров'я з осередком в Києві. Крім цих країн, у розповсюдженні раннього християнства грали ролю також і окремі люди з дальших країн — Скандінавії, Візантії, а також ґоти під час свого перебування на Наддніпров'ї.

*) Доповідь, виголошена на зібранні громади »Християнського Руху« в Мюнхені, 27 лютого 1959.

Таврія. Перші, найраніші відомості про християнство в Таврії подає наш Початковий літопис, який сповіщає, що ще в першому столітті нашої ери до Криму прибув і проповідував там християнство Св. апостол Андрій. Далі в літописі наводяться відомості про те, нібито ап. Андрій відбув подорож Дніпром угору, аж до Новгорода. Остання частина оповідання значною мірою — леґендарна. Щождо перебування ап. Андрія в найбільших грецьких осередках того часу на Надчорномор'ї — у Синопі, Діоскурії та Херсонесі, то про це є відомості і в грецькому житті ап. Андрія. В ті часи грецькі колонії були досить тісно пов'язані між собою, а між Синопом та Херсонесом існував великий морський шлях, яким увесь час ішли кораблі в оба кінці. Навіть совєтські дослідники вважають першу частину оповідання правдивою і припускають, що саме відвідування ап. Андрієм Херсонесу стало основою для леґенди про його подорож по Дніпру, яка була записана літописцем 1.000 років пізніше.

В ті ж приблизно часи в Римі висунувся своєю проповіддю християнства та надзвичайно енергійною діяльністю римський архиєпископ св. Климент, що був учнем ап. Петра і співробітником ап. Павла. За свою діяльність, яку пануючі тоді в Римі поганські кола вважали шкідливою для держави, імператор Траян заслав архиєп. Климента в 97 р. до Херсонесу. В Таврії св. Климент продовжував свою проповідь та бурхливу діяльність, внаслідок чого в 104 р. був замордований поганами. В дальшому виявилися його мощі і він був канонізований Церквою, як святий.

Отже наведені факти незаперечно свідчать про проповідь християнства в Таврії вже в І-му столітті нашої доби.

В половині III ст. в Криму з'явилися ґоти і в другій половині того ж століття вони робили морські грабіжницькі походи, шарпаючи грецькі міста по узбережжях Малої Азії та Балкану. З цих походів вони привозили багато полонених греків, серед яких були й християни. В такий спосіб в Таврії вже тоді почали знайомитись з християнством. В другій половині того ж III-го ст. християнство було вже так поширене серед греків та римлян, що Східньо-Римський імператор Костянтин у битві з Максенціем в 313 р. замінив у своєму війську римські сиґнуми християнськими хрестами, що й дало йому перемогу, бо в його армії вже більшість вояків були християни.

В 325 р. імператор Костянтин, для упорядкування християнської Церкви скликав Нікейський Собор, на якому було прийнято єдиний символ віри, засуджено аріянську єресь т. д. Разом з тим християнство було оголошено державною релігією. В ті же часи християнська релігія стає пануючою і в Таврії, серед греків та ґотів, і там незабаром виникають перші єпархії. Про ранне розповсюдження християнства серед ґотів свідчить, крім низки історичних фактів, також те, що майже всі ґотські племена визнавали аріянську єресь, прийняту ще до її засудження, а вже в половині V ст. ґотський єпископ Вульфіла (411-481) переклав на ґотську мову Євангелію, Псалтир та Біблію.

Про християнство в Криму в IV-V ст. свідчать дві прекрасні реліквії, знайдені там: ікона Божої Матері та хрест з Розп'яттям, зроблені на емалі з металу. Ці давньохристиянські реліквії були продані знахідцями золотарям, а ті перепродали їх закордон і тепер ці цінні пам'ятки раннього християнства в Україні знаходяться в Люврському музеї в Парижі.

До цього ж часу стосуються і камерні ґотські могили, вхід до яких затулявся кам'яними плахами (плитами), з виображенням хреста чорною фарбою.

В половині VII ст. папа римський Мартин I виступив на місцевому соборі в Італії, де засудив єресь монофелітів і піддав її анатемі, а разом з тим також засудив і наказ візантійського імператора, в якому той співчував монофелітам. З наказу імператора до Риму прибув екзарх Равенський, який вимагав від папи зречення від його виступу. Папа категорично відмовився, після чого екзарх заарештував його хворого в церкві і приставив до Константинополя. Спеціяльний суд засудив Мартина I на смертну кару, але в наслідок оборони і клопотання Константинопільського патріярха, смертну кару Мартинові I було замінено довічним засланням до Херсонесу. Як довідуємося з двох листів папи з Херсонесу, які дійшли до нас, в Херсонесі папа, хворий, знаходився в тяжких умовах і за два роки, в 655 р., умер.

Папа Мартин I-ий залишив по собі пам'ять своєю глибокою переконаністю, непохитністю та твердістю в питаннях християнської віри. Дещо пізніше один з наступних пап писав до візантійського імператора, що на могилі папи Мартина I-го відбуваються чуда: »До цієї могили збираються люди звідусіль, і від Керчу і з півночі, і тут, по своїй молитві, отримують сцілення від тяжких хвороб«.

Надзвичайними пам'ятками раннього середньовіччя всесвітньо-історичного значення в Криму, є залишки величавих християнських базилік, особливо в Херсонесі, а також у залишках ґотської столиці в горах Дорос (нині Ескі-Кермен), в Партеніті (побудована Стефаном Сурозьким) та інших місцях. В половині XIX ст. граф О. Уваров був настільки захоплений мозаїковою підлогою прекрасної цілости в великій базиліці в Херсонесі, що вирізав кілька квадратових метрів та перевіз той витинок до Петербурґу, де його було вроблено в сучасну долівку в ермітажі і де він зберігається й до нашого часу.

Про архітектурні пам'ятки в Криму, особливо в Херсонесі та інших місцях, нема що говорити далі, бо на цю тему існує величезна звітна та описова література, й ті пам'ятки більш-менш відомі, навіть у західньому науковому світі.

Але треба ще додати, що Херсонес, або Корсунь по-староукраїнському, був не тільки найбільшим осередком християнства. а й найбільшим осередком виробництва церковного реманенту, який розходився звідси далеко навкруги. Тут вироблялися дзвони для церков, кадила, чаші, дискоси, хрести напрестольні, требні, ікони та особливо хрести-енколпіони, настільні металеві хрестики тощо. Ці вироби широко розповсюджувалися по давній Україні-Русі, від Білої Вежі на Дону і до Галича на Дністрі, і були відомі під назвою »корсунського діла«.

Але є ще й другий, надзвичайно своєрідний тип давньохристиянських пам'яток у Криму — це так звані »печерні церкви«. В таврійських горах знаходиться багато т. зв. »печерних міст«, що уявляють собою багато десятків печер, видовбаних в одному місці, у вапнякових скелях. Ті печери розташовуються в кілька поверхів, з вікнами, лавками, порогами та одвірками для дверей, з господарськими ямами та колодязями коло них.

Такі скупчення печер пов'язуються між собою так поземими переходами, як і сторчовими, в вигляді сходів. До такого міста з долини звичайно веде тільки один хід — вузенькі східці, вирубані в сторчовій зовнішній скелі.

Проте для нас важливіші і більш цікаві численні печерні церкви та манастирі. Такі церкви відомі в багатьох місцях гірського Криму, — коло Челтери, в Інкермані, Мангуп-кале, Чуфут-кале, Текме-таш, Сюйрень, Шулдана, Успенський манастир біля Бахчесараю та інші. Деякі з тих церков більш-менш досліджені та вивчені, але далеко не всі.

В зв'язку з печерними містами звичайно знаходяться по кілька менших церков. Це, як правило, простокутні приміщення, вирубані в скелі, розміром 2 х 2 х 20 мт. Коротка стіна — в формі апсиди, стеля у формі склепіння. Престіл у формі окремо вирубаного з каменю куба. Амвон відокремлювався порогом. По довгих стінах до амвону протягалися лави для сидіння. В деяких церквах, угорі, в стінах зберігалися пази, можливо для дерев'яного іконостасу. У великих печерних церквах зустрічаються крім того колони, вирубані в суцільній скелі, або пілястри. Манастирські церкви були взагалі далеко більшого розміру. Так, напр., церква Успенського манастиря могла вмістити до 500 людей. Біля манастирів звичайно знаходилося кілька житлових печер — приміщення для ченців. У деяких церквах збереглися більш-менш повністю, або в залишках — фрески з виображенням Вседержителя, Христа, Божої Матері та святих, також орнаментальне розмалювання, а зрідка зустрічаються й підписи грецьким письмом.

Печерні церкви у високих скелях є чудовим видовищем, виключним своєю красою, і на них звертали увагу мандрівники по Таврії вже від XVII ст.

Печерні церкви гірського Криму — це пам'ятки всесвітнього історичного та культурного значення. Проте вони знаходяться в катастрофальному стані. Вже англійський мандрівник Е. Кларк у 1801 р., оглядаючи ці церкви, писав, що ці надзвичайної краси пам'ятки повернуті татарськими пастухами на загони для худоби і, як він пише: »вівтарі, де колись розливалися пахощі ладану, нині вкриті грязюкою та смердять лише гноєм«. Сучасний кримський дослідник П. Шульц, меланхолійно заявляє, що »печерні церкви тепер погано охороняються«. В дійсності ж вони ніяк не охороняються і гинуть на очах. Ґотська експедиція »Держ. Академії історії матеріяльної культури«, що працювала в Криму в 1928-1930 роках, констатувала не тільки те, що печерні церкви і тепер використовуються як скотарські тирла, але в багатьох випадках були виявлені і навмисні пошкодження фресок.

Як ми вже згадували, печерні церкви в гірському Криму ще не досить вивчені і з приводу їхнього виникнення існує кілька гіпотез, які зводяться до наступного: 1) Печерні церкви були вирубані першими християнами тоді, як християнство ще переслідувалося; 2) печерні церкви були вирубані аріянами, які тікали до Таврії після Нікейського Собору; 3) печерні церкви робили ченці, що тікали сюди з Візантії під час переслідування їх імператорами-іконокластами*) з династії Ісаврів, в VIII-IX століттях;

*) **Іконокласти**, іконоборці (грецьке) — назва християнської секти, що не визнавала ікон і їхньої святости. — **Ред.**

4) будівельниками печерних церков були ґоти, що мали своє князівство в горах і жили тут від III ст. понад 1.000 років.

Отже треба думати, що всі ці чинники відіграли свою ролю в будівництві церков. Велика кількість печерних міст і церков та великі розміри деяких з них, звичайно не могли бути збудованими водночас і творилися поступово, протягом багатьох століть, багатьма поколіннями людей-християн. У всякому разі більшість дослідників уважає, що головна і остання роля в розбудові печерних міст та церков належала ґотам, особливо в часи розквіту їхнього князівства в VI-VIII століттях по Р. Хр. Бо й із зовнішнього боку розповсюдження печерних міст та церков повністю обмежується кордонами колишнього Ґотського князівства.

Печерні церкви взагалі існують від перших часів християнства і відомі в Римі, Південній Італії, Сіцілії, в Єгипті, Малій Азії, на Кіпрі та в Грузії. Українські великі печерні манастирі та церкви, як Печерська Лавра та Святогірський манастир на Донці, виникли пізніше, в XI-XV стол. по Р. Хр. В Західній Україні найбільш відомий скельний манастир у Бакоті (в Медоборах біля с. Крутилівки на Поділлі). Також відомий скельний манастир біля с. Бубнище, Болехівського повіту, Станиславівської области. За дослідами проф. Я. Пастернака, манастир цей існував уже за княжих часів, але для точнішого визначення часу його виникнення покищо не вистачає потрібних показників.

В Росії печерні манастирі та церкви — невідомі, тому можна думати, що ця давньохристиянська традиція на сході Европи збереглася лише в Україні.

Оскільки Таврія була значним осередком християнства видно також і з того, що св. Кирило з братом Методієм, їдучи до Саркелу, зупинялися в Херсонесі. Як твердить оповідання »Житіє св. Кирила«, в Херсонесі він зустрів русина, в якого були Євангелія і Псалтир, писані »руськими письменами«. В питанні про те, що то були за »руські письмена«, досі ведеться дискусія, яка вже давно набула політичного характеру, а тому й мало надії на її остаточне вирішення. Проте для нас у цьому звідомленні важливе те, що вже в половині IX ст. в Таврії було настільки високо розвинене християнство, що Святе письмо, а відтак і Служба Божа правилася вже не тільки грецькою, а й іншими мовами.

В тому ж »Житії« говориться, що св. Кирило поїхав проповідувати християнство до Фул (нині Чуфут-кале), де жили аляни, що залишалися ще поганами. Тут він проповідував і умовив алян зрубати великий старий дуб, якому вони поклонялися. Коли він вертався до Херсонесу на нього та його супутників напали дикі угри, які вили по-вовчому. Костянтин почав їм проповідувати християнську науку, і ця проповідь остільки вразила розбійників-угрів, що вони відпустили Костянтина і його супутників, не зробивши їм ніякої шкоди.

На поворотному шляху з Хозарії Костянтин Філософ та його брат Методій захопили з собою частину мощів св. Климента (голову та праву руку) і повезли до Риму. Папа римський, з усім собором, вийшов урочисто їм назустріч поза місто. Мощі св. Климента і тепер зберігаються у Ватикані.

В Таврії були: митрополія в Доросі-Теодоро та єпископії в Керчі, Херсонесі, Сугдеї (Сурож, пізніше Судак) та, пізніш усіх, у Фулах, від X ст. До Ґотської митрополії належала також Таматарханська єпископія в усті Кубані, про яку мова нижче.

Історія зберегла до нашого часу імена 36 ґотських митрополитів та єпископів, з яких деякі відіграли значну історичну ролю, як от єп. Іоан Ґотський та єп. Стефан Сурозький. В житії останнього наводиться важливий епізод про охрещення руського князя з дружиною, про який говориться далі.

Таматарханська єпископія на Кубані. Наприкінці IV ст. по Р. Хр. гуни, тікаючи з Західньої Европи, вдерлися до Таврії, а тоді переїхали Керченську протоку і подалися далі на Схід. Разом з тим вони затягли з собою з Криму до Тамані ґотське плем'я, яке давні письменники називають тетракситами. Ґоти-тетраксити не пішли за гунами далі, а осіли рідкими поселеннями на Тамані, на Чорноморському узбережжі до Ґеленджика і по Кубані до станиці Пашківської. Очевидно вони прийшли сюди вже християнами, бо тут були звідусіль оточені поганськими народами — черкесами та осетинами, від яких християнства прийняти не могли. Між іншим, Прокіп з Кесарії, в половині VI ст., пише: »Поруч з тими місцями, звідки починається устя болота (греки називали Меотійським болотом Озівське море, отже тут мова йде про Керченську протоку та Тамань, — **М. М.**), живуть так звані ґоти-тетраксити. Вони нечисленні, проте не менше і не гірше багатьох інших побіжно зберігають християнський закон... Чи належали ці ґоти колись до аріянського ісповідання, як і всі інші ґотські племена, чи в питаннях віри наслідували якесь інше навчання, сказати не можу, так як і самі вони того не знають, та й не задумуються над цим, але донині з душевною простотою та великою покірливістю почитують свою віру. Незадовго перед тим... (548 р., — **М. М.**) вони надіслали до Візантійського імператора чотирьох послів з просьбою призначити їм когось на єпископа, бо той, що був у них священиком, незадовго перед тим помер. Вони довідались, за їхніми словами, що імператор прислав священика до абезгів (абхазці, — **М. М.**)«. Просьба ґотів-тетракситів була задовільнена і їм надіслано єпископа. Таким чином вже в VI ст. виникла єпархія в Таматарсі, яка підлягала Ґотській митрополії в Теодоро. Таматарха в усті Кубані тоді, як і пізніше, була дуже важливим для Візантії торговельним портом, через який візантійський крам і впливи розходилися по басейну Кубані та Чорноморському узбережжі на ввесь Північний Кавказ. Від часу призначення Таматарханського єпископа в VI ст. і далі, в VIII ст., Таматарханська єпископія наводиться в візантійських патріярших каталогах єпархій. У розкопах залишків Таматархи в останніх роках, було знайдено підвалини з тесаного каменю базиліки візантійського типу, ще до руського часу. Очевидно це й була єпископська катедра.

Таматарханська єпископія відіграла велику ролю в розповсюдженні візантійської культури, а в тому і християнства на Північному Кавказі. І тепер ще 40 % осетинів — християни, а до початку XIX ст. і більшість надчорноморських та надкубанських черкесів була християнами. Ще й

досі збереглося їх кілька тисяч, найбільше в Майкопській окрузі. Християнство у цих народів надзвичайно архаїчне, з багатьма поганськими уявленнями та обрядами і значно відрізняється від російської православної Церкви, що свідчить про його найдавніше походження та самостійний, ізольований розвиток.

Отже на завершення цього найкоротшого й далеко неповного огляду т. зв. ґотських епархій в Криму та на Кубані, можна сказати, що вони ще в ранньому середньовіччі, до II ст., відіграли величезну ролю в розповсюдженні християнства, а разом з тим і культури в Криму, на Північному Кавказі, як побачимо далі, в Донщині, в Надволжі та в давній Українській державі — на Наддніпров'ї.

Хозарія. Хозари — тюркський нарід, що створив між пониззям Волги та Дону свою багатоплемінну державу в VII ст. Соціяльна верхівка хозар прийняла жидівську віру (без Талмуду), але серед купців та простого люду було багато християн та мусулман. Уже на початку IX ст. Хозарській державі почала загрожувати консолідація українських слов'ян на Дніпрі. З огляду на те, що вже в ті часи хозари мали широко розвинену торгівлю з Візантією водяним шляхом по Чорному морю, Озівському та по Дону, і цей шлях міг бути перерізаний слов'янами, хозарський каган в 833 р. послав до візантійського імператора спеціяльне посольство з просьбою побудувати твердиню на Дону, та, очевидно, зорганізувати охорону торговельного водяного шляху з Візантії до тієї твердині. Візантія була не менш хозарів зацікавлена в цьому питанні, тому в 835 р. візантійський імператор послав свого родича спафарокандидата Петрону, який забрав з Херсонесу фльоту з архітектами та майстрами і рушив вгору по Дону. Тут він вибрав найбільш підхоже місце, біля нинішньої станиці Цимлянської, і побудував на правому високому березі великий замок, який мав охороняти підступи до міста, а на лівому, нижчому березі Дону, трохи вище побудував місто, що набуло від хозар назву Саркел. Місце було дуже вигідне, як перехрестя шляхів — водного по Дону та суходільного з півночі на Північний Кавказ. Тут саме був перевіз. Місто Саркел Петрона обвів високими мурами завтовшки в 3,7 мт. та ровами навкруги. На наріжних кутах мурів поставив башти. В Саркелі створився великий ринок, на якому, крім хозар, з'їздилися та жили греки, руські купці, іранські та середньоазійські. Для охорони Саркелу та його замку там було залишено грецьку залогу в силі 300 вояків, що змінювалися щороку. Крім греків, християни були також і серед хозар та руських купців.

В зв'язку з тим посеред Саркелу, на великому майдані, було побудовано мармурову базиліку. В дальшому, в 965 р., Саркел був звойований київським князем Святославом Завойовником і його було перейменовано в Білу Вежу, він зробився великим торговельним та промисловим осередком й увійшов до складу Тмутороканського князівства, а від часів кн. Володимира — християнізувався майже повністю. В XII ст. під тиском половців, що перерізали Білій Вежі зв'язок з Київською Руссю, Біла Вежа і Тмуторокань були покинуті русинами і вони, як сповіщає літопис, »приідоша біловежці в Русь«. Від того часу Донщина надовго перетворилася в дике поле.

В 1743 р. російська цариця Єлисавета звеліла будувати кріпость (фортецю) над Доном, вище м. Черкаського, і на ту будівлю стали розбирати залишки Білої Вежі та приставляти їх по Дону баркасами. Так було знищено залишки величавих Біловезьких будівель, а в тому й мармурову базиліку, бо розбирали лише будівлі з тесаного каменю, а цеглових не займали. Проте вже наприкінці XIX ст. в будівельному смітті Білої Вежі було знайдено 4 уламки мармурових колон, у тому частину капітелю з вибитим на ньому візантійським хрестом, які тепер знаходяться в Новочеркаському музеї. З дальшими розкопами, вже в 1950-52 рр., було виявлено і підвалини цієї базиліки. Кілька мармурових колон (бльоків) та капітелів було знайдено під час розкопів Саркела М. Артамоновим в 1920-30 рр. Під час його ж таки розкопів в 1949-51 рр., в додаток до попередніх знахідок, було знайдено ще два капітелі та низку мармурових уламків від капітелів, баз та колон. Один з капітелів був дуже пошкоджений огнем. Знайдено також чимало мармурових уламків архітектурних деталів, серед яких слід зазначити баранячу голову від фігурного капітелю. Знаходилися також монети, хрести, в тому з виображенням Бориса та Гліба — київського походження. Також і в попередні часи на румовищах було знайдено до 30 хрестів-енколпіонів.

Під час археологічних досліджень моїх та А. Міллера на Пониззі Дону і в Надозів'ї, наприкінці 1920-х рр., нами водночас у двох місцях було зроблено аналогічне відкриття, біля станиці Аксайської та в усті р. Самбека на північному узбережжі Озівського моря. Тут ми констатували залишки невеликих фортець та селищ біля них візантійського часу IX-XII століть. Біля цих фортець ми знайшли залишки печерних церков-крипт — дуже подібних до кримських, лише довбаних не в скелях, а в кручах лісового суглинку. Вони уявляли собою циркульно правильні простокутні приміщення розміром 2 х 2 х 20 мт. Стеля в формі склепіння (зводу), по боках видовбані лави до сидіння. Вівтарна стіна була пласка, ніяких слідів іконостасу, а оскільки не було каменю щоб вирубати престіл, то натомість у вівтарній стіні в обох криптах були видовбані циркульно правильні ніші із зводом. Очевидно в цих нішах містився церковний реманент. В Аксайській крипті було також знайдено унікальний великий підвісний каганець. Він був череп'яний, з чорної глини і мав чотири носики на ґноти, навхрест. Це найбільш примітивне і одно з найдавніших панікадил.

Відкриття крипт довело, що крім великої грецької залоги в Саркелі, на шляху до Саркелу в деяких місцях було пороблено невеличкі фортеці з такими ж невеличкими залогами в них — по 20-30 вояків. Ці фортеці охороняли шлях до Саркелу, а разом з тим і пристані, зупинки (стоянки) для кораблів, що йшли цим водяним шляхом. Про цю охорону шляху, можливо, на всьому його просторі, не маємо письмових згадок і довідуємось лише наслідком археологічних дослідів. На нижньому Дніпрі, як і на північному узбережжі Озівського моря, є ще чимало залишків селищ і фортець візантійського часу. Вони ще не досліджені і треба сподіватись, що в разі їхнього глибокого дослідження, там також будуть знайдені крипти.

Крім цього маємо ще й писемні відомості про те, що в Хозарії панувала повна віротерпимість, завдяки різноплемінному складові її населення з

різними релігіями та великій торгівлі, яку вела Хозарія зі Сходом та Заходом. Такий стан сприяв і розповсюдженню християнства серед самих хозарів.

В »Житії« грузинського мученика, Або Тифліського, говориться, що десь в 780-х рр. він їздив до хозарської столиці того часу — Ітилю в усті Волги. Там він прийняв хрещення від »чесного ієрея«. В тому »Житії« говориться також, що в ті часи, тобто в половині VIII ст., місто Ітиль було чималим християнським осередком, а в Хозарії було багато міст та сіл, у яких християни вільно визнавали християнську релігію і прилюдно правили Службу Божу.

Св. Кирило і Методій були послані до Саркелу на просьбу хозарського кагана в 858 р. для проповіді християнства. Вони охрестили 200 родин і потім каган дав наказ, що як хто буде змінювати свою віру, то може переходити лише на християнство.

Арабські письменники Масуді та Ібн-Хаукаль пишуть: »В Ітилі було 7 суддів: двох для мусулман, двох для хозарів, які судять по закону Тори, двох для тамошніх християн, які судять по закону Інджіля (Євангелії, — М. М.). Один же з суддів — для слов'ян, русів та інших поган — судить по закону поганства, себто за законом розуму«.

Літопис сповіщає, що в ті ж часи в дружині кн. Ігоря були християни, варяги й хозари.

Отже тісніше сусідство та зв'язки Хозарії з Київською Руссю сприяли розповсюдженню християнства в давній Русі, а по завоюванні Саркела Святославом, Саркел став майже повністю християнізований (крім хіба торків, які прийшли з Святославом і частина їх залишилася в Саркелі).

Русь-Україна до Володимира

Християнство почало просякати в Україну з різних сторін та різними шляхами, з найдавніших часів. Якщо навіть не брати до уваги оповідання Літопису про подорож ап. Андрія по Дніпру та навіть і його перебування в Херсонесі, то й тоді залишається необорним факт перебування та проповіді в Таврії архиепископа Римського св. Климента ще в І-му ст. нашої ери. Є також незаперечні докази знайомства наддніпрянських слов'ян з християнством ще до великого переселення народів, в III-IV ст. Проф. Р. Смаль-Стоцький провів дуже цікаве філологічне дослідження. Він зібрав всі слов'янські слова з пнем німецького походження і розподілив їх на кілька хронологічних груп за часом їхнього просякнення в слов'янські мови. Найдавніші з таких слів — спільні для всіх слов'ян (король, князь, дружина, полк і т. д.). Слова ґотського походження властиві лише східнім слов'янам. До цих слів стосуються такі як от: »хрест«, »церква«, »піст«, »піп«, »сатана«. У свою чергу ґоти запозичили від українських слов'ян деякі слова, що існують і тепер у німецькій мові (»ляйб«, ґотське гляйб від слов. »хліб«; »мет« від слов. »мед« і т. д.). Ґотська держава існувала на Дніпрі в III-IV ст., після чого ґоти були витиснуті до Европи. Отже слова, що визначають основні поняття християнської віри були відомі наддніпрянським слов'янам ще до великого переселення народів.

В дальшому, після великого переселення народів, Візантія, налякана зростом нової політичної сили в Східній Європі, увесь час прагнула до християнізації »росів«, щоб спастися від їхніх наскоків та зберегти безпеку своїх північних кордонів. Уже від VI ст. слов'яни робили напади на Візантію та грабували її міста, як про те свідчить Прокіп з Кесарії і такі знахідки, як от Перещепинський скарб, Кичаський, Сулинський та інші. Серед речей цих скарбів знаходиться й багато християнського церковного реманенту — тарілки, кадила, виображення хрестів тощо.

В »Житії« Стефана Сурозького оповідається, як на самому початку IX ст. новгородський князь Бравлин з великим військом вдерся до Таврії, захопив Херсонес, Суглею та все узбережжя аж до Керчу, забравши великий полон та пограбувавши всі церкви. Стефан Сурозький виступив перед ним з проповіддю християнської віри, яка так вплинула на князя Бравлина, що він та його бояри охрестилися, відпустили всіх полонених і повернули церквам їхнє майно, після чого вернулися на Русь. Отже безумовно якась частина русів була охрещена в цьому першому хрещенні Руси.

В 867 р. візантійський патріярх Фотій випустив відоме окружне послання про охрещення Руси. В ньому він з великою ненавистю описує напад русів на Царгород у 860 р., »народу, що дійшов блискучої височини (могутности) та незліченного багатства і насмілився підняти руку проти Римської держави«; Фотій сповіщає, що після замирення переможці вирішили прийняти християнство, »поставивши себе в число підданих та друзів імперії«. За словами Фотія, на Русь було послано і єпископа. В Початковому літописі цей історичний епізод віднесений до 866 р., і пов'язується з іменами князів Аскольда та Дира, проте охрещення русів не згадується. Встановлення в ті часи єпископату на Русі вважається малоймовірним, але факт походу Аскольда та Дира на Царгород, ствердженый обабічно, а з тим і охрещення частини русів — не викликає сумніву, навіть у совєтській історичній науці. Отже це вже друге за порядком хрещення Руси.

Цікавий факт подає Початковий літопис в епізоді боротьби варязьких князів за Київ. Під р. 882 дослівно говориться таке: »І убиша Аскольда і несоша на гору, погребоша Аскольда на горі... ідеже есть двір Олома. На тій горі постави Олома церкву св. Миколи«. Справді в Літописі не наведено року побудови цієї церкви, але з усіх обставин цього оповідання треба думати, що цю церкву було побудовано зараз після поховання Аскольда самим Оломою, або в найближчому часі, за панування кн. Ігоря, коли, як каже Літопис, було вже багато християн і в Києві була вже й соборна церква.

До самого ж початку X ст. стосується великий фраґмент корчаги (амфори), знайдений недавно Д. Авдусиним у залишках відомого Гніздовського городища біля Смоленського. На ньому зроблений кирилицею вирізаний напис »Горухша«. Щодо часу, до якого належить цей фраґмент, немає сумніву, бо він точно позначається так усім комплексом речей, як і надзвичайною архаїчністю кириличних літер, особливо літери »Щ«. Такий напис цієї літери в дальшому вже не зустрічається. Кирилиця появилася на Русі і розповсюджувалася лише в зв'язку з християнством.

Отже кириличний напис на корчазі з Гніздова є посереднім свідоцтвом просякнення християнства в Русь-Україну в часи кн. Олега.

В договорі кн. Ігоря з греками в половині X ст., в декларативній та в заключній частині говориться про руських християн. Руські посли в Царгороді дають зобов'язання, які скріплюють присягою: посли поганської віри клянуться перед виображенням Перуна, а руські посли-християни заприсягають »Богом Вседержителем і предлежачим Чесним Хрестом«. Під час ратифікації договору в Києві, кн. Ігор і його люди складали присягу на горі, перед статуєю Перуна, а християнська Русь присягала в соборі св. Іллі, який стояв »над рівчаком, при кінці Пасинчій беседи«. Це дуже важливе звідомлення, бо воно свідчить про те, що в часи кн. Ігоря на Русі вже вільно визнавали християнську релігію, а в Києві було вже не менше трьох церков, бо інакше не було б і собору. В Літописі наявність собору пояснюється тим, що тоді було вже багато християн, особливо варягів та хозарів.

Княгиня Ольга двічі їздила до Константинополя в 957 та 959 рр., при чому під час другої подорожі прийняла хрещення; подія ця відзначена в руських, візантійських та західньоевропейських хроніках того часу. Під час цих подорожів кн. Ольга мала, очевидно, розмови з візантійським імператором про охрещення Руси. Також очевидно, що греки пов'язували охрещення Руси з політичною залежністю Київської держави від Візантії. Тому то кн. Ольга, горда та незалежна, охрестилася сама, але вернувшись негайно звернулася до Германського короля Оттона з просьбою, щоб він надіслав єпископа для охрещення Руси, щоб у такий спосіб набути більш сприятливі форми церковного устрою з Заходу. Отож за деякий час король Оттон надіслав до Києва відомого єпископа Адальберта, який і прибув із священиками. Але загальні обставини на той час уже змінилися: масові передумови для християнізації всіх полян ще не дозріли, а до того ще, із зростанням сили кн. Святослава почала міцніти при дворі поганська партія, що складалася з бояр та вищих дружинників, на яку він спирався. Ця партія примусила єп. Адальберта повернутися додому, нічого не вдіявши, відсунула від управління кн. Ольгу та привела до влади кн. Святослава. Ще перед тим кн. Ольга кілька разів намовляла кн. Святослава прийняти християнство, але він відмовлявся, мовляв, дружина буде сміятись та лаяти його. Проте Літопис двічі згадує, що Святослав не забороняв своїм дружинникам охрещуватись і за те не переслідував їх.

Кн. Ольга померла 969 р. в глибокій старості і, згідно з її заповітом, була похована по-християнському священиком, який був при ній таємно, як каже Літопис, що знову вказує на перемогу поганської партії в останні роки життя кн. Ольги. Поганство переважало ще деякий час і надалі.

Але бурхливе зростання першої української держави та її культури, вже на февдальних підвалинах, вимагало християнізації, бо християнство було великим прогресом в порівнянні з поганським варварством.

Християнство несло з собою високу етику та мораль, порядок у житті, освіту та письменність, кам'яне будівництво та ремісниче виробництво на ринок, у тому розвиток високого майстерства — золотарства, мозаїкового діла, емальового, фрескового письма та іконопису. Ось чому до 988 р. християнська партія вже перемогла остаточно і кн. Володимир

мав змогу охрестити Русь і зробити християнство державною релігією. Християнство, як прогресивне та культурне явище, розповсюджувалося напочатку серед більш культурних шарів суспільства — князів, бояр та дружини. Серед простого народу, черні — поганство трималося довше. Під час нищення поганських богів в Києві, простий нарід біг понад берегом та плакав, але ніяких виступів поганської партії, під час заведення християнської релігії в Київській Русі — не було. Поганські боги згадуються ще в Слові о полку Ігореві, але вже як ремінісценція, як поетичні та художні образи.

Інакше було на північних та північно-східніх околицях Руської (Київської) держави, в князівствах Новгородському, Суздальсько-Володимирському, Полоцькому.

В Новгородських землях уже від самого початку довелося хрестити, як сповіщає Літопис, »огнем та мечем«. Відстале населення тих країн ще міцно трималося родового устрою та поганської ідеології. Літопис переказує про низку епізодів — повстання смердів під проводом волхвів проти християнства, єпископів, бояр та дружини, як носіїв та оборонців християнства. В цьому знов же відбивалася боротьба партій поганської та християнської, хоч поганство, вже самою ходою дальшого історичного та соціяльного розвитку, було приречене на загибель. В усіх випадках на оборону християнства ставали князі, єпископи, бояри та дружина. Показовим з таких виявів відвертої боротьби є, наприклад, повстання проти християнства новгородської черні, під проводом волхва, якого князь був примушений зарубати (князь Гліб, 1071 р.). Вільш-менш християнство розповсюдилося серед північно-східніх слов'янських племен хіба не раніше XIII ст., хоча пережитки поганських уявлень та обрядів по деяких місцях тривали і до наших днів, і тому духівництво мало спеціяльне настановлення для боротьби з пережитками поганських звичаїв у народі. Щождо фінських племен Надволжжя, Уралу та Півночі, то серед них поганство трималося повною силою в багатьох місцях аж до нашого часу.

Архітектура українських церков до Володимира. Як відомо, будівництво кам'яних церков в Україні почалося лише за Володимира, який після охрещення Руси спровадив із Візантії архітектів та майстрів і побудував першу кам'яну »Десятинну« церкву. Так в Україну прийшов та почав розвиватись і надалі візантійський церковний стиль, набуваючи разом з тим і місцевих українських рис, особливо в орнаментації та фресках. Візантійського стилю церкви були базилічні або хрестові в пляні, з однією або трьома апсидами, круглими барабанами та півокруглими банями. Доволодимирівські церкви були виключно дерев'яні, як і все будівництво взагалі. Тому вони до нас не дійшли, але маємо стільки посередніх вказівок, що вони дають можливість безперечної реконструкції цих церков. Вони походили від цивільного будівництва того часу і найбільш нагадували дерев'яні башти, архітектурно очевидно походили від поганських капищ. То були так звані »стовпові« церкви, восьмигранчасті, в формі зруба з колод. Вгорі вони мали високий, також восьмигранчастий конічний дах, так званий »шатровий«. Апсиди в них не було, бо ймовірно, що в поганських капищах фігура ідола стояла посередині

(Збручанський та Іванківський кам'яні ідоли мають виображення на стовпі з усіх боків). В Україні кам'яна візантійська церковна архітектура віддавна, і повністю, витиснула старовинне дерев'яне будівництво й трималася аж до барокко. Інакше було в Росії, особливо в її найдальших північних околицях. Тут, завдяки повній ізоляції населення та відсутності будь-яких нових впливів, до самого XIX ст. зберігалися надзвичайно архаїчні риси — в убранні, в матеріяльній культурі, у звичаях і в фолкльорі. Зберігалося до XVII ст. і будівництво найдавнішого типу стовпових шатрових церков, без апсиди та зі сходами до дверей знадвору, вкритими косим дахом. Ця архітектура не має нічого спільного з візантійською та загальномосковською, трималася самостійно і рівнобіжно кілька століть, навіть подекуди виявляючись і в кам'яному будівництві. Найдавніше виображення такої церкви маємо в рисунку на марґінесі одного московського рукопису XII ст. В Україні такі церкви зникли негайно після прийняття християнства, проте не можна губити надії на те, що якісь з таких церков доволодимирового часу в Києві мали кам'яні підвалини і вони ще колись знайдуться. Ґрунт, на якому стоїть Київ, на велику глибінь насичений залишками різних пам'яток і майже кожного року знаходяться все нові й нові пам'ятки або скарби.

Висновки

1) Історію християнства в Україні-Русі треба починати вивчати з І-го стол. нашої ери. Вже до Володимира було багато проявів християнства і навіть часткового охрещення в Україні. Кн. Володимир завів християнську релігію і культуру як державні, чим зробив великий поштовх у розвитку українського народу в ті часи. Проте в північно-східній Росії, серед відсталих племен поганство існувало ще й до наших часів.

2) Основними країнами, що найбільш впливали на розвиток християнства в Україні — були сусідні Ґотські клімати в Таврії та на Кубані, як і Хозарія. Також держави Візантійська та Скандінавська, де християнство було прийняте раніше.

3) Розповсюдження християнства на Русі відбувалося в супроводі шаленої боротьби партій християнської з поганською, яку можна простежити на численних виявах від IX до XII стол.

4) По деяких окремих пам'ятках раннього християнства в Таврії існує ціла література, здебільша звітного та описового характеру. Докупи ті пам'ятки не зведено. Пам'ятки археологічні ще не досить вивчені, а багато їх ще й не відкрито. Так само і до питання раннього християнства в Україні вони не притягаються, бо історики старої школи не знали археології, а тому й ігнорували її, знов же археологи так само ставилися до історії.

5) Виникнення та розповсюдження християнства в Україні — дуже важлива сторінка в історії українського народу, бо вона вказує й пояснює: як, коли, в який спосіб і в яких формах творилася перша Українська держава і давня висока культура в Україні. Відчувається необхідність справжньої наукової монографії на цю тему, в якій були б зібрані, проаналізовані й пояснені з належними висновками всі відомі до цього часу джерела та факти так історичні, як теж й археологічні.

В СССР такої праці годі дожидати і тому цей великий обов'язок цілком спадає на молодих українських істориків на еміґрації.

6) Дослідження та вивчення тієї ж теми для Західньої України, куди заходить і Томітанська єпархія, а яка відчувала більшою мірою також і західні впливи, становить окреме завдання, яке ще чекає на своїх дослідників.

Деякі джерела та статті до теми

1) Лаврентіївський та Іпатський літописи. (»Полн. собр. русск. летоп. Акад. Наук. 1841-1921«. 24 томи).
2) Житие Константина Философа.
3) Житие грузинского мученика Або Тифлисского.
4) Г. Караулов: Крымские пещерные города и крипты. (»Записки Одес. О-ва ист. и древн.«. Т. VII. Од. 1874).
5) А. Васильев: Готы в Крыму. (»Изв. Рос. Акад. истории матер. культ.«, т. I. Л., 1921 (1 ч.) и »Изв. Гос. Акад. Ист. мат. культ.«, т. V, Л. 1927 (ч. 2-я).
А. Миллер: Археолог. работы Сев. Кав. экспед. (Гос. Акад. ист. мат. культ., т. II, Л., 1929).
7) Готский Сборник. (»Изв. Гос. Акад. ист. мат. культ.«, вып. XII. Л., 1932).
8) Е. Голубинский: Христианство в Руси до Владимира. (»Журн. Минист. Народ. Просв.«. № 187, СПБ., 186?).
9) Е. Голубинский: Варяги в начальной истории христианства в Киеве. (К., 1887).
10) Ю. Кулаковский: К истории Готской епархии в Крыму. (В 8 в. »Журн. Мин. Нар. Просв.«, СПБ., 1898, № 2).
11) Н. Д. Полонская: Христианство на Руси до Владимира. (Журн. Мин. Нар. Просв.«, СПБ., 1917, № 9).
12) Митр. Іларіон: Початки християнства серед українського народу. (»Українська Церква«. Прага, 1924).

Б. КУРИЛАС

Тейляр де Шарден[1]

(Сонетоїд)

Віолог вчений, теолог і брат Христа,
Ентузіяст знання і поступу людини —
Він труд життя всього віддав, щоб з речовини
Поставить світлий трон для Духа і Життя.

Десятки літ провів в розкопках Шукуцьєн,
В Америки містах, в Сибірі, в вежах Фезу;
Для нас він збудував пан-космосу синтезу
На трьох стовпах: енергія, дух, феномен.

Шумлять над мудреця кістьми квітки Брукліну;
Мандрівнику, з пошаною над прахом стань
Того, хто показав будуччини стежину,

Того, хто доказав невхильність побратань
Науки й Віри вчень, добу ясних повстань,
Внапрямлення струмів на Вога і Людину.

1) Отець П'єр **Тейляр де Шарден** народився в Оверні (Франція) 1. травня 1881 р. Філософ-теолог, стратограф. археолог. Головні твори Тейлярової »Суми вчень«: »Серце речовини«, »Модерні феномени«. »Кредо в скороченні«. Вмер на Великдень 10. квітня 1955 р. в Нью-Йорку.

Проф. ДАМ'ЯН ГОРНЯТКЕВИЧ

ПЕРШИЙ З'ЇЗД УКРАЇНСЬКИХ УЧЕНИХ У ЛЬВОВІ В 1848 РОЦІ

(Продовження, 2)

»Відповідні чинники« доклали всіх нечесних зусиль, щоб взагалі не допустити до здійснення З'їзду українських учених. А саме вже на декілька днів перед зборами доволі численна група москвофілів, об'єднана в т. зв. »Соборі русских« у Львові, й партія польських ворохобників — постановили, щоб всіма засобами, а то навіть насильством перешкодити намірам українських учених улаштувати цей З'їзд. І так москвофіли разом з їхніми партнерами поляками, видрукували великі афіші з різними нікчемними наклепами на українців і порозклеювали ці афіші по вулицях міста, при чому поляки погрожували учасникам З'їзду навіть збройним нападом і погромом. У відповідь на це організатори З'їзду повідомили австрійську владу про затії ворохобників і просили про охорону. Державні чинники виявили повне зрозуміння для українських учених: перед будинком Духовної Семінарії у Львові став цілий батальйон війська й простояв там через цілий день, другого дня був він уже непотрібний, бешкетники не мали більше відваги виступати чинно проти діячів української культури!

В наступних днях відбувалася заплянована праця в окремих секціях. Дуже замітними були постанови Богословського відділу. Перш усього стверджено, що система теологічних студій є незадовільна з уваги на нерівномірне трактування матеріялу. Відтак на пропозицію о. Слимаковського прийнято вимогу, щоб на основі законів впровадити в учбових заведеннях східньої Галичини українську мову як викладову, а в наступному академічному році, всі виклади на теологічному факультеті у Львові повинні відбуватися по-українськи. Коли ж хтось із професорів не знав би української мови, тоді повинен зрезиґнувати зі свого становища, а на його місце повинен прийти спеціяліст-українець.

Члени правничої комісії були постійними мешканцями Львова й тому рішили не відбувати нарад у юридичних справах саме на цьому З'їзді, бо мали змогу кожночасно зійтися окремо на місці та обговорити всі актуальні питання в разі потреби, зате воліли використати сприятливу нагоду попрацювати в інших секціях.

Головою філософічної групи обрано д-ра Івана Гарасевича. Після кількаденних нарад у цій комісії схвалено резолюції, що система німецької філософії має найбільше значення не лише серед слов'янських народів, але прийнята загально й серед інших европейських націй. Цю тезу прийнято без застережень. З праць для початкових студій визнано найкращою філософію і психологію д-ра Гануша. На пропозицію Якова Головацького рішено спровадити з Росії найновіші підручники й твори з обсягу філософії, математики й фізики. А далі — внесено постанову,

щоб визначити декількох кандидатів з-поміж українців, які б викладали філософію рідною мовою.

Та найкращі завдання поставили перед собою члени історичної групи. Схвалюючи принцип, що історію треба вивчати в якнайширшому огляді, беручи до уваги всесвітню, одночасно стверджено, що для нас найважливіші повинні бути досліди з терену цілої України. Але тому, що такий широкий засяг може виявитися дуже важкий для опанування, з уваги на безліч матеріялу й теренові труднощі, рішено обмежуватися головним чином студіями на терені вужчої батьківщини — східньої Галичини. Далі встановлено, що українські літописи, а також пізніші історичні праці, що до тієї пори були опубліковані (зокрема російською мовою), з ранішої доби історії України, являються під тогочасну пору доволі добре розроблені, тому слід було б поширити їх докладнішими студіями на місці й доповнювати матеріялами з новішої доби. З тією метою доручено прослідити: 1) загальноукраїнські літописи, 2) літописи окремих князівств, 3) архіви міст, 4) архіви манастирів, 5) церковних братств, 6) княжі, королівські й сеймові грамоти й документи, 7) митрополичі й єпископські грамоти, 8) акти й записки окремих людей. Відтак предметами уваги повинні стати літописи: візантійські, німецькі, мадярські, чеські й польські. Дуже важливими історичними джерелами признано теж церковні збірки: патерики, прологи й мінеї, опісля описи мандрівників по Україні — своїх й чужинців. Врешті звернено увагу на записки по різних Богослужбових книгах, що слід реєструвати та заопікуватися дбайливо метрикальними актами, пом'яниками братств, документами ставропігій, манастирів і окремих людей. Отже — як бачимо, — програму праці розроблено дуже широко з глибоким розумінням завдань.

Спеціяльну увагу спрямовано на археологію й пам'ятки мистецтва. Постановлено збирати й вивчати: 1) монети княжої доби й польських королів, вибиті на наших землях, 2) старовинні портрети, зокрема історичних осіб, 3) різьби — такі, як: нагробні пам'ятники, хрести тощо, 4) зброю й важливіше приладдя, 5) посуд, урни, 6) жіночі прикраси: намиста, коралі тощо. Окрему ділянку археологічних дослідів має становити праця в терені, яку необхідно розгорнути при вивчані урочищ, земних валів, могил, руїн міст, замків, кам'яних споруд, церков і манастирів. Доручено докладно описувати їх, занотовувати всі вістки про них, що досі зберігаються в устах народу, проводити досліди над виглядом давніх будівель, що могли б мати значення при вирішуванні спірних історичних питань.

Розроблено також програму фолкльорних студій. Стверджено перш за все, що досі ще ніхто не провадив систематично етнографічних записок, а саме — не брав під розгляд їхньої наукової вартости при історичних дослідах і не розглядав їх у властивому аспекті. Тому постановлено дуже пильно збирати для наукових цілей: перекази, описувати звичаї, забобони, казки, записувати приказки, думи — по змозі старовинні, козацькі, відтак весільні й похоронні пісні та голосіння, коляди, щедрівки й ягілки.

Засобами для збирання історичного матеріялу мали бути: 1) заснування товариства істориків, 2) археографічної комісії з метою розгорнення архівних дослідів, головним чином по манастирях, 3) оголошування друком праць і записок, 4) засновування бібліотек і читалень, 5) музеїв, 6) введеня науки історії України в народних і середніх школах.

Голова зборів о. Михайло Куземський закликáв усіх приявних щиро зайнятися вишукуванням, збиранням і списуванням матеріялів та пам'яток, зв'язаних із нашим минулим, а також домагався, щоб у якнайкоротшому часі скласти історію України для шкільного вжитку. Головою групи історії та географії, що виявила найбільше ініціятиви, був дуже діяльний у пізніших часах історик і археолог о. Антін Петрушевич.

Дуже багато уваги й часу присвячено теж справам шкільництва, зорема проблемі шкільних книжок. Ці питання розроблено докладно й дбайливо, та всі ці рішення мають сьогодні значення тільки з точки погляду історії української педагогії, тому не слід їх на цьому місці докладніше реферувати.

Члени відділу хліборобства вирішували такі проблеми: 1) в який спосіб запобігти недостачі палива в безлісних околицях, або там, де воно дороге? — Тому постановлено заохочувати населення садити верби по долах і дорогах, а далі — видати книжечку про користі, які дає верба. 2) Чи доцільно видавати господарський часопис? — Одноголосно вирішено, що потреба такого часопису пекуча, але з уваги на те, що не можна ще під ту пору розраховувати на відповідну кількість передплатників, при недостачі матеріяльної допомоги ззовні, цей крок видавався приявним ще занадто ризиковним. Постановлено натомість звернутися до редакції часопису »Зоря Галицька«, щоб вона призначила кожного тижня по піваркуша друку для статтей хліборобського змісту. Опісля розглянено потребу засновування хліборобських товариств і крамниць, які постачали б покупцям потрібний матеріял і давали б фахові поради. Врешті хліборобська секція заплянувала видати книжку про сільське господарство для шкільного вжитку. Деякі з повищих постанов видаються нині може примітивними, інші зате доказують про глибоке відчуття громадянської відповідальности, зокрема у вихованні молодого дорасту. Вони засвідчують теж про добру волю тогочасних народних провідників узяти ініціятиву в свої руки й прийти з допомогою широким селянським масам у перших роках після знесення панщини.

Головою групи мовознавців обрано о. Якова Головацького. Ще до відкриття З'їзду учених прислано на адресу »Головної Руської Ради« доволі багато письмових завваг відносно устійнення правопису. Отже головним завданням мовознавчої секції було вирішити питання вибору найбільш доцільного правопису. Виринули дві пропозиції: члени консервативної групи домагалися затримати дотогочасний етимологічний правопис, натомість друга, прогресивна, група йшла з духом часу і пропаґувала фонетичний. Ці два протилежні наставлення викликали дуже жваву дискусію, але тому, що важко було погодити противників, вирішення справи передано окремій комісії, яка зайняла компромісове становище. Вирішено »триматися мови, якою наш нарід говорить і що скрізь, або в більшості випадків вживається, має бути законом«. Отже

кириличну абетку залишено для вжитку церковних книг, а для друку книжок, призначених для ширших мас прийнято — щоправда, — етимологічний правопис, але з вимовою, »яку вживає більша частина населення, а яка є в Галичині загально поширена«. Тому доручено писати й вимовляти: »писав« (не »писал«), »лапав« (не лапал«), далі — »діл«, »віл«, »стіл«, але »пів«, »сів«, букву »ять« вимовляти, як »я«, а не як »є«, врешті займенник »ся« лучити в письмі з дієсловом. Останньою постановою було ось яке рішення: »Ті правила стосуються до книжок шкільних і до тих письменників, що самі не запускаються в граматичних дослідах, але ученим дослідникам таких речей залишається свобідний вибір власного правопису, щоб не припиняти його дальший розвиток«.

На засіданнях тієї групи не обговорювано чомусь ніяких справ, зв'язаних із питаннями літератури, дарма що програма З'їзду передбачала створення окремої літературної секції. Цінним доповненням праць мовознавчої комісії була обширна доповідь Якова Головацького, з якою він виступив на пленарному засіданні дня 23 жовтня, під заголовком: »О язиці южнорускім і его нарічях«. Це чимала розвідка, опрацьована під аналітичним і методичним оглядом добре, обіймає 64 сторінки друку середньої вісімки, являється в нашій науковій літературі першою спробою подати загальних огляд опису української мови й її значення в слов'янському світі. Головацький виявив у своїй праці велике знання, сперте на власних діялектологічних дослідах і порівняльних студіях, що мали на меті доказати повну окремішність української мови. »Нарід, заселяючий южну Русь, Галичину і сіверо-восточний закуток угорського королівства у вищеописаних границях, говорить одним і тим же самим язиком, який називаєся в себе і у сусідів Українским, Малоруским (южноруским), або таки Руским (Руським)«. З черги автор доказує вийняткову милозвучність української мови, наводить голоси німецьких (Бандтке), російських (Даль-Луганський), польських (Раковєцький і Адам Міцкевіч) та чеських лінґвістів (Ковбек), які ставлять її щодо мелодійности на одному з перших, а то й першому місці поміж усіма слов'янськими мовами. Яків Головацький відзначає далі великі заслуги наших письменників: Котляревського, Основ'яненка, Артемовського, Гребінки й Шевченка в плеканні української літературної мови. Врешті він висловив погляд, що з-поміж усіх українських діялектів лише волинсько-подільська говірка займає перше місце перед галицькою і гірською, ставлячи її як зразок із виробленими лінґвістичними формами.

Четверте загальне засідання Українських учених було вже останнім. Попередила його святочна церковна відправа з відспіванням амвросіянського гимну »Тебе Бога хвалим« і »многолітств'ями« цісарю та всім учасникам З'їзду. Тим разом явилося на залі чимало осіб в українській народній ноші, для заманіфестування своїх патріотичних почувань. Після відчитання протоколу з діяльности окремих секцій, взяв слово голова З'їзду о. Михайло Куземський, виголосивши прощальну промову. Він ствердив, що учасники З'їзду виконали якнайкраще поставлені перед собою завдання. Постановлено просвітити нарід, видавати для нього книжки й навчити його цінити свою гідність і вартість. З приємністю сконстатував промовець, що праця, яку намітили учасники З'їзду, виглядала спершу, що переростає їхні сили, але виявилося, що ці сумніви були зов-

сім безоснівні, бо їхній ентузіязм, проявлюваний під час нарад, дає запоруку, що й на ділі вони потраплять здійснити намічені завдання. Він сказав: »Робили нам закиди, що ми не маємо світлих людей, не маємо інтеліґенції! Прийдіть противники, погляньте й мусите засоромитися! Покажіть нам з-поміж себе людей, яким би наші в ґрунтовності відомостей історичних, граматичних, в реториці й письменстві не дорівнювали. Робили нам докори, що наша мова ще не вироблена, що ще не спосібна, щоб могла стати викладовою. О, нехай би прийшли й послухали нашого Моха й Головацького, як кріпко й сильно говорили, або нашого Устияновича, як прекрасно до серця промовляв! Скажіть, де русин своєї мови навчився, чи були які руські академії?.. О! ні, — то рідна мати його вчила, тому й мова так солодко звучить. Всі ми бачили, що знайшлася й інтеліґенція й що наша мова добре й високо вироблена, лише не було досі змоги ці скарби розкрити й світові показати. Дозвольте, любі браття, всім вам світлі й всечесні мужі, що приїхали на наші просьби, не жаліючи труду й ґрошевих видатків для добра нашої Батьківщини, за все те сердечно подякувати. Хоч ділять нас гори й ріки, зате лучить нас одне національне ім'я, лучить нас одна любов до Батьківщини, бо всіх нас руська мати родила й руська земля кормила«.

Після цеї офіційної промови, що викликала не тільки глибоке враження на сучасників, але й не менший ентузіязм з їх боку, якась загальна радість, а то й зворушення опанували серця всіх і окремі провідники З'їзду — один по одному, — виходили на трибуну, щоб від своїх груп і від себе попрощатися щиро з приявними.

(Закінчення буде)

Б. КУРИЛАС

Буря

(Сонетоїд)

Не раз вслухаюся я в шум вітрів:
Пригадують гудіння людських юрб,
Лай хижаків, розпуку чорних журб,
Ревіння водоспадів із верхів.

І слухаю: лопочуть прапори,
Гримить яса буйної перемоги;
І знову крик, погроми і знемоги,
Бо це кати знущаються згори.

Синтеза цих повітряних поривів
Гартує нас же до визвольних зривів,
Розказує про муки наших днів:

Що ці от війни дикі та криваві
Загарбницькій сприяли досі славі,
Народи сковували поготів.

Н. ДАВНІЙ

З МИНУЛОГО

(1908-1909 роки)

(Закінчення, 3)

Литовсько-білорусько-українські взаємини

Під впливом відновленого з подвійною силою натиску москалів та поляків на українців, а також на наших північних сусідів — литовців та білорусів, в українській пресі тих років появилися голоси за відновлення перерваних взаємин між цими трьома народами. До таких виступів слід, наприклад, зарахувати популярну працю **Дм. Дорошенка** — »Білоруси та їхнє відродження«, видану окремою брошурою, та статтю проф. **М. Грушевського** »Україна, Білорусь, Литва«, в якій згадувалося про давню історичну спільність цих трьох країн у XIII-XVI ст., подібність дальшої історичної долі, спільність інтересів також і в сучасних політичних обставинах — у боротьбі з москалізаційними намірами Москви та польонізаційними Польщі тощо. На цей заклик литовці й білоруси радо й швидко відповіли, пропонуючи обопільну інформацію статтями литовців та білорусів в українській пресі, а українців — у їхній.

На сторінках »Україніше Рундшау«, яка радо дала місце для таких інформацій, знаходимо за 1909 р. цілий ряд статтей, надісланих з Литви та Білорусії: **Ленас** — »Католицька церква як знаряддя польонізації« та його ж — »Литовський елемент в етнографічній Литві«; **Лео Ґреґорн** — »Найновіше з польсько-литовського спору«; »Ще ще раз католицька церква знаряддя польонізації«; **Іван Мелешко** — »До білоруського питання«, »Білоруси та поляки«, »Нова спроба вівісекції на білоруському народі«.

Білоруський журналіст **Іван Мелешко** писав у дописі »До білоруського питання«: »Коли значна частина московської інтеліґенції зустрічає відродження білоруського народу з іронічною усмішкою, то ставлення урядової Росії супроти »молодшого брата« є просто вороже. Перед роком 1905 друк білоруських книг був цілковито заборонений. Але й донині білоруську мову не допускають до початкових шкіл; на службі москалізації стоїть школа, церква, так само як усі суспільні та державні установи. Від прилучення білоруських земель до Росії проминуло сто років, за цей час уряд намагався стримати розвиток національної білоруської культури та знищити її рештки. 1839 р. була скасована також білоруська національна церква — Унія.

Не менш вороже супроти білорусів ставиться також культурно наймічніший елемент у країні — поляки, стисліше, польські великі землевласники, які, принагідно кажучи, являються одинокими заступниками польщизни на Білій Русі. При цьому слід пригадати, що Білорусія є тим краєм, за який протягом століть зводили війни Польща та Росія. Жадна з воюючих сторін досі не відмовилась від своїх домагань. Давніше справа йшла про фактичне володіння країною, а тепер боротьба йде головним чином за вимушену приналежність до однієї з цих двох цивілізацій.

Від століть провадиться з одного боку москалізація, а з другого боку — польонізація, щоб знищити національну індивідуальність білорусів.

І становище для них є тим тяжче, що вже від двох століть вони втратили свою інтеліґентську верству на користь поляків, і від того часу може бути мова лише про веґетацію їхньої національности. Проте білоруси не затратили ані своєї мови, ані інших своїх національних ознак. Життєва снага народу перебувала ввесь цей час лише в потенціяльнім стані. Коли ж тепер революційний рух збудив всіх у Росії, то почало світати й білоруському селянському народові. Швидко виникла національно-білоруська преса та народна література. Помалу утворилося національне білоруське шкільництво, не зважаючи на всі заборони уряду. Всі, виникаючі з народу демократичні інтеліґентні сили, зімкнулися для праці над піднесенням свого народу. Появляються також початки політичної організації. Тут уже існують політичні партії, спілка білоруських народних учителів та селянський союз на основі національної програми.

Сімнадцяте століття принесло цілковиту зміну в історії білорусів. Уже на початку цього століття був помітний ступневий занепад білоруської цивілізації. Білоруська мова усувається з державного життя та зникає з суспільного й приватного ужитку серед литовської і навіть білоруської шляхти. На її місце приходить польська мова. Те, що свого часу не повелося литовцям, те пощастило осягнути полякам. Польське панування цілковито змінило образ зовнішнього життя Білорусії та надало цій країні нове забарвлення як в культурній, так і в соціяльно-політичній области...

Як би то не було, але тяжко прийти до висновку, що зникнення білоруської цивілізації свідчить про слабість білорусів, як національного організму. Бож білоруси, не зважаючи на столітні переслідування, нічого не загубили з своєї національної особистости. Білоруська народна маса починає наново своє незалежне національне життя, яке спочиває на всіх історичних переказах та звичаях, на народній літературі та мові...

Взагалі цей нарід, на погляд сучасних антропологів та географів, становить своєрідний, здавна зформований самостійний національний тип, який так далеко відходить від типу московських та польських сусідів і родичів, що для поглинення цього »молодшого брата« московською чи польською цивілізацією не може бути наведено достатньо поважних арґументів, крім насильства«. (У. Р., 1909, червень).

В черговій статті цього самого автора п. з. »Білоруси та поляки« вельми яскраво накреслене загострення національних суперечностей на Білорусії, разом з пожвавленням політичного життя по 1905 році.

Господарські вимоги білорусів, а першою мірою земельне питання в країні, де майже вся земля належала польським великим панам, спричинилися до того, що останні почали кричати, що відродження білоруської нації є протипольською інтриґою:

»У польській пресі почалась нагінка. Не уникалося жадних засобів для знищення білоруського руху. Одночасно з цим ціла консервативна та урядова московська преса роїлася від гнівних вибриків проти білорусів та називала білоруське відродження польською інтриґою, а польські часописи супроти цього виробляли та поширювали серед суспільности думку, що білоруське питання є інтриґою російського уряду! На цьому ще не кінець. Щоб знищити щойно зроджений білоруський рух, польський часопис у Вільні »Kurjer Litewski« виступив 1907 р. з доносами

проти ведучого білоруського часопису »Nasza Niwa«, називаючи його органом революційної партії«.

Далі Мелешко згадує про намагання польських націонал-демократів спольщити білорусів-католиків. Православну решту партія пана Дмовського дарувала москалям на москалізацію. Приблизно так, як А. Потоцький у Галичині робив чималі подарунки москалям та москвофілам...

Нарешті Мелешко згадує слов'янський, а фактично московсько-польський конґрес 1908 р. у Празі:

»Празькі дні довели, що поляки своє ставлення до білорусів так укладають, що уважають білорусів не за співгромадян, а за етнографічний матеріял, що має служити в руках поляків знаряддям в боротьбі за інтереси польської нації. За неясні обіцянки деяких поступок в Конґресовій Польщі згодилися поляки визнати українців, білорусів та москалів за єдиний русскій народ, отже санкціонували намагання Москви проковтнути своїх »молодших братів« — українську та білоруську нації.

Але наради в Празі чеській, як і ціла протипольська чинність (петербурзького) уряду завели польські надії. Через це поляки ні в чім не змінили своєї тактики супроти білорусів. Навпаки, націонал-демократи рішуче розгорнули польонізуючу акцію. Між іншим, утворили на Білій Русі польський земельний парцеляційний банк, що має купувати маєтності збанкрутованих польських дідичів, роздрібнювати їх та продавати польським селянам, спеціяльно виписаним з конґресівки. При цьому панове Дмовські й Ґломбінські репетують про вчинки пруської гакати...

Вже досить сказано для окреслення ставлення поляків до білоруського руху: непохитно стоїть, що польський елемент на Білій Русі уважає себе пануючим та ставиться вороже до змагань білорусів визволитися з-під ярма панів, як з Варшави так і з Москви...

З наведеного виходить, що польська політика на Білій Русі є наскрізь націоналістична. Історія польсько-литовських відносин, яка вчить про те, що поляки самі поносять відповідальність за люту польсько-литовську боротьбу, — історія ця ніяк не навчила поляків й вони поводяться тепер з білорусами так само, як давніш з литовцями. Одинока обставина, яка почасти виправдує польську політику — це страх перед москалізацією країни. Але слід зазначити, що білоруси самі борються проти москалізації і далі боротимуться лише під білоруським прапором — за свою національність, але не за ідеї польських націоналістів«.

Литовський часопис »Вільтіс« (»Viltis«) у Вильні звернувся на початку 1909 року до українських редакцій з пропозицією давати місце для обговорення литовських справ на сторінках українських видань.

Тоді ж на своїх власних сторінках »Вільтіс« умістив статтю п. з. »Наші союзники — українці«, таку коротку й яскраву, що її слід навести тут, у цій нашій праці, в цілості:

Стаття ця звучить:

»Кажуть, що тепер настав час для малих справ. На це ми відповімо, що тепер надходять дні великих зусиль. І саме для нас, литовців, що ще ані разу не полагодили малих справ. А ці ж малі справи мають

лягти в основу більших та тяжчих. Але наші змагання мають бути ще тяжчими, бо нам доводиться працювати серед найтяжчих обставин. Коли ми щойно зберемося зробити бодай одну малесеньку справу, подібну хоч би до відгадування літер у початковій шкільній книжці, то негайно й одразу супроти наших намірів вороже виступає (петербурзький) уряд з перешкодами та заборонами, як рівнож роблять те саме й наші любі пани, що перекинулись до польського табору. Для нашої спольщеної шляхти та духівництва ми з байдужістю збудуємо нагробний пам'ятник. Одиноке, чого ми від них вимагаємо, це щоб вони не робили нам жадних перешкод у нашій праці.

Але самі ті, що називають себе нашими »братами«, викликають нас на боротьбу. Польський »братній« нарід уважає нас з Варшави за матеріял, призначений для заповнення його освічених рядів. Наші прагнення вони висміюють у своїх часописах та обкидають болотом.

Але є два народи, з якими литовці колись успішно порозумівались, довше співпрацювали ніж з поляками та були справді братами. Ці народи — це українці та білоруси. З українцями та білорусами разом боролися литовці проти татарських нападів, протягом кількох століть оборонялись литовці при допомозі цих своїх сусідів від німецького просування. Між цими трьома народами ніколи не було ворожнечі, так само, як і не було намагань до винародовлення. Але й тепер їхнє сучасне положення є подібне. Як у прагненнях литовців, так і в прагненнях українців та білорусів на першім пляні стоїть полегшення селянської недолі. Наші вороги й наші турботи ті самі. Усім трьом народам доводиться поборювати ті самі труднощі у культурних змаганнях. Ми можемо взаємно від себе багато чого навчитися, але також і взаємно собі допомагати. Причин для суперечок між нами взагалі немає й ця обставина є запорукою, що ми не лише на словах, але й на ділі будемо могти жити в згоді.

Лише через примху долі нас відірвали й цим порізнили, що привело до того, що ми тепер мусимо знову ознайомлюватися. Українці, що перебували в ліпших обставинах, випередили нас та білорусів у культурній ділянці. Від них можемо багато чого навчитися. Коли литовці були ще охоплені глибоким сном, коли кріпацтво ще тяжіло над селянським народом, тоді Україна породила свого славетного поета та співця, свого Шевченка. Син кріпака, він засвітив у серцях кріпаків світло волі. По його смерті проминули десятиліття й Україна зробила видатний крок уперед. Вона має багато вчених та багате письменство. Українці, що дбали за добро свого народу, не забули також і за литовців. Досить згадати Костомарова та Антоновича, розвідок яких про Ольґерда та Кейстута жаден литовець не має проминути, не читавши. Так приязно писати про минуле Литви, як це вчинив Антонович, може зробити лише член справді братнього народу, який з нами перебував кілька століть у братній згоді.

Сучасне культурне життя українців для нас є особливо цікаве. Їх турбують ті самі питання, що й нас, однаково, як і нам, і їм доводиться боротися проти історичної Польщі, дбати за добробут селян та переборювати ті самі перешкоди. Все це знову відображається в їхній літературі, яка й нам може стати в пригоді, коли ми хочемо ясніше поставити наші вимоги. Українська драма, українська поезія, музика та мистецтво є для нас більш зрозумілі та легше приступні, ніж польські.

Литовська преса мала б докладніше стежити за культурним життям України. Ми досі давали більше місця вісткам про чужі країни, аніж вісткам про наших ближчих та ліпших сусідів. Українці починають цікавитися нами, вони хочуть з нами познайомитися. Тож подаймо собі взаємно руки для братерського союзу! (У. Р., 1909, ч. 4).

Поза цими лише згаданими чи почасти наведеними статтями була ще дуже цікава стаття — допис з Летголи (Інфлянти, чи Зах. Вітебщина) п. з. »Ще одна польська провінція«, а також привертаюча на себе увагу влучністю та глибиною аналізи стаття з Хорватії **Веруса** п. з. »Хорватія та Галичина«, в якій цей югославський автор дуже правильно та знищуюче окреслює польський терористичний режим у Галичині, рівнож як і споріднений з ним мадярський терор на Угорщині (Верус: »Галичина і Хорватія«, Укр. Рундшау, 1909, ч. 6).

Знаний литовський національний діяч, проф. Микола **Біржішка**, у своїй недавній статті про Україну і Литву, між іншим, зазначив:

»... В половині XIX стол. литовська інтеліґенція знову стала ближче цікавитися українцями. Особливо в часи Шевченка (50-60-ті роки). Популярний у Литві поет Сиракомія (Кондратович) перекладав на польську мову твори Шевченка, а пізніше їх ми читали литовською мовою...

В початках XX стол. ми були захоплені творами Івана Франка та українським народним театром...

В Західній Україні відзначився письменник Іван Франко, якого вирізняємо осібно, бо він впливав своїми творами на литовську літературу. З його творів ми набирали здорового сільського реалізму. До першої світової війни ми перекладали, читали байки Франка та театральні твори інших українських письменників. Вони були дуже люблені і популярні в Литві, а також серед литовських еміґрантів в Америці. Ці театральні твори підносили наш культурний рівень і нашу свідомість...

З Києва литовці привозили додому найсердечніші симпатії до українців (одначе литовців там училося мало). Взаємовідносини ще більш поглибились у 1905 р. Українці самі взяли ініціятиву в поширенні цих взаємовідносин... Митрополит Андрій Шептицький навіть таємно відвідував Вільно, ведучи приятельські наради з литовськими священиками. Тоді він найбільше радився з священиком Тумас-Вайжгантасом...« (»Укр. Думка«, ч. 38, Лондон, 19 березня 1957 р.).

* * *

На закінчення даємо короткий перелік тогочасних яскравіших випадків та подій, за 1909 рік. З них сучасний читач може винести повніше уявлення про характер та »стиль« тогочасних обмежень, заборон, перепон та інших переслідувань українського життя, як під московською окупацією так і під австро-угро-польською кормигою...

З хроніки року 1909

Січень, 5. Карний суд у Львові засудив служницю Розалію Степанюк за схвалення вбивства намісника графа Анджея Потоцкого українським студентом, Мирославом Січинським, на десять днів в'язниці.

11. У Києві відбулися загальні збори Українського Наукового Товариства. На протязі 1908 року в товаристві було зачитано 42 наукових реферати.

11. Судовий процес у Львові проти учня учительського закладу в Сокалі, Михайла Клиновського, за схвалення вчинку Січинського. Присуд — два тижні суворого арешту.

19. Судовий процес у Стрию проти священика Качмарського в Сливську за те саме. Присуд — гривня у висоті 100 корон.

20. Процес у Львові проти учениці вчительського закладу Марії Мочульської за схвалення вчинку Січинського. Присуд — 10 днів арешту або гривня — 20 корон.

21. Депутати до віденського райхсрату, професори Станіслав Дністрянський та Олександер Колесса, внесли проєкт утворення Українського університету у Львові.

22. Відкинення петербурзьким урядом прохання Просвіти в Одесі на заснування української школи.

25. Учительська рада першої жіночої епархіяльної школи в Києві вносить прохання про допущення української мови до викладів.

У редакторки українського тижневика »Рідний Край«, Олени Пчілки, та у видавця українського щоденника »Рада«, Є. Чикаленка, в Києві московська поліція провела домашній обшук.

28. У Полтаві початок процесу »Лубенської Самооборони«, серед 38 оскаржених був колишній посол та видавець »Хлібороба« Шемет, і адвокат Андрій Лівицький...

31. Віче українських студентів у Львові, яке добивалося створення Українського університету у Львові.

Лютий, 1. Всеукраїнський господарський та освітній конґрес у Львові — з нагоди 40-ліття львівської »Просвіти«.

3. У Житомирі по всіх книгарнях московська поліція шукала за українськими книжками.

5. Ректор духовної семінарії в Києві видав заборону учням передплачувати українські часописи. Вельми помірковану »Раду« ректор назвав »скрайньо лівим часописом, друкованим незрозумілою мовою«.

6. Одеський градоначальник Толмачов відповідає на скаргу одеської »Просвіти« на недопущення українських викладів — загрозою, що незабаром надійде з міністерства постанова про закриття »Просвіти«.

6. Процес у Львові проти Сельмащука з Яструбичів за Січинського. Оскарженого виправдано.

14. У Коломиї знаний маляр Гуцульщини, Василь Петрук, засуджений за Січинського на місяць арешту.

20. 18-літній Метод Даль із Нисмичів, засуджений у Львові за Січинського на три тижні арешту.

20. Український посол до Другої Думи, Нечитайло, засланий на два роки до Вологди.

25. У Станиславові Осип Назарук засуджений за Січинського на десять днів арешту або 100 корон гривні. З тої самої причини там засуджено М. Гречанюка з Забережжя на 14 днів.

Березень 12. Український клюб австрійського райхсрату ставить внесок про заснування Українського університету у Львові.

23. У двох видатних українців у Києві, Василя Королева та Костя Поливана, московська поліція провела докладний домовий обшук. Обох

підозрівали в участі у всеукраїнському культурно-господарському конґресі у Львові в днях 1 та 2 лютого того року.

Квітень, 4. Петербурзька рада міністрів постановляє виключити Холмщину з Люблинської і Сідлецької губерній та приєднати її до Київського генерал-губернаторства.

15-17. Третій польський суд присяглих у Львові розглядає справу Мирослава Січинського й потрете засуджує його на кару смерти.

28. Наглий український внесок про поділ галицького крайового міністерства, відхилено в австрійській палаті послів голосами німців, поляків та чехів.

Травень, 17. Засідання Комітету для побудови пам'ятника Шевченкові у Києві. Відкриття призначене на 1911 рік.

Червень, 24. В Мукачеві відбувається нарада, скликана греко-католицькою консисторією в справі утворення національної народної організації.

Липень, 12. Мирославові Січинському смертна кара замінюється на 20-річне ув'язнення.

15. Відкриття у Львові українського студентського конґресу з участю заступників від українських студентів з університетів у Києві, Харкові, Одесі, Москві, Петербурзі та Томську.

Вересень, 9. Протест українських лікарів проти гноблення українців в Угорщині на міжнародному лікарському конґресі в Будапешті.

14. На таємних зборах львівської міської ради д-р Здислав Трухніцкі, секретар фінансової прокуратури та міський радник, виступив з пропозицією не приймати **жадного українця на службу на електричних трамваях та й взагалі до львівського магістрату.** На це бурмістер Цюхінскі заявив, що це було б лише **теоретичним узагальненням досі існуючої практики.** Цієї засади він завжди придержувався і так мусить кожний поступати, кому лежить на серці затримання польського характеру столиці. Багато міських радників гадали, що не треба ухвалювати таких постанов, бо й без того в практиці поступається згідно з цим. Директор електричної вуличної мережі спротивився підозрінню, що він, приймаючи службовців, найперше керується не їх кваліфікаціями, а національним підходом. Проте внесок був ухвалений великою більшістю.

Листопад, 9. Міська рада в Харкові постановила поставити в цьому місті пам'ятник українському письменникові Грицькові Квітці-Основ'яненкові.

Грудень 11. Замкнення української »Просвіти« в Одесі, на основі рішення міністерства внутрішніх справ у Петербурзі (міністер — Столипін).

17. Підкомісія у справах шкільництва в Державній Думі відкинула внесок депутата Воронкова в справі допущення української мови, як викладової в школах.

20. В Державній Думі дискусія в справі допущення немосковських місцевих мов до судівництва. Депутат м. Києва, Лучицький, висловлюється за допущення української мови. Його підтримує кадет Родічев. Проти цього виступає міністер юстиції Щеґловітов...

Проф. МИКОЛА ВЕЛИЧКІВСЬКИЙ

ЧИ Є НЕБЕЗПЕКА ВІД НАДМІРНОГО ЗРОСТАННЯ НАСЕЛЕННЯ?

Коли саме появилася людина на землі сказати важко, але одне ясно, що людина, в розумінні тварини з розвинутим інтелектом, появилася на землі останньою з усіх тварин. Це не суперечить і Біблії, бо і в ній сказано, що наостанку всього Бог створив чоловіка. Отже, хоч людина появилася на землі останньою, але все ж таки вона затріюмфувала над усіма тваринами землі.

Мало того, людина почала підкорювати собі і сили природи, а інколи навіть впливати на зміну підсоння в даній країні. Відомо, що людина може штучно викликати дощ або відігнати в напрямку моря градову тучу, або через штучне обводнення перетворити раніш сухі пустелі в родючі ґрунти з чудовою рослинністю. Людина повністю опанувала повітря і навіть у дуже скорому часі збирається відвідати сусідів Землі — Венеру й Марс, не кажучи вже про близького сусіда — Місяць.

Крім цього, людина знайшла спосіб розщепити атом, що нині є великою загрозою для самих же людей, бо знаходиться і в руках божевільних московських большевиків. Але в майбутньому, чи не замінить атомна енергія всі види пального для одержання енергії?

Отже в усіх ділянках життя людина, особливо за останнього півстоліття, досягла небувалих і невідомих до цього часу колосальних успіхів. Але одночасно з досягненням цих успіхів насувається ніби інша загроза для людности всього світу, що міститься в самій людності, а саме — в перенаселенні.

Кількість людей на всій земній кулі нині нараховується 2,790,000.000 осіб. Фахівці-демографи підрахували, що на протязі 1959-1960 рр. появиться ще 100,000.000 осіб. Підраховано, що за якихось 30 років населення землі зросте до 4.000.000.000 людей. Коли такими темпами буде зростати населення, то приблизно коло 2.030 р. на земній кулі можна очікувати шість мільярдів осіб. Це велике зростання населення висувас дуже важку проблему, а саме — звідки добути харчування для такої кількости людности?

Насамперед треба пояснити, чому тепер маємо такий великий приріст населення землі. Не запримічуємо збільшення кількости народжень, але зате зменшується з року в рік кількість смертности. Нині людина живе навіть більше, ніж 100 років. У цьому допомагає їй медична наука з її чудодійними ліками, т. зв. антибіотиками, що вбивають хворобу в організмі людини ще на початку руйнуючої дії хвороби; виняток покищо становить рак (пістряк). Напр., така страшна хвороба, що нівечила й нищила життя великої кількости людей — сифіліс, сьогодні вже не є проблемою і абсолютно виліковується на протязі дуже короткого часу. Отже

надзвичайно велике збільшення населення на земній кулі є наслідком того, що наука успішно поборює різні хвороби, які до цього часу руйнували організм і нищили життя людини.

Сьогодні дуже часто зустрічаємо людей, що мають 80 і більше років і ще далі ведуть дуже активно-плідне життя. Люди ж, що мають 60-70 років є явищем дуже поширеним. Напр., у США уважається нормальним, коли людина після 72 р. життя отримує старечу пенсію і працює далі, а тому може, крім старечої пенсії, заробити собі додатково понад 100 дол. у місяць. Але в минулі часи, яких 100 років тому, довгота людського життя виглядала інакше. Вже в 40 років життя людина вважалася старою. Пригадаймо собі, напр., твір Миколи Гоголя — »Вій«. Гоголь оповідає, що коли до сотника у світлицю ввійшов філософ Хома Брут, то до нього вийшов сотник — батько так трагічно померлої красуні — старезний чоловік, з довгими сивими вусами, що мав **біля 50 років** (зверніть увагу, навіть не старий, а просто — старезний). Отже в ті часи людина, якій було біля 50 років уважалася вже дуже старою. В наші часи, коли людині 50 років, вона вважається ще молодою.

Коли розмноження людей далі продовжуватиметься такими темпами як дотепер, — зазначає звіт Об'єднаних Націй, — то не важко передбачити, що за 600 років людей на Землі буде так багато, що на кожну людську істоту припадатиме тільки 1 кв. метр (1,2 кв. ярди) території. Зрозуміло, як твердить згаданий звіт, що це абсолютно неможливе і щось мусить статися, щоб до цього не допустити.

Але зробимо маленьку екскурсію в минуле. Ще в кінці XVIII стол. відомий англійський соціолог Мальтус у питанні перенаселення землі виступив з оригінальною теорією. Він твердив, що людність збільшується в геометричній прогресії, а продукти споживання збільшуються в аритметичній прогресії. Отже може, мовляв, статися так, що людей буде більше, ніж продуктів, необхідних для харчування. Щоб не було цього, то війни, стихійні лиха та різні хвороби є необхідні як контроля для розмножування людей.

Песимістично думаючі демографи, що входять до складу Комісії Об'єднаних Націй, яка складається з представників від 15-ти націй, пильно працюють над цією проблемою. Ця Комісія попереджає людність про можливу катастрофу, у зв'язку з небезпекою перенаселення землі.

Отже виходить, що Мальтус мав слушність, коли у свій час виступив із своєю теорією, про яку ми згадували. Але чи так воно є насправді?

Турботи про перенаселення землі не нові. Вони існували ще за античних часів. У старовинній Греції ще за часів філософа Платона висловлювали побоювання, що в Греції не вистачить харчів для всієї людности, але пізніше — навпаки, виявилася небезпека від малої кількости її населення.

Сьогодні людність дійсно збільшується з поданих нами причин. Але, на нашу думку, абсолютно нема підстав до побоювання, що, мовляв, в якомусь 2.000 році і пізніше буде гостро відчуватися недостача в продуктах харчування. Перш за все візьмемо ті райони, які продукують споживчі продукти. Почнемо із Сполучених Штатів Америки. Відомо, що уряд США робить усі заходи, щоб зменшити площу під посіви. Фармерам

уряд дає премії за зменшення посівної площі під збіжжеві культури в користь збільшення управи промислових рослин. На 172 міл. людности в США тільки 7 міл. займаються сільським господарством. І оці 7 міл. фармерів забезпечують харчами не тільки свою батьківщину, бо уряд США від великих своїх сільсько-господарських лишків передає досить велику частину й іншим країнам.

Це саме можна сказати й про Канаду і навіть про цілий континент Америки. Отже на цілому американському континенті ще далеко не використані всі природні ресурси навіть при сучасному стані інтенсивности сільсько-господарського виробництва. А процес у сільсько-господарському виробництві йде вперед.

Візьмім Европу. В таких країнах. як. напр.. Голляндія і Данія сьогодні з одного гектара землі збирають урожаю пшениці 200-220 пудів, а в Німеччині — 160-180 пудів (1 пуд — 16 кг або 50 фун.).

А в Україні, країні з чудовим родючим чорноземом і прекрасним підсонням, збирають лише 80-90 пудів пшениці з гектара. В Московії і того нема — 40-50 пудів. Це саме можна сказати й про інші споживчі рослини — цукровий буряк, олійні й волокнуваті рослини і т. п. Отже, чи можна твердити, що людина досягла вже межі »закону занепадаючої родючости ґрунту«? До речі, »закон занепадаючої родючости ґрунту«, який большевики відкидають, ми визнаємо. Але рішуче твердимо, що людність у різних країнах земної кулі ще далеко не дійшла тієї межі, де вже почне діяти закон занепадаючої родючости ґрунту. Отже коли урожайність у всіх країнах світу збільшиться навіть тільки до рівня урожайности Голляндії, Данії, Бельгії і Німеччини, то й цього вистачить, щоб прохарчувати не лише 4, а й 6 мільяр. людности. А коли взяти до уваги, що аґротехніка йде вперед, а впарі з тим ітиме й збільшення урожайности, то чому не можна буде добитися, замість 180 пудів з гектара, 280 і більше?

Можна зробити завваження, що поширення культивування продуктів сільського господарства лімітують (обмежують) підсоння і ґрунти. Почасти це правда, але в сучасну пору навіть засушливі пустелі завдяки штучним обводненням надаються для сільсько-господарського виробництва. Адже, не треба далеко йти за прикладом, — невеличка, занедбана й майже пустельна територія нинішньої держави Ізраїль є найкращим зразком. Ця пустельна територія за 10 років посиленої праці її людности перетворилась у квітучу й прекрасну країну, що не тільки забезпечує себе всім потрібним для харчування, а ще й експортує свої лишки до інших країн. А є ще великі простори на земній кулі, які або зовсім не використовуються, або використовуються не повною мірою.

При сучасному прогресі науки взагалі, а науки аґрономічної зокрема, важко сказати, де є межа »закону занепадаючої родючости ґрунту«.

Далі — щодо пального, мовляв, запаси кам'яного вугілля і нафти врешті вичерпаються і що тоді буде? Але в наш атомний вік ця проблема вже не страшна. Вже сьогодні, напр., у США, залізничний транспорт перейшов з кам'яного вугілля на нафтову погінну силу. А згодом дізель-двигуни перейдуть на атомну енерґію.

Людина, що оволоділа повітряним простором, намагається вже нав'язати зв'язок із сусідами — іншими плянетами. Не можемо сказати тепер, що може бути за якихось 100 років, але гадаємо, що людина з нашої землі може і в недалекому майбутньому побуває і на інших плянетах. Колись Жюль-Вернова »Мандрівка на місяць« уважалась за фантазію, а тепер це може бути здійснене в найближчий час, ще за нашого життя.

Не слід забувати й того, що в наші модерні часи споживча кількість продуктів, так би мовити — кількісна, замінюється споживчими продуктами якісними, але меншими за кількістю. Нині людність намагається вживати продукти в малій кількості, але з потрібною для організму людини кількістю кальорій.

Отже, на нашу думку, хоч людність надзвичайно збільшується кількістю, однак цього явища не треба вважати за небезпеку і впадати з тієї причини в песимізм — немає жадної підстави. Твердження Мальтуса не є слушними не лише насьогодні, але, ми певні, й назавжди. Людність озброєна великим знанням, хоч і обмеженим у розумінні Всесвіту, все ж таки достатнім для того, щоб знайти спосіб запобігти лихові, тій ніби природній нестачі продуктів харчування і промисловости.

Дійсне лихо у світі, яке треба побороти — це большевизм, московський комунізм. І що скоріше цей злоякісний наріст на тілі людности всього світу буде зліквідований, тим краще буде для всього світу. Варвари — московські комуністи і їхні аґенти у світі — перешкоджають вільному розвиткові науки, а дізнавшись через своїх аґентів про розчеплення атома, тепер загрожують атомною бомбою цілому світові.

Оце лихо — московський большевизм — і треба якнайскоріше зліквідувати. Побоюватися ж перенаселення земної кулі немає чого, бо впарі з приростом людности йде і розвиток науки, яка допоможе людям збільшити потрібну кількість споживчих продуктів з одночасним покращанням їх якости й кальорійности.

ВІД РЕДАКЦІЇ

В попередньому числі (6/66) »Визв. Шляху« у статті Н. **Давнього: »З минулого«** (стор. 625) подано, що в липні 1909 р., на З'їзді Української Академічної Молоді у Львові, д-р Д. Донцов мав реферат на тему »Школа і релігія«, з якого зацитовані ширші уступи. **Насправді ж зацитовані уступи не з цього реферату, а з іншого, що був виголошений д-ром Д. Донцовом п. з. »Сучасне політичне положення нації і наше завдання« на II-му З'їзді Студентів у Львові** 1913 (а не 1909) **року. Цього ж** (1913) **року цей реферат, під тим же самим заголовком, вийшов (друком) окремою брошурою.**

За цю помилку перепрошуємо д-ра Д. Донцова, а теж і наших Читачів.

ДЖ. К. ЧЕСТЕРТОН

ВІЧНА ЛЮДИНА

(Продовження, 5)

VIII. Кінець світу

Навіть у цьому останньому розділі про остаточний розклад поганства треба підкреслити ще раз, що найгірший вид поганства був переможений найкращим видом. Найкраще завоювало, найкраще володіло; і найкраще почало розкладатись.

Коли не збагнути цього, вся історія розуміється неправильно. Песимізм полягає не в утомі від зла, а в утомі від добра. Відчай не лежить в утомі від страждання, а в утомі від радости. Суспільство починає занепадати тоді, коли добро в ньому чомунебудь не діє; коли його їжа не годує, коли його ліки не лікують, коли його благословення відмовляється благословити. Можна сказати, що в суспільстві без такого добра є якийсь критерій, щоб судити про розклад; тому деякі нерухомі комерційні олігархії, як Картагена, в історії наче стоять і дивляться як мумії, такі засушені й набальзамовані, що ніхто не бачить, чи вони нові чи старі. Картагена принаймні була мертва, і найгірший напад, який будьколи зробили демони на смертне суспільство, був відбитий. Але що з того, що найгірше було мертве, коли найкраще вмирало?

Перш за все, треба звернути увагу на те, що стосунок Риму до Картагени був частково і поширений у його стосунках до народів більш нормальних і ближчих до нього ніж Картагена. Мене не обходить тут полеміка з чисто політичним поглядом, що римські державні діячі ставились безсовісно до Коріпту або інших грецьких міст. Але хочу заперечити думку, що в звичайній римській огиді до грецьких пороків не було нічого, крім лицемірного претексту. Я не показую цих поган, як паладинів лицарства, з почуттями, яких не знали до християнських часів. Але я показую їх як людей з почуттями людей; і ці почуття не були удаванням. У дійсності одна слабість у культі природи й чистій мітології вже викликала перверсію серед греків, завдяки найгіршій софістиці: софістиці простоти. Вони стали неприродними завдяки культові природи. Правда, що в певному розумінні було менше нелюдськости навіть у Содомі й Гоморрі, ніж у Тирі й Сідоні. Але невірно, що щира огида до одного й другого мусить бути чисто фарисейською; це неправда щодо людської природи або здорового глузду. Дайте будь-якому хлопцеві, що мав щастя вирости здоровим і простим у своїх мріях про любов, почути перший раз про культ Ганімеда: він буде не тільки приголомшений, але й відчує огиду. І це перше враження — як часто говорилося про перші враження — буде правильне. І правильно вважати, що більш-менш селянські чесноти маси звичайних римлян реаґували проти самої чутки про це, цілком невимушено й щиро; що вони реаґували, хоч і в меншому ступені, так само як проти жорстокостей Картагени. Через те, що це був менший ступінь, вони не зруйнували Коріпту, так як зруйнували Картагену. Але хоч їх ставлення і дія були досить деструктивні, їх обу-

рення ні в одному, ні в другому випадку не обов'язково мусіло бути чистим фарисейством, що закривало чистий егоїзм. І коли хто настоює, що в обох випадках могли діяти тільки державні міркування й комерційні змови, то ми можемо тільки сказати йому, що він чогось не розуміє; може він не зрозуміє його ніколи; і доки він його не розуміє, він ніколи не зрозуміє латинців. Це щ о с ь зветься демократією. Він мабуть чув це слово чимало разів і навіть уживав його сам; але не має поняття про те, що́ воно означає. Крізь усю революційну історію Риму йшла безнастанна тевденція до демократії; держава й державні діячі не могли робити нічого без знаної підтримки демократії, яка не має ніякого діла з дипломатією. Саме через існування римської демократії ми чуємо стільки про римську олігархію. Наприклад, нещодавно історики спробували пояснювати відважність і перемогу Риму категоріями лихварства, яким займалися деякі патриції; неначе Курій підкорив людей македонської фаланги тим, що позичив їм гроші; або консул Нерон віддав перемогу над Метавром у користування за проценти. Але ми усвідомлюємо лихварство патриціїв через безупинний бунт плебеїв. Влада пунійських купецьких володарів мала саму душу лихварства; але пунійська юрба не наважувалась назвати їх лихварями.

Хоч навантажене всякими смертними гріхами й слабістю, підіймання Риму було підійманням нормальних і особливо народних речей; і більше всього в цілком нормальній і глибоко народній ненависті до перверсії. Між греками перверсія стала конвенцією, і настільки — особливо в літературі — що її часом конвенційно копіювали римські письменники. Але це не повинно затемнювати розуміння ріжниці тону двох суспільств у цілому. Правда, що Верґілій часом брав тему з Теокріта, але не можна мати враження, що Верґілій особливо любив цю тему. Теми Верґілія були особливо й підкреслено нормальні, і найбільше в моралі: пієтет і патріотизм і честь села. Варто спинитися над іменем цього поета, переходячи в осінь старовини; він був у найвищому розумінні голосом осени, її зрілости і її суму, її плодів завершення і перспектив розкладу. Але в нього і його творах є два особливі пункти, важливі тут. Перший — той, що цілий його патріотичний епос спирається на падінні Трої; себто на гордості з Трої, не дивлячись на те, що вона впала. Зводячи до троян традиції свого народу й республіки, він розпочав те, що можна назвати великою троянською традицією, яка йде через середньовічну й нову історію. Ми вже бачили це в першому натякові на патос Гомера щодо Гектора. Але Верґілій перетворив це не тільки в літературний твір, а і в леґенду; леґенду майже божественної гідности, яка належить переможеним. Це — одна з традицій, які приготували світ до приходу християнства і особливо християнського лицарства.

Другий елемент у Вірґілія, необхідний тут — це його особливе відношення до мітолоґії або до того, що можна назвати фолкльором: повітря і фантазії простолюддя. Відомо, що його найдосконаліша поезія займається не так пишністю Олімпу, як божествами природного й хліборобського життя. Відомо, де Верґілій шукав причин речей; він говорить, що вони знаходяться не так у космічних алеґоріях Урана і Хроноса, а радше в Пана, в братстві німф і в Сільвані — лісовому дідові. Він виявив себе може найбільше в деяких місцях еклог про леґенду Аркадії і

пастухів. Тут знову легко не побачити справи за критикою. Крик про штучність старовинної пасторальної поезії сам штучний. Люди так сміялися з того, що порцелянових пастушок робили з порцеляни, що навіть не запитали, чому їх робили взагалі. Вони так задовольнялись бачити Веселого Селянина як оперну фігуру, що навіть не спитали, як це він потрапив в оперу, або як це він тривав на сцені.

Коротко кажучи, треба тільки спитати, чому є порцелянова пастушка, а не порцеляновий крамар. Чому каміни не прикрашали фігурами міських купців в елеґантних позах, ковалями з заліза чи спекулянтами золотом з золота? Чому опера виставляла Веселого Селянина, а не Веселого Політика? Чому не було балету банкірів? Тому, що старовинний інстинкт і гумор людства завжди говорили, за будь-яких конвенцій, що конвенції складних міст були менш здорові й щасливі ніж звичаї села. Один новий поет написав »Еклоги Фліт-Стріту«, де поети займають місце пастухів; але ще ніхто не написав Еклоги Вол-Стріту з мільйонерами замість поетів. І підстава цього та, що є справжнє, хоч тільки періодичне, прагнення за такою простотою, і немає прагнення за такою складністю. Ключ до таємниці Веселого Селянина в тому, що селянин часто веселий. Ті, що не вірять у це — просто не знають нічого про нього, і через те не знають, у який час він веселиться. Ті, що не вірять у свято чи пісню пастуха — просто не знають його календаря. Справжній пастух дуже відмінний від ідеального, але це не підстава, щоб забути реальність у корені ідеалу. Треба істини, щоб зробити традицію, треба традиції, щоб зробити конвенцію. Пасторальна поезія, без сумніву, часто буває конвенцією, особливо в час занепаду суспільства. Пастухи й пастушки Ватто блукали по садах Версалю в час занепаду; і вони грали й танцювали в найбільш невдалих наслідуваннях Верґілія теж у час занепаду. Але це не підстава для того, щоб збувати вмираюче поганство, не зрозумівши його життя; щоб забувати, що саме слово поганин — те саме що селянин*). Можна сказати, що це мистецтво — тільки штучність, але це не любов до штучного. Навпаки, воно в самій своїй природі — тільки банкрут культу природи, або любови до природного.

Бо пастухи вмирали, тому що їхні боги вмирали. Поганство жило з поезії; тої, що була розглянута під іменем мітології. Але всюди, й особливо в Італії, це була поезія і мітологія, що вкорінились на селі; тій сільській релігії великою мірою завдячували сільське щастя. Тільки коли ціле суспільство зростало віком і досвідом, починала виявлятися слабість в усій мітології, вже вказана в розділі з цією назвою. Ця релігія не зовсім була релігією. Іншими словами, ця релігія не зовсім була дійсністю. Це було гуляння молодого світу з образами й ідеями, як гуляння молодої людини з вином і коханням; воно було не так аморальне, як невідповідальне; воно не передбачало остаточного іспиту часу. Бувши творчою до будь-якої міри, вона (релігія) була довірливою до будь-якої міри. Вона належала до мистецького боку людини, але навіть з мистецького погляду вона давно стала перевантаженою і заплутаною. Родовідні дерева, що виросли, були радше джунґлями ніж лісом; для задоволення претенсій богів і півбогів, як здавалося, треба було більше юриста або

*) З латинського paganus — селянин.

професійного геральда, ніж поета. Але не треба підкреслювати, що ці речі стали анархічними не тільки в мистецькому розумінні. З'являлась усе яскравіше квітка зла, яка захована в самому насінні культу природи; яким природним він би не здавався. Я не вірю, що культ природи обов'язково починається з цієї пристрасти; не вірю, що мітологія мусить початися з еротизму. Але я вірю, що мітологія мусить закінчитися в ньому. Я цілком певний, що вона в ньому й закінчилась. До того не тільки поезія зробилася більш аморальною, але й аморальність стала гіршою. Грецькі пороки, східні пороки, натяки на старі страхіття семітських демонів почали наповнювати фантазії Риму, що розкладався. Психологія цього досить ясна для будь-кого, хто спробує дивитись на історію зсередини. Буває година після полудня, коли дитині набридає »удавати«; коли їй надокучає бути розбійником чи індійцем. І тоді вона мучить кота. Приходить час розвитку культури, коли людина втомлюється від гри в мітологію й від удавання, що дерево — це дівчина, чи що місяць залицявся до людини. Наслідок цього застою всюди однаковий; його видно в усіх прийманнях наркотиків, у п'янстві та в кожній тенденції збільшити дозу. Люди шукають чудніших гріхів або більш вражаючих непристойностей, щоб стимулювати свої притуплені почуття. Вони шукають божевільних східніх релігій з тої самої причини. Вони намагаються підштрикувати свої нерви, щоб їх оживити, хоч би й ножами жерців Ваала. Вони блукають уві сні й намагаються збудити себе кошмарами.

В цій стадії поганства селянські співи й танці звучать усе слабше в лісі. Селянська культура завмирала, або вже завмерла всюди на селі Імперія накінці організувалась усе більше на рабській системі, яка звичайно супроводжує хвалькувату організованість; вона була майже така сама рабська, як новочасна організація індустрії. Що раніше було селянством, стало просто міським простолюддям, яке жило хлібом і видовищами; це нагадує юрбу, яка живе допомогою для безробітних і кіном. У цьому відношенні, як і в багатьох інших, новочасне повернення до поганства було поверненням не до поганської молодости, а до поганської старости. Але причини його були в обох випадках духовними; дух поганства зник разом із його родинними духами. Серце зникло з нього з домашніми богами, які покинули його разом з богами садів, полів і лісів. Лісовий дід був занадто старий; він уже вмирав. Зникнення всієї мітології людства залишило порожнечу, яка задушила б його наче вакуум, коли б її не заповнила теологія. Але мітологія ні в якому разі не могла тривати так, як теологія. Теологія — це думка, чи з нею погоджуються чи ні. Мітологія ніколи не була думкою, і ніхто не міг у дійсності ні погоджуватись, ні не погоджуватися з нею. Вона була тільки настроєм, і коли настрій минув, його не могли віднювити. Люди не тільки перестали вірити в богів, але й побачили, що вони ніколи не вірили в них. Вони співали їм хвалу; вони танцювали навколо їх вівтарів. Вони грали в дудку; вони гралися в дурнів.

Так зійшли присмерки на Аркадію, й останні ноти дудки звучать сумно з букового гаю. У них, як у нас, сама людська родина почала ламатись під рабовласницькою організацією і стадним скупченням міст. Міська юрба стала просвіченою; себто втратила енергію, яка могла утворю-

вати міти. В усьому колі середземноморських міст люди сумували з втрати богів і втішалися глядіяторами. І тим часом щось подібне діялося з інтелектуальною аристократією, що ходила й балакала від часів Сократа й Пітагора. Вони почали виявляти перед світом, що вони ходили в колі й казали ту саму річ усе знову й знову. Філософія ставала жартом; і також ставала нудною.

Неприродне спрощення всіх речей у ту чи іншу систему, про яке ми згадали як про ваду філософа, розкрило водночас свою остаточність і свою марність. Усе було чеснотою, або все було щастям, або все було долею, або все було добрим, або все було поганим, так чи інакше, все було всім і не було чого більше казати; так вони й казали. Всюди мудреці виродились у софістів; себто в найнятих ораторів або задавачів загадок. Один із симптомів цього — те, що мудрець починає перетворюватись не тільки в софіста, але і в мага. Присмак східнього окультизму дуже ціниться у визначному суспільстві. Як філософ уже розважає товариство, він може бути й чародієм.

Багато новітніх людей підкреслювало, що середземноморський світ був малий, і що його могли чекати ширші горизонти з відкриттям інших континентів. Але це ілюзія; одна з багатьох ілюзій матеріялізму. Межі, до яких дійшло поганство в Европі, були межами людського існування; в найкращому разі воно могло дійти до цих меж усюди інде. Римським стоїкам не треба було китайців, які вчили б їх стоїцизму. Пітагорейцям не треба було індусів, які вчили б їх про повторність або просте життя, або про красу вегетаріянства. Наскільки вони могли запозичити ці речі зі Сходу, вони вже запозичили занадто багато з них. Синкретисти*) були такі самі переконані як теософи в тому, що всі релігії однакові. І як вони могли поширити філософію поширенням географії? Ледве можна сказати, що вони навчились би чистішої релігії від ацтеків або від інків Перу. Вся решта світу була мішаниною варварства. Необхідно визнати, що Римська імперія була найвищим досягненням людства; і також найширшим. Страшна таємниця здавалась написаною наче темними гієрографами на цих могутніх творах з мармуру й каменю, на цих колосальних амфітеатрах і акведуках. Людина не могла зробити більше.

Бо це не була вість написана на вавилонській стіні: що одного царя знайшли занадто легким і що його царство віддалося іншому. Це не була добра новина нападу й завоювання. Не залишилося нічого такого, що могло б завоювати Рим; але й нічого такого, що могло б виправити його. Найсильніше ставало слабим. Найкраще ставало поганим. Необхідно підкреслити знову й знову, що багато культур зустрілися в одній культурі на Середземному морі; що вона була вже універсальною, з застояною і безплідною універсальністю. Народи зібрали свої записи в резервуари й ще не було досить. Імперії ставали партнерами й ще були банкрутами. Філософ, що був справді філософом, міг тільки думати, що в цьому центральному морі хвиля світу піднялася найвище, й неначе торкалася до зірок. Але ця хвиля вже спадала; бо це була тільки хвиля світу.

---

*) Синкретизувати (гр.) — сполучати різні філософські або релігійні напрямки, навіть протилежні, в одноціле. — **Ред.**

Мітологія і філософія, з яких складалось поганство, були таким чином обидві затягнені в сміття. Коли третій відділ, названий демонами, все збільшував активність, то він був завжди тільки деструктивним. Залишається тільки четвертий елемент, або радше перший; той, якого забули через те, що він був першим. Я маю на увазі первісне й могутнє враження, що всесвіт зрештою має одне походження й одну мету, і через те мусить мати одного творця. Щó сталося з цією великою істиною на тлі думання людей у той час, трудно визначити. Деякі стоїки бачили її все ясніше. в той час як хмари мітології розвіювались і зникали. Жиди ще тримали свою таємну певність у цьому за високими загорожами виключности; але дуже характеристично для ситуації, що деякі модні фігури, особливо модні дами, переходили на жидівство. Щодо багатьох інших, то я думаю, що в цю мить з'явилося нове заперечення. Атеїзм став можливим у цих ненормальних часах; бо атеїзм — ненормальність. Це не просто заперечення одної догми. Це перевернення одного підсвідомого припущення в душі; почуття, що у світі, який вона бачить, є зміст і напрям. Я уявляю собі, що він став можливим через якесь почуття безсилля й розпачу, з яким марно погрожували кулаком зіркам, бачачи, як найкращий твір людства опускався поволі й безпорадно в болото. Їм легко було вірити, що створення було не створенням, а вічним падінням, коли вони бачили, як найважчий і найбільш вартісний твір людей падав від власної ваги. Для людей у цьому настрої атеїзм здається раціональним. Мітологія могла завмерти й філософія могла закам'яніти; але коли за речами була реальність, то вона без сумніву могла б підтримати їх, коли вони падали. Бога не було; коли б Він був, то саме в цю мить Він почав би діяти і врятував би світ.

Життя цієї великої культури продовжувалося з понурою старанністю й навіть із понурою урочистістю. Це був кінець світу, й найгірше було те, що світ не обов'язково мусів колись закінчитись. Усі численні міти й релігії імперії зробили між собою компроміс: щоб кожна група поклонялась вільно й тільки віддавала певну офіційну подяку толерантному імператорові, приносячи в його честь трохи кадила, під його офіційним титулом божественного. Звичайно, в цьому не було трудности; або радше, минуло багато часу, поки світ усвідомив, що десь була якась тривіяльна трудність. Члени якоїсь східньої секти чи таємного товариства наче зробили десь сцену; ніхто не міг уявляти собі, чому. Цей інцидент трапився раз чи два знову й почав викликати роздратування непропорційне його незначності. Справа була не зовсім у тому, щó ці провінціяли говорили; хоч, звичайно, й це здавалось досить чудним. Вони наче казали, що Бог був мертвий і що вони самі бачили Його смерть. Це могло бути одною з маній, викликаних одчаєм тих часів; тільки вони не здавались особливо розпачливими. Вони ніби були зовсім неприродно раді з цього, й пояснювали, що смерть Бога дозволила їм їсти Його тіло й пити Його кров. Згідно з іншими відомостями, Бог зрештою не був цілком мертвим; була якась фантастична процесія похорону Бога, в якій сонце почорніло; але вона закінчувалась тим, що мертва Всемогучність вирвалася з гробниці й зійшла знову як сонце. Але на дивну історію ніхто не звертав ніякої особливої уваги; люди в цьому світі бачили стільки чудних релігій, що ними можна було наповнити дім бо-

жевільних. Справа була в цих божевільних і в тоні формації. Це було товариство варварів, рабів і бідних і незначних людей; але їх фомація була військовою; вони рухалися разом і були дуже рішучі щодо того, хто і що належало до їх малої системи; і в тому, що́ вони казали, хоч як лагідно, щось дзвеніло наче залізо. Люди, що звикли до багатьох мітологій і систем моралі, не могли зробити аналізи цієї загадкової речі. Всі спроби привести їх до розуму в цілком простій справі статуї імператора, говорилися неначе до глухих. Наче новий метеоричний метал упав на землю; відмінність речовини можна було відчути дотиком. Тим, що торкались до її основ, здавалось, що вони вдарились об скелю. З дивною швидкістю, як у змінах сну, пропорції речей ніби змінюються в їх присутності. Раніше ніж більшість людей збагнула, що́ сталося, цих кілька людей стали виразно присутніми. Вони були такі важливі, що їх треба було ігнорувати. Люди раптово стали мовчазними щодо них і обминали їх. Ми бачимо нову сцену, в якій світ відсахнувся від цих людей і вони стоять у центрі великого простору, наче прокажені. Сцена змінюється знову, й великий простір, де вони стоять, оточений з усіх боків хмарою свідків, безконечними терасами, повними лиць, які уважно дивляться на них; бо з ними діються дивні речі. Нові тортури винайдені для божевільних, що принесли добрі вісті. Це сумне і стомлене суспільство неначе знаходить нову енергію в установленні свого першого релігійного переслідування. Ніхто ще не бачить ясно, чому цей урівноважений світ так утратив рівновагу щодо людей посеред нього; але вони стоять неприродно тихо, в той час як арена й світ наче обертаються навколо них. І в цю темну годину над ними заблищало світло, яке ніколи не стемніло; білий огонь, який тримався цієї групи як неземне сяйво, що пробило собі шлях крізь присмерки історії й знищило всяку спробу сплутати її з туманами мітології й теорії; світло, яким сам світ ударив, відокремив і увінчав її, яким її вороги зробили її більш блискучою і її критики — більш загадковою: ореол ненависти навколо Церкви Бога.

(Далі буде)

З англійської переклав **П. П.**

ПІДДЕРЖУЙТЕ

українську крамницю

КАЛИНА

562 Genesse St., BUFFALO 4, N. Y.

а переконаєтеся самі, що там найкраще закупите всякого роду ґалянтерійні товари, книжки, часописи, образи, різьби, нитки DMC, панами, українські вишивки, а також імпортовані солодощі.

СВІЙ ДО СВОГО! — ЗАПОРУКА НАШОЇ СИЛИ

ТОВАР ВИСИЛАЄМО ТАКОЖ НА ПИСЬМОВІ ЗАМОВЛЕННЯ

М. ВЕРЕС

Зрілість

Мрії юнацькі, весна, солов'ї,
Затишок рідного двору,
Люба дівчина і усміх її —
Все це згубилося вчора.

Все це позаду. А спереду... Стій!..
Серце сповняється виром:
Зліва станиця і ворог у ній,
Поруч — плече командира.

Зброї потрібно для тих, що прийшли
Шапку повстанську убрати,
Тільки б станицю, станицю взяли, —
Там зброї дуже багато!

Тож арсенали! А варта яка!
Злі, насторожені, гострі.
О, не здрігнеться московська рука,
Зводячи фінку на постріл...

Чи поведеться?.. І сумнів по нім
В'ється гадюкою знову,
Ну ж не потрапить, звихнеться у чім
На завданні іспитовім?..

І пригадались... Мов зорі із трав,
Дивляться любої очі,
Наче говорять: »Таж ти присягав...
Чи не злякатися хочеш?«

Так, пам'ятає... Нахмурив чоло,
Блиснули іскри в зіницях.
Що? Налякатись?! Він виріс орлом,
Він москалів не боїться!

І не відступить. Ні, він не такий!
Треба звитяжити долю.
Вчув командировий дотик німий
Та й відбезпечив пістолю.

Кинувся тигром. Лише не стріляв,
Звів, наче молот, правицю —
І вартовий біля брами упав,
Гей би підтята ялиця.

Другим зайнявся товариш — сусід...
Зсунувсь беззвучно додолу...
Решта — поснулі. Багнети у хід...
Вже їм не встати ніколи!

Спіть, яничари! Вас чорт присипа...
Хай на тім світі присниться,
Як по-геройському відділ УПА
Взяв емґебівську станицю!

Ось автомати, набоїв стрічки,
Ось вона — месницька зброя!
Завтра із нею нові вояки
Вийдуть на стежку героїв —

Вити степами — уздовж їх і вшир —
Лютого ворога сміло.
»Дякую, друзі! — сказав командир, —
Добре зробили ви діло!«

»Для України!«... — І відгук побіг
В ліс, оперезаний ніччю,
Вибився на обрії місяця ріг,
Ніжно сковзнув по обличчях.

Чорні, спітнілі — а радісний зір,
Хочеться знову до бою!
З гордістю глянув на них командир,
Знак показавши рукою.

Рушила валка. І зникла умить
В полі за скрутом дороги.
Гей, воронії, жвавіше везіть,
Ніч обудила тривога!

Гнав по вибоях, рипів драбиняк,
Їжився готовістю чину... —
За скорострілом уже не юнак —
Зрілий, спокійний мужчина.

Квітень, 1959 р.

Київське літо

(Спомин)

Тепер у Києві гаряче літо,
Гарячі погляди, гаряча й тінь,
І кожна вулиця парким ґранітом
В лице відсапує, немов черінь.

А на Хрещатику асфальт, як тісто,
Ходити боязко — ступив і вгруз.
О, як же хочеться в цю мить за місто,
Де обрій барвами іскрить медуз,

Де верби кучері в Дніпрі полощуть,
Де день над кручами простяг вітраж
І вже безлюднюють столичні площі,
І вже клубочиться тілами пляж.

Ідеш над берегом — спітнілий, спраглий
Повз парк, настурції, човнів причал,
А там і дівчина — стрункa, засмагла
Привітним усміхом тебе стріча.

І крикнеш ве́село: »Гайда́, русалко,
Пливім до мосту аж!« Ну й попливли,
І очі юністю заблиснуть палко,
Пронижуть запалом пінкі вали.

А пізно ввечорі, як денна спека
Розтане леготом між тисяч звізд,
Ведеш кияночку ген-ген, далеко,
На ріг Жилянської, в її під'їзд.

І там зупинишся. Стоїш до світу,
Сп'янілий подихом довкільних шат,
Хороші в Києві ці ночі літом,
Ще кращі усміхи його дівчат...

Червень, 1959 р.

Вечірня баляда

Вечір сповз по ґзимсах балюстради
І в саду між травами загус,
Пише там хвилюючу баляду,
Розгорта зірчастий папірус.

І стою, заслуханий в стаката
Солов'я, що пісню розпочав
Палко так і пристрасно співати,
Як тобі я в юності співав.

Я співав, а дні котились пінню,
Мов жита херсонські у жнива,
І неслась мелодія горіння
І пливли поривчасті слова.

Ну, скажи, що їх ти не забула,
Зладь папір, чорнило і перо,
Напиши про соняшні копули,
Про луги, про верби і Дніпро,

Про весну, що зараз тільки сниться...
Напиши, кияночко, про все!
Може, лист з далекої столиці
Вість мені жадану принесе:

Що моя, що любиш по-старому,
Ждеш мене на стрічу, мов колись,
Що стоїш ногами біля дому
Із німим взиваючим: »Вернись!..«

Вечір б'є над са́дом у кресало,
Пише в нім баляди без кінця...
Тільки ти чомусь не написала
За літа розлуки ні слівця!..

Березень, 1959 р.

О. КРИГА

"Я ВИСТУПЛЮ ЗА ВОЛЮ ПРОТИ РАБСТВА"

— СЛОВО ЛЕСІ УКРАЇНКИ —

Сучасна, пригноблена, але не скорена, Україна говорить устами своєї великої поетки:

Хто вам сказав, що я слабка,
Що я корюся долі?
Хіба тремтить моя рука,
Чи пісня й думи кволі? —

Сучасна підпільна Україна виголошує устами Неофіта — героя драматичної поеми Лесі Українки »У катакомбах« — такі крицево-мужні слова:

Я виступлю за волю проти рабства,
Я виступлю за правду!..

* * *

Голова з'їзду мирних посередників на Волині, Петро Антонович Косач, у радісному зворушенні узяв уперше на руки 25 лютого 1871 року свою другу дитину — Ларису. Дитинка народилася взимку, в завіяному снігами Звягелі (Новограді-Волинському), але, слава Богу, мати — Ольга Петрівна — при доброму здоров'ї, тож і дитина буде здоровою та міцною.

На жаль, не так воно склалося.

Щороку дбайливі Косачі вивозили дітей на перебування у ближні села. З глибокою вдячністю згадувала згодом поетка про ті свої перші подорожі. На селі діти мали не лише свіже, здорове повітря, — вони змалечку виростали в українському оточенні села, серед чарівної волинської природи; вчилися ту природу любити, відчувати, розуміти. Перебуваючи ж удома, Лариса частенько була присутньою при розмовах старших: висококультурного батька, матері (свого часу відомої письменниці Олени Пчілки), композитора Миколи Лисенка, актора і драматурга Михайла Старицького, який саме тоді керував першим українським театром. Розмови на мистецькі теми і літературно-мистецька творча праця в домі батьків полонили і відповідно настроювали чутливу від природи душу дівчинки: ще цілком у дитячому віці вона вже починає щось собі нотувати, щось компонувати. Культурна мати все те помічала, виховуючи дитину. Вона не послала Ларису до місцевої схоластичної російської школи, а забезпечила їй домашнє виховання і навчання рідною, українською мовою; стежила за добором книг, що їх читала донька з особливим захопленням і пристрастю; звернула увагу на вивчення донькою чужоземних мов, у наслідок чого згодом Леся Українка володіла одинадцятьма мовами, в тому числі французькою, англійською, німецькою, латинською, грецькою...

Так минало дитинство майбутньої великої української поетки. Перебувала вона то на Волині, то на Полтавщині, у місті Гадячі, то іноді на мальовничих наших хуторах. Багатющі враження з подорожей, з чарівних картин української природи тісно спліталися із знанням, що

їх щодалі то більше давала освіта. Подорожі, враження, сотні почутих казок і переказів, розмови дорослих і постійне навчання почали давати перші наслідки: 12-річна дівчинка написала незвичайно, як для такого віку, глибокого, хвилюючого вірша »Ні волі, ні долі у мене нема«, а на 13-му році життя (в 1884 р.) український, тоді ще нечисленний, читач вперше побачив безмежно нам дороге ім'я Лесі Українки, як підпис під віршем »Конвалія« у львівській »Зорі«. Наступного року (на 14-му році життя!) Леся Українка переклала на українську мову і видала »Вечорниці« Миколи Гоголя. Вже тоді юна поетка перекладає Міцкевича, Гайне та інших західньоевропейських поетів.

Та впарі із першою радістю творчости, — насунулася і хмара нещастя: застудившись, Леся Українка, яка взагалі мала тендітне здоров'я, захворіла на туберкульозу лівої руки. Згодом хвороба перекинулася на ногу, прийшли ускладнення; хвороба почала загрожувати всьому організмові поетки — і вже до свого останнього дня Леся Українка героїчно змагалася із постійною недугою. Якось вона висловилася, що вела з хворобою, як із лютим ворогом, тридцятирічну війну. Це була правда. Багато людей були здивовані й захоплені неочікувано-бадьорими, мужніми й оптимістичними мотивами першої збірки поезій Лесі Українки »На крилах пісень«, що вийшла в 1892 р. Поезії тієї збірки разюче контрастували із тогочасною пересічною народницькою поезією засмучених волошок і зажурених барвінків.

Від того часу Леся Українка активно включається в мистецьке, а потім і громадське життя України, вогненними словами освітлює малоросійську ніч, пробуджує зі сну десятки тисяч, плекає в них великі почуття повновартости, людяности-гуманізму, патріотизму. У 1899 р. вийшла друга збірка поетки »Думи і мрії«, у 1902 р. — ще досконаліша і ще пориваючіша книга під заголовком »Відгуки«.

Після виходу в світ першої збірки поезій Лесі Українки великий Франко сказав: »Від часу Шевченкового »Поховайте та вставайте, кайдани порвіте«, Україна не чула такого сильного, гарячого та поетичного слова, як з уст цієї слабосилої, хворої дівчини... Мимоволі думаєш, що ця хвора, слабосила дівчина — трохи чи не одинокий мужчина на всю новочасну соборну Україну...«

Подруги, чи вірніше — ровесниці Українки, проводили час на балях. Вона ж проводила його або при робочому столі, або ж у ліжку, прикута до нього тяжкою хворобою. Надзвичайно багато читала, працювала над своїм слівником, поглиблювала світогляд, стаючи однією із найкультурніших людей з-поміж усього українства того часу. Хвороба, праця і могутніше хвороби — бажання працювати й жити, сподіватися навіть у положенні, здавалося б, безнадійному, — часом доводили до повного тілесного безсилля. Їй було тільки 19 років, коли написала братові такі слова: »Поки переписала, тільки переписала для журналу »Буковина« два вірші, то тричі лягала — чи хто таке чув?« Одначе, тяжкий стан здоров'я не викликав у Лесі Українки ні песимістичних настроїв, ні не відгороджував її від життя.

Поетка багато працює над собою, пише нові твори, жваво листується із своїм дядьком, М. Драгомановим (який, між іншим, і помер у неї на руках на еміграції в Болгарії). Познайомилася тоді письменниця і з пи-

саннями марксистів, які в той час вели завзяту боротьбу з так званими українцями-народниками (згодом виявилося, що то був початок їх війни проти українства взагалі), перечитує твори Маркса, Леніна, Плеханова, а навіть один час друкується в російському журналі »Жизнь«, поруч із Леніном, Горьким, Чеховим... Але, стоячи все життя на засадах гуманного патріотизму, щиро люблячи свій рідний край, глибоко знаючи історію України, — своєї Батьківщини, що за словами мандрівника Гердера, мала б стати »новою Грецією«, — ніколи інтернаціоналісткою-марксисткою не була та й не могла бути. Офіціяльна совєтська критика й так зване літературознавство даремно намагаються втиснути Лесю Українку в прокрустове ліжко комуністичної ідеології. Критик А. Гозенпуд, в передмові до вибраних творів Л. Українки (ДВУ, Київ, 1948 р.), пишучи про відношення письменниці до марксистів, твердить: »Письменниця усвідомлювала керівну ролю робітничого класу в революційній боротьбі і пише про це досить виразно в статті »Не так тії вороги...« Вона звертається до опрацювання важливих соціяльних проблем, малює у своїх творах картини боротьби народу за соціяльне і національне визволення«... Але розроблювання соціяльних і національних тем — не марксизм! Ані дружба з Драгомановим (про яку мовчить совєтське літературознавство) — це теж не марксизм, хоч Драгоманов і був соціялістом. Ані »Оргія«, в якій Леся Українка дала влучну характеристику російській імперії — в постатях римлян, і нового українського борця за волю й незалежність — в образі грека-Антея, який заперечує будь-яке вислужування перед загарбником-поневолювачем (в даному випадку — перед російським імперіялізмом і культурою), — це також не марксизм!

Можна припустити, що коли б Леся Українка справді була тією, якою хочуть її бачити совєтські літературознавці, — то вона була б тогочасним Тичиною: велетенським змарнованим талантом.

* * *

Недуга переслідувала письменницю.

Довелося виїздити із так гаряче любленої України. Розпочалася серія мандрівок за кордон з метою лікування. Леся Українка — чи не перша українська культурна жінка, яка так багато мандрувала по світі: Кавказ, Крим, Балкани, Італія, Єгипет...

Хворобу заліковували. На чужині зростала туга за Україною і, не зважаючи на всі заборони лікарів, — писались безсмертні твори, з таким же широченним ідейно-тематичним діяпазоном, як і самі мандрівки письменниці. У гірській вільнолюбній Грузії, в місті Кутаїсі, під час однієї з таких вимушених мандрівок, постала в 1911 р. за 4 дні геніяльна »Лісова пісня«. Згодом у листі до матері Леся Українка писала: »Лісову пісню« я потім так відхорувала, що боялась повороту зимової історії; інші речі менших нападів коштували, але кожна не минула дарма, — вже нехай ніхто не скаже, що я »ні горівши, ні болівши« здобувала собі лаври, бо таки в буквальному значені горю і болію кожнісінький раз«.

Бачимо, що лікування і мандрівки не були просто собі ні лікуванням, ні мандрівками: творча, активна, експресивна душа поетки ще яскравішим вогнем палала на чужині, хоча і здоров'я і лікарі вимагали спокою. Подорожі по світі, ґрунтовне знання чужих мов та світової історії й лі-

тератури, особиста велика культура і надзвичайна обдарованість від природи, пов'язані з подивугідною працьовитістю — вони сприяли тому, що Леся Українка першою в історії українського письменства у своїй творчості тематично охопила увесь світ. Самі назви творів говорять про це, часто дивні, незвичні назви донедавна ще хутірського письменства нашого: »Руфін і Присцілла«, »Кассандра«, »Вавилонський полон«, »Магомет та Айша«, »Йоанна, жінка Хусова«, »У катакомбах«, »Камінний господар« (у цьому творі Леся Українка цілком по-новому трактує світовий образ Дон Жуана)... Ці твори переважно на теми з античної історії чи з середньовіччя, або з подій у Північній Америці в XVII сторіччі. І майже у всіх їх — під плащами, туніками і масками чужинців — б'ється українське серце, просвічується українське обличчя: поетка ставить і розв'язує низку українських проблем, але вже не в площині хутора, а в площині загальнолюдській.

* * *

Творчість Лесі Українки можна поділити на 3 етапи.

Перший — дитинство і рання молодість, коли було написано перші ліричні поезії, в яких ще домінують інтимні почуття, описи природи тощо і лише накреслюються глибші, громадські мотиви.

Другий етап — це створення коротких поем: »Русалка«, »Роберт Брюс«, »Давня казка«, »Одно слово«, »Ізольда Білорука«, »Місячна леґенда«... Збагачуючи свій словник, у цьому періоді Леся Українка найчастіше спиняється на проблемі ролі мистця в житті й боротьбі народу, на філософському питанні ролі свободи в житті народу й одиниці. З особливою силою починають звучати мотиви патріотично-громадської лірики. Слово — в розумінні Лесі Українки, — це також зброя, часом сильніша за вогнепальну. І тому її слово — це справді зброя, що блискає в передніх лавах українських борців за нову Україну, за національну українську культуру, за державу.

Третій етап — приблизно від 1900 р. до кінця її життя, охрещений академіком М. Грушевським як етап »типічного ходу по верхогір'ях«, — це час написання драматичних творів »У пущі«, »Лісова пісня«, »Бояриня«, »Адвокат Мартіян«, »Осіння казка« та безсмертних драматичних поем »Оргія«, »На руїнах«, »Вавилонський полон«, »У катакомбах« і інших. Драматичні твори Л. Українки вражають своєю малосценічністю. І справді, вони — не матеріял для сучасного їй побутового театру, ані навіть ще для сучасного українського театру, — вони створені для театру, що нині зветься театром ідей. Герої драматичних творів — це певні ідеї, втілені в особи — без шкоди для героя-людини, себто, одночасно — з повнокровними живими людьми на сцені. Боротьба героїв-осіб — це боротьба ідей, але одночасно — це й боротьба живих людей.

У згадуваній вище »Оргії« дія відбувається в грецькому місті, яким оволоділи переможці-римляни. Один за одним ідуть переможені греки на службу до переможця-ворога, до загарбника, до колонізатора, до нищителя їх держави, культури, звичаїв, традицій. Проти цього виступає співець Антей. Ось і його дорога дружина йде на службу ворогові: йде на оргію, танцювати перед римлянами, розважати носіїв поневолення. Антей — втілення ідеї непокори ворогові — приходить на оргію і там власноручно умертвлює свою дорогу дружину, бо його вільнолюбне серце і непокірний розум вибрали краще смерть, ніж служіння ворогам.

Яку надзвичайну громадську мужність треба було мати слабосилій, з надірваним здоров'ям людині — Лесі Українці, щоб у пітьму темної ночі московського царизму на Україні смолоскипами кидати такі думки в народ! І яка шкода, що мільйони, дослівно мільйони її тоді не розуміли, а лише тисячі! Як виразно на прикладі Лесі Українки бачимо ще одно підтвердження старої тези про те, що коли в народі немає політичних провідників, тоді його вождями становляться письменники-поети, люди передньої культури, широкого й проникливого погляду, люди, які мислять синтетично і знають, що таке історична перспектива.

У драматичній поемі »Кассандра« Леся Українка, тематично спираючися на древню грецьку леґенду про віщу діву Кассандру, яка вміла передбачати нещастя, — попереджувала своїх сучасників (та попереджує й тепер!), закликала не спати, закликала народ до активної боротьби за кращу долю.

Закликаючи народ до боротьби, Леся Українка з геніяльною прозорливістю передбачила близьке падіння, розвал царської російської в'язниці народів у »Написі на руїні«:

Умер давно той цар з лицем тирана,
Зостався по ньому круг і збитий напис.
Співці, не марте, вчені, не шукайте,
Хто був той цар і як йому наймення:
З його могили утворила доля
Народу пам'ятник — хай гине цар!

У поемі »Осіння казка« змальовано тяжкий шлях, який мусить пройти поневолений народ, щоб нарешті здобути свободу. Поруч із героями, які мужньо йдуть на, здавалося б, недосяжну, непереможну гору, — Леся Українка зображує лицар'я-в'язня, який скапітулював, зневірився в боротьбі. Поетка всеціло на боці тих, які змагаються.

Повноту свого блискучого, загальноевропейської чи й світової сили таланту з усією силою майстерности виявила Леся Українка в останніх творах, особливо у драмі »Камінний господар« та в »Лісовій пісні«. Повернувшися в 1913 р. з останнього лікування в Єгипті, письменниця оселилася на Кавказі, в грузинському місті Кутаїсі. Нерозлучна туга за Україною, її людьми, її природою вилилася впродовж лише чотирьох днів у чудову фантастичну драму-феерію »Лісова пісня«. Ось провідна ідея цього воістину безсмертного твору: людина творча і дужа тільки тоді, коли вона близько з природою — в розумінні ідеалістичного світосприймання і навіть певною мірою в прямому змислі слова, коли вона не скована ланцюгом несправедливого соціяльного ладу. Поруч із справжнім гимном природі взагалі, а волинській — зокрема, в драмі виразно стоїть проблема відношення людини до природи — до ідеалістичного. Люди, які перебувають у полоні матеріялістичного світу (мати Лукаша), які тяжкими життєвими обставинами змушені йти всупереч ідеалістичному світосприйманню і природним пориванням (Лукаш) — це трагічні люди, здебільшого неповноцінні, заблукалі в житті, збиті з правдивого шляху. »Лісова пісня« закінчується прегарною картиною: Лукаша, який відігнав від себе милу Мавку (дитину природи) — засипає символічний сніг: людське життя, людська душа з її шляхетністю від природи — змарновані.

Високо-поетична, багата на фолкльорні елементи, написана соковитою мовою, »Лісова пісня«, не зважаючи на трагічне закінчення, — залишає в читача і глядача оптимістичне враження, викликає бадьорість, бажання боротись за краще, чистіше, вище в житті: твір переконує, що матеріялістичні заклики-ідеї все таки не можуть до кінця збити людину з її природного шляху; що гону людини до природи — справедливости і краси — ніхто і ніщо не встані витравити. За такий високий артизм, за світлий оптимізм, що червоною ниткою пронизує увесь твір, глядач любить »Лісову пісню« з однаковою силою, чи в Києві, чи в Нью-Йорку (вистави Театру Й. Гірняка), чи в Берліні (вистави німецького театру в 1951 р.).

»Лісову пісню« перекладає на польську мову поет Й. Лободовський. П'єса вже йшла чи йде й тепер в перекладах у Болгарії, Грузії, Литві. »Лісова пісня«, як і »Камінний господар« та »Оргія«, — переступили межі української літератури, стали блискучими перлинами у короні світової літератури — подарунком від України. Про Лесю Українку написано багато праць різними мовами. Совєтське »літературознавство« спотворює, викривлює творчість нашої великої поетки, фальшує навіть біографічні дані (як про це писав на еміґрації один із кращих знавців Лесі Українки, проф. Одарченко). Справжню оцінку творчости Лесі Українки, глибоку аналізу її творів покищо можна знайти лише в працях дореволюційних українських авторів або ж українських учених-еміґрантів та їхніх закордонних колеґ-чужинців.

* * *

Слово, моя ти єдиная зброє!..

Месники дужі приймуть мою зброю,
Кинуться з нею одважно до бою...
Зброє моя, послужи воякам
Краще, ніж служиш ти хворим рукам! —

Так писала Леся Українка про силу слова — і це стало її заповітом, не тільки для українських письменників і поетів, а й для народу. Це ж високомистецьким, пориваючим словом Лесі Українки ми змагаємося за свободу і незалежність, за народну волю-державу. Багато чого переживає юний читач в Україні, читаючи оці її палкі слова:

Гей, блискавице, громова сестрице,
Де ти? Розбий злії чари!
Хай ми хоч раз заговоримо громом
Так, як високії хмари!

Громом весняних хмар обізвалася Україна в 1917-21 роках. Рушницями й кулеметами заговорила вона під час героїчних битв УПА. Ось-ось і знову заговорить наша непереможна Батьківщина, щоб нарешті почати справді вільне незалежне життя. Майбутні українські покоління будуть назавжди вдячні не лише геніяльному Тарасові Шевченкові, не лише великому Іванові Франкові, а й своїй великій поетці Лесі Українці, яка, — сама така немічна тілом, — була горда й непереможна духом, яка своїм благословенним горінням зігрівала народну душу в часи сибірської зимової ночі — московської окупації України.

П. САВЧУК

БЕЗСМЕРТНІСТЬ ІВАНА КОТЛЯРЕВСЬКОГО

(З нагоди 120-ї річниці з дня смерти)

Будеш, батьку, панувати,
Поки живуть люди;
Поки сонце з неба сяє,
Тебе не забудуть!

Т. Шевченко

Сто двадцять років минуло від смерти видатного українського поета, драматурга і літератора Івана Котляревського († 1838), творчістю якого почалася нова доба української літератури. Він бо перший увів українську народну живу мову в літературну творчість, відійшовши від тогочасної книжної мови, відірваної від живої мови українського народу.

Кінець XVIII-го, XIX-те та половина XX-го століть в історії української літератури — це час, коли виростають одна за одною індивідуальні постаті на літературному полі: І. Котляревський, Петро Гулак-Артемовський, Григорій Квітка-Основ'яненко, Євген Гребінка, Маріян Шашкевич, геніяльний Тарас Шевченко, Пантелеймон Куліш, Марко Вовчок, Леонід Глібів, Юрій Федькович, Іван Нечуй-Левицький, Панас Мирний, Михайло Старицький, Марко Кропивницький, Іван Тобілевич, Павло Грабовський, Іван Франко, Михайло Коцюбинський, Леся Українка, Василь Стефаник, Архип Тесленко. Ольга Кобилянська, Степан Васильченко та інші.

Це прекрасне сузір'я імен — гордість українського народу, його літературно-творчого дорібку, що має велике значення не лише всеукраїнське, а теж і світове. Першою зіркою в українському літературному відродженні засяяв Іван Котляревський своєю невмирущою »Енеїдою« в 1798 році. Була це перша поема, написана українською народною мовою, яка своєю появою започаткувала встановлення нової доби літератури і літературної мови на народній основі.

Травестійна[1]) поема Котляревського »Енеїда« — це переробка античної поеми римського поета Вірґілія (79-19 рр. до нар. Христа). »Енеїду« Верґілія переробляли в травестійному стилі ще перед Котляревським й інші письменники, напр., французький письменник Поль Скаррон (XVII стол), німецький письменник Альойз Блюмауер (XVIII стол.), російський письменник Ніколай Осипов (1791-96 рр. — чотири частини, а п'яту і шосту докінчив О. Костельницький) та інші. Але кожний із згаданих авторів вкладав у перероблену ним »Енеїду« свій характеристичний зміст.

»Енеїда« Котляревського характеристична тим, що він зробив спробу органічного перетворення її героїв на українських козаків, а зокрема видно в ній сатиричний напрям у зображенні прикметних рис тодішньої

---

[1]) **Травестія** (фр.) — перелицювання, жартівливе перероблення поважної речі; гумористична поезія, близька до пародії.

февдально-кріпосницької дійсности в Україні. Чимало зображено в ній і побутових картин, з властивостями віршів українського бурлеску[2]).

Сюжет Верґілієвої »Енеїди« для Котляревського був лише схемою, що послужила для зображення життєвої дійсности українського народу під пануванням Московщини. Зокрема підкреслив він московський соціяльно-політичний характер февдально-кріпосницького ладу, піддаючи його гострій критиці.

Сатиричний напрямок в українській літературі був відомий ще й до появи »Енеїди« Котляревського. Виявився він у бурлескних віршах, інтермедіях, інтерлюдіях, у віршах-сатирах, у віршах шкільних побутового характеру, в яких подекуди були й соціяльно-політичні елементи. У вертепних драмах також існували бурлескні образи, а в народній усній творчості (фолкльорі) подибуємо чимало побутових рис сатиричного характеру.

Тож »Енеїда« Котляревського органічно пов'язана з українською літературою минулих століть та з усною народною творчістю. Крім того, Котляревський добре знав сатиричні жанри західньоевропейської літератури, зокрема англійської, французької та німецької; знав і всі жанри російської літератури, але ніколи не брав їх за зразок для себе. Котляревському взагалі невластиве звичайне наслідування-копіювання. Він у своїй творчості був цілком оригінальний, самобутній, керувався властивим йому уявленням письменника.

Котляревський ще з молодих років виявляв великі природні здібності, цікавився книжками, зокрема соціяльно-політичного і філософського характеру. Ініціятива та енергія до збагачення освіти в сполуці з природними обдаруваннями — все це, разом узяте, забезпечило Котляревському вищий ступень інтелектуального розвитку.

Ще в молодості, коли Котляревський бував серед народних мас, появився у нього критичний погляд на соціяльно-політичну дійсність кріпосницької системи взагалі, а в Україні зокрема. Це видно і в його творах, особливо в »Енеїді«. Він уважно стежив за фактами життя, відчував як зростає невдоволення українських селян-кріпаків з московського самодержавства і прийшов до висновку, що необхідно скинути февдально-кріпосницький лад в Україні.

Завдяки читанню різних літературних, історичних, філософічних, природничих та ін. книг, Котляревський, вийшовши з семінарії, володів великим обсягом знань, що їх умілю використав у своїх творах. А виховувався на українській клясичній літературі, на кращих зразках творів Вишенського, Сковороди та творах західньоевропейської літератури письменників світового значення. Був добре обізнаний з історією України від найдавніших її часів, читав »Історію Русів«, »Повість временних літ«, »Руську Правду«, »Слово о полку Ігореві«, поучення князів дітям та інші пам'ятки нашої літератури. Ніколи не цурався свого національного »я«, тому й перший почав писати народною українською мовою. Був добре обізнаний з революційно-визвольними рухами Західньої Европи і їх девіза — воля і права людини — служила і йому у його творчості, спрямованій проти февдально-кріпосницького ладу за відновлення української державности.

---

[2]) **Бурлеск** (фр.) — виставлення чогось великого й важливого в смішному вигляді; сценічний невеличкий твір такого характеру.

В Котляревського позначився вплив західньоевропейської літератури, зокрема реалістичного напрямку. Як відомо, головною рисою реалізму є те, щоб змалювати якнайбільш повну, правдиву картину дійсности, зображуючи типові характери в типових обставинах. Характеристичні риси реалізму були притаманними творчості кращих західньоевропейських письменників — Шекспіра, Сервантеса, Байрона, Ґете, Бальзака, Дікенса, Гюґо та інших. Письменники-реалісти вивчали звичаї, обичаї, фолкльор, національні особливості народу, народну мову тощо. Вони знали свій народ, його психологічні властивості, позитивні й негативні сторони його психічного »я«, цінили його і любили. Котляревський теж був тісно зв'язаний із своїм народом, бував серед нього, вивчив усну народну мову, фолкльор, звичаї й обичаї. І любив він свій народ щирою душею.

Біограф Котляревського С. Стеблін-Камінський, висвітлюючи той період життя письменника, коли він був домашнім учителем дітей у поміщицьких родин, писав: »В цю епоху свого життя (Котляревський), вивчаючи малоруську (українську, — П. С.) мову, за словами сучасників його, він спостерігав звичаї, повір'я і перекази українців, бував на зборищах і забавах простолюддя і сам, переодягнений, брав участь у них, уважно слухав та записував слова малоросійського наріччя«.

Цей безпосередній зв'язок з народними масами дав письменникові багатющий скарб живих образів з усіма психічними прикметами їх персонажів.

В »Енеїді« Котляревського бачимо, що в образах панування олімпійських богів поет зображує февдально-кріпосницьку московську верхівку, що панувала в Україні. Яскраво зображено бюрократичне чиновництво, його паразитарне, аморальне життя, хабарництво, лицемірство, підкупство, брехливість, пияцтво тощо. Котляревський не наслідував московських поетів, які в своїх одах, поемах та панегіриках вихваляли на всі лади царів, придворних фаворитів, вельмож та іншу державну знать Навпаки, московську »знать« він змалював у своїх сатиричних образах. У »пекло« він кинув, крім панів-кріпосників, і представників бюрократичного чиновництва:

Всім старшинам тут без розбору,
Панам, підпанкам і слугам
Давали в пеклі добру хльору,
Всім по заслузі, як котам.
Тут всякі були цехмистри,
І ратмани, і бурґомистри,
Судді, підсудки, писарі,
Які по правді не судили
Та тільки грошики лупили
І одбирали хабарі.

Своїм сатиричним словом не минав поет нікого, хто жив неправдою, нечесно, нехтував християнською мораллю. Він висмівав і тих філософів та вчених, що »без Бога бувши«, не вірили в його існування і відкидали християнський світогляд.

Про тяжку долю українського народу в московській політичній та февдально-кріпосницькій неволі, поет каже:

Пропали, як сірко в базарі!
Готовте шиї до ярма!
По нашому хохлацьку строю
Не будеш паном, ні козою,
А вже запевне, що волом:
І будеш в плузі походжати,
До броваря дрова таскати,
А може підеш бовкуном.

Але Котляревський, хоч і виступав проти московського самодержавства та февдально-кріпосницької системи, однак не висував революційних ідей, не кликав до боротьби, так як це робив Шевченко. Він залишився поетом-просвітителем своєї доби. Хоч у його світогляді і виявляється певна внутрішня революційність, але він не виявив її у своїх творах. Він висловлювався т. зв. »езопівською мовою«[3]) і шукати революційности в його творах можна хіба, як кажуть, між рядками. Взяти хоча б такі вислови:

... Но дать одпор були готові
І до остатньой каплі крові
Свою свободу боронить
І нову Трою защищати,
Рутульцям перегону дати
І Турна лютость осрамить.

Тут мова йде про троянців, що завжди готові »свою свободу боронить«, але під троянцями треба розуміти українців. Свій патріотизм і любов до України Котляревський яскраво втілює в персонажах поеми — Низ й Евріял, — що свідомі свого обов'язку супроти рідної Батьківщини:

Де общее добро в упадку,
Забудь отца, забудь і матку.
Лети повинність іспрaвлять.
— — — — — — — —
Любов к отчизні де героїть,
Там сила вража не устоїть.
Там грудь сильніша од гармат.

Поет, пишучи ці рядки, мав на думці любов до України, проти якої не встоїть »вража сила«, бо »грудь сильніша од гармат«.

В »Енеїді« Котляревський дуже яскраво відтворив картини українського народного побуту: звичаї, обичаї, страви, народні пісні, приказки, фолкльор і т. п., словом — відтворив національний кольорит життя українського суспільства кінця XVIII стол.

Котляревський належав до шляхетних людей того часу, вмів дивитися на світ тверезими очима, світлим розумом, з глибокою розсудливістю індивідуального »я«. Хоч у своїх творах Котляревський не виявив революційности, однак зневіри в них нема. Навпаки, є глибока віра в майбутнє свого народу, в перемогу ідеї свободи й справедливости, любов

3) **»Езопівська мова«** — мова славетного грецького байкаря Езопа (VII стол. перед Р. Хр.); мова з уміло захованими натяками.

до батьківщини та пошана до глибоких ідейно-моральних цінностей історичної минувшини.

Було б неслушно вбачати в »Енеїді«, в її основних рисах, лише гумор і сатиру, бо гумор і сатира служили Котляревському тільки засобом для втілення справжньої ідеї твору: запротестувати проти поневолення України та засудити февдально-кріпосницьку систему. Зробив він це в зображенні пекла, де винуватці поносять відповідну кару за свої злочини.

»Енеїда« Котляревського стоїть на висоті мистецької вартости не тільки української, а теж і світової літератури. Крім »Енеїди«, Котляревський написав віршованою формою »Оду до князя Куракіна«, а »Наталкою Полтавкою« кладе початок української драматургії та українського народного театру в кінці XVIII-го й на початку XIX-го стол., коли в Україні відмирала шкільна драма.

В п'єсі »Наталка Полтавка« показано побутові картини українського села на тлі конфлікту, зумовленого соціяльною февдально-кріпосницькою системою. Мистецька вартість п'єси — висока, і з першої вистави вона мала великий успіх в українського глядача. Майже двадцять років по різних містах України, і навіть у Петербурзі, ставили цю п'єсу з рукопису. Вперше була вона надрукована в »Українському Збірнику« І. Срезневського в 1838 р., а в 1890 р. М. Лисенко створив оперету »Наталка Полтавка«, що й досьогодні находиться в списках українських театрів.

Другою п'єсою І. Котляревського є »Москаль-чарівник«, в підзаголовку якої автор подав — »Українська опера«, але публікуючи її в другій книзі »Українського Збірника« (1841), Срезневський замінив підзаголовок на »Український водевіль«[4]). І дійсно, за своїм жанром і особливостями стилю »Москаль чарівник« — водевіль, а не опера.

* * *

Творчість Івана Котляревського треба розглядати як досягнення нової доби українського літературного відродження. Є вона своєрідним явищем і мистецьким втіленням боротьби українського народу за творення своєї національної культури в атмосфері гострих соціяльно-політичних протиріч XIX стол. Вплинула вона на дальший розвиток української літератури, зокрема української літературної мови, і відкрила невичерпні скарби народних етнографічних матеріялів.

Дуже влучно характеризує творчість Котляревського М. Коцюбинський: »... бере (Котляревський) з-під селянської стріхи пісню народну і переносить її на той бік — і бринять у душі інтеліґента живі струни. З пелюшок середньовічної містерії[5]) визволяє він реальну драму і силою свого таланту, своєю незвичайною на той час людяністю одкриває очі пана й показує йому, що під грубою свитою б'ється людське серце«.

Особливо велика заслуга Котляревського в тому, що він перший застосував у своїх творах живу українську народну мову. Він перший у

---

[4]) **Водевіль** (фр.) — маленька театральна п'єса на одну переважно дію, веселого характеру, з куплетами (комічними піснями).

[5]) **Містерія** (гр.) — духовна драма часів середньовіччя в Західній Европі на пояснення різних старозавітних подій; виконували її в церкві та на міських майданах.

часи московського поневолення показав багатство й красу української народної мови, її невичерпні джерела мовних засобів для дальшого розвитку української літератури. Іван Франко слушно зазначив, що твори Котляревського »не могли залишитися без впливу на відродження українського національного духу не тільки в Україні, але і в Галичині...« Са́ме ж Франко, у своєму ранньому сонеті »Котляревський« (1873), підкреслив велике значення творчости Котляревського для дальшого розвитку української літератури:

Так Котляревський у щасливий час
Вкраїнським словом розпочав співати,
І спів той виглядав на жарт не раз.
Та був у нім завдаток сил багатий
І огник, ним засвічений, не згас,
А розгорівсь, щоб всіх нас огрівати.

М. ВЕРЕС

На покосах

Пахне медом трава на покосах,
Межі піль в голубому вінку,
Вітер ваші розстріпує коси
І голубить смагляву щоку.

І так ніжно по шиї лоскоче,
На луги так зазивно манить,
Що, їй-Богу, русява, не хочу
Я із вами прощатись в цю мить.

Я ішов би, ішов би безустану,
Все одно по стежині якій,
Тільки б вашим втішатися станом,
Тільки б кучер торкати в'юнкий,

Тільки б в шелест вслухатись пшениці,
В шепотіння густої трави,
Тільки б ніжність знайти у зіницях,
Та відчути, що любите ви,

Що в полях цих моя ви царівна,
Що для мене їх пісня дзвенить...
Обніміть же, як вітер, поривно
І нічого мені не кажіть...

Близько-близько заіскрені очі
І німіють, бо зайві, слова,
Тільки кучер по шиї лоскоче,
Тільки пахне медова трава.

А на сріблом залитих покосах
Чути ночі незриму ходу,
Ні, красуне моя русокоса,
Я нікуди від вас не піду.

Січень, 1959 р.

ДМИТРО КУЛИКОВСЬКИЙ

В ЧОТИРИКУТНИКУ СМЕРТИ

(Спогади)

Кров'ю і важкими зусиллями вірних синів України карбувалися в історії України місяці червень та липень незабутнього й трагічно-величного 1919 року. Все вказувало на те, що настав смертельний кінець наших Визвольних змагань.

А як би й ні?

В західній області України славна Галицька армія, під тиском переважаючого кількістю та видатно спомаганого ззовні польського нерозумного ворога, змушена була відступати на схід до Збруча. Непоборні, але виснажені сили Матірньої України були тоді в такій же самій важкій ситуації. Скривавлені й виснажені, десятикратно переважаючим московським ворогом були стиснуті в подільському куті між Дністром, Богом та Збручем — в чотирикутнику смерти — і виявляли з себе всі рештки геройства й завзяття.

Тож важкою, зловісною примарою була повисла, кожного моменту готова впасти на Україну, тотальна катастрофа.

Старий Кам'янець на Поділлі став був тоді столицею Української держави, давши у своїх вікопомних мурах притулок владі українського народу. Валець червоного московського варвара докотився аж до лінії — Михампіль—Шаравка—Ярмолинці—Городок, упираючись об Збруч. Це — на північнім фронті, але такий же ворожий тиск був і на цілім східнім фронті, що тягнувся від Михамполя через Зіньків, Нову Ушицю аж до Дністра.

Ще один скок готувалася вчинити червона Москва — захопити місто Кам'янець, а тоді, коли б їй це вдалося, була б наступила повна ліквідація української справи: кінець нашій владі та війську її, а також і західній нашій протипольській армії, якій була б знищена можливість дальшого відступу, а тоді довелося б їй або пропасти під ударами польського ворога, або загинути в пащі червоної Москви.

Та вже цього скоку Москва тоді не доконала. В багато разів слабша кількістю, — отже, справді, горстка славних українських богатирів, — українська армія не пустила її далі. Майже три тижні на північнім та східнім фронтах відбувалася завзята боротьба армії УНР з ворогом. На північнім фронті діяли — Корпус Січових Стрільців, Запорізька та Волинська Групи.

За цей час Збруч перейшла Галицька армія. Трохи відпочивши, вона влилася в ряди Армії Наддніпрянської України. Спільними силами, після блискучих переможних боїв, нахабних московських большевиків загнано аж за Київ.

Та поки це сталося, подамо кілька образків з того незабутнього славного змагання.

»ЯРМОЛИНСЬКА ПЕРЕМЕШЛЯ«

— Гей, людоньки, і біда ж на нас прийшла: зробили собі от-оті з наших Ярмолинців Перемешлю та й воюють без кінця й краю! — ось так промовляв до кількох ще таких, як і він сам, Касько Войнарський, статечний і добрий коваль, а до того ще й »драбиняковий шляхтич«*)

Цей »сеймик« відбувався в невеликому сільці, Томашівці Вищій, віддаленій несповна три кілометри на південний захід від м. Ярмолинців. Півтисячне населення Томашівки складалося переважно з римо-католиків, що вважали себе за »поляків«, бо так, мовляв, казав їм »ксьондз у костелі з амбони«. Лише кількох господарів у тому селі були православними і не зараховували себе до поляків. Ті перші традиційно називали себе — »шляхтичі«, а ті другі, православні, додавали їм ще й слово — »драбинякові«.

Ті »шляхтичі« були безземельними селянами й посідали лише садиби та сіножаті, зате майже всі були ремісниками: ковалями, шевцями, мулярами, стельмахами, службістами у панських дворах та фільварках тощо. З цього ремесла і жили. Оте село було таким, як це досить часто можна було зустріти на Правобережжі до революції; воно було свідком давньої колонізації України старою Польщею.

Політична орієнтація цього села не була большевицька, не була й промосковська; але й українцями оті »шляхтичі« не хотіли визнати себе, бо, як уже було сказано, »ксьондз« убив їм у »тямку« думку про те, що вони »поляки«. А балакали між собою дуже доброю українською мовою, польською й не вміли говорити; отож, були ті люди, загалом, незаможні і, як бачимо... »безверхі«.

На́рік, у 1920-му році, оце село спонтанно самоукраїнізувалося. І, напрочуд, цю українізаційну роботу досконало проробило польське ж військо! Того пропам'ятного року Україна була ніби »в союзі« з Польщею, і польське військо проходило українськими землями, »допомагаючи« українському війську воювати большевицьку Москву.

Один курінь польської піхоти якраз станціонував тоді у Томашівці Вищій продовж кількох днів. Згідно з напучуваннями »ксьондза«, томашівські римо-католики, як »поляци« (поляки), сподівалися шляхетного, братерського ставлення до себе з боку зайшлих своїх »братанків«. Та дісталося їм пекло!

Безоглядні реквізиції хліба, худоби та важкі побої тих убогих селян польськими жовнірами, які до того ще й висміювали їхню »польськість«, — усе це мало не викликало повстання бідних томашівчанів проти польського війська. Порівнявши лагідне, свійське ставлення українського війська до селянства в інших селах, і в своїм зокрема, наші »драбинякові шляхтичі«, як один, сказали собі, що вони таки українці. Свою українськість вони пізніше проявили досить активно, але було вже занадто пізно.

Тоді ж точилися жорстокі бої за Ярмолинці, що були випадковою брамою для ворога до резиденції української влади, до стародавнього Ка-

*) Між селянами оповідалася така анекдота: Колись Україною проїжджала велика фура драбинякова, повна шляхти. І коли віз швидко роз'їхався, то велика шляхта затрималася на возі, а дрібніша — повилітала поміж щаблі драбин на дорогу, залишаючись в Україні. Ось оцій шляхті український народ і дав назву »драбинякова«. — Автор.

м'янця Подільського. Ворог із великими силами засів був у Ярмолинцях, а українське військо з напругою всіх своїх сил стримувало його, не пускаючи на південь. Ця та інші подані тут події відбувалися впродовж другої половини червня та першої половини липня 1919 року.

»СОЛОДКІВЦІ РОЗБИТІ І ПОВНО В НИХ ПІР'Я«

Коли виїхати з Ярмолинців по шосе в напрямі на Дунаївці, то, проїхавши дев'ять верст, прибудемо у Солодківці. Солодківці — осередок волости тієї ж назви; містечко такого типу, як і Ярмолинці, себто — суміш нормального села з містечком посередині. В сільській частині жили українські селяни, а в міській — жиди.

Ні за московських царських часів, ні за українських визвольних змагань між українською і жидівською частинами солодківців не було антагонізму. Головна маса українського народу — село, і вона, властиво, не знала що́ таке протижидівський антагонізм. Від віків пливло тут згідливе співжиття українців із жидами. В українських містечках і селах жиди почували себе цілком спокійно, а психологічно, часто навіть й економічно мало відрізнялися від української довколишньої стихії.

Цілком інша постає картина, коли поглянемо на тодішні більші українські міста. Їх численне жидівське населення у своїй переважній частині було виховуване в пануючій тоді московській чи польській культурі. Воно, проживаючи на землях українського народу, без якоїсь видимої причини і потреби для себе, добровільно ставало в ряди московських русифікаторів чи ляцьких польонізаторів супроти українського народу, беручи, таким чином, і на себе відповідальність за цю ганебну протиукраїнську роботу.

Це, однак, жидам тоді ніяк не помагало, бо так Польща, як і, особливо, Москва — були і є глибоко антисемітськими (щодо Москви, то вистачить згадати хоча б про »черту осе́длості«, обмежування в громадянських правах, погроми тощо). Це створювало, натурально, гостру жидівську опозицію до московського режиму і вона видатно поповнювала революційне підпілля. Одначе ця жидівська революційність, у свою чергу, викликала з боку Москви запеклу ворожість до жидів, що виливалась у перманентний московський антисемітизм.

За кожної своєї невдачі в зовнішній чи внутрішній політиці (а таких невдач було багато!), московська влада, щоб відвернути від себе незадоволення населення і щоб це незадоволення відвести в інший бік, — завжди показувала пальцем на жидів, як на єдиних й універсальних винуватців усіх нещасть. Тодішня проурядова московська реакційна організація — »Союз Русского Народа«, — ретельно втілювала ці почуття своєї влади в ганебні погроми жидівського міського населення, під відомими чорносотенними гаслами: »У всьому винні жиди!«, або ж: »Бий жидов — спасай Россію!«

Одначе, український народ, так само поневолений Москвою, як і інші народи, нічого спільного з тим згаданим московським варварством не мав; українські міста, хоч територіяльно й належали Україні, то за національним складом свого населення були переважно з жидів, москалів та помосковщених людей інших національностей; свідомий же україн-

ський елемент у їх складі творив зникаючу меншість. Московський і помосковщений елемент у містах України якраз і комплектував отой горезвісний чорносотенний »Союз Русского Народа« і був виконавцем усіх жидівських погромів.

В початках червня 1919-го року точилися завзяті бої на значно великих просторах. Наш фронт пробігав тоді на півночі через: Катербург, Шумськ, Заслав та Шепетівку. Ми тоді посідали: Староконстянтинів, Межибож, Лятичів, Літин і Деражню та змагалися за Жмеринку; Проскурів же був у нашім запіллі. Славний генерал наш Олександер Удовиченко в той же час гнав червоних московських зайдів на південний схід, націлюючись на Могилів, що на Дністрі.

Та біда наша була тоді, як і завжди під час Визвольних змагань, та сама: недостача в людях, амуніції, харчах, убранні та взутті — це щодо війська; неналагодженість адміністрації в запіллі — це щодо теренів, нами спанованих. Але особливо яскраво зарисовувалася просто катастрофальна недостача санітарної опіки над нашими хворими чи пораненими вояками. Не було: — ні шпиталів, ні ліків, ні перев'язних матеріялів.

Наш тодішній вояк був не тільки славним богатирем та героєм, але й клясичним великомучеником. Він від ворога рясно діставав рани, але вилизувати їх не було кому, де і чим. Нечисленні шпиталі в терені були напівзнищені і докраю переповнені.

І ось у цей злиденний час жидівська громада містечка Солодківців добровільно, на свої кошти, в одному будинку зорганізувала для потреб української армії шпиталь, приблизно на п'ятдесят ліжок. Не був то, самозрозуміло, в повнім значенні цього слова — шпиталь, але люди, що його творили, дали для того все, що тільки було тоді в їх силах, стараючись щомога полегшити долю раненого чи хворого оборонця української землі, яку, як і самого оборонця — українського козака — вони вважали за своїх.

Цей невеличкий шпиталь був тоді вимріяним затишним кутком для знеможеного тіла й духу нашого борця. Це може вповні оцінити лише той, хто був свідком або учасником тих варварських та некультурних умовин й обставин, серед яких точилася українська визвольна боротьба з запеклим московським наїзником.

Військовий шпиталь Солодківської жидівської громади функціонував щось біля півтора місяця, несучи свою посильну поміч й одержуючи вдячність від своїх лікуванців. Проте, який кінець був цього шпиталю і яку кару мусіла за нього прийняти патріотична і людяністю пройнята Солодківська жидівська громада — бодай би не говорити!..

Десь у половині липня, коли через Збруч переходила на схід наша західня протипольська армія, а сили Наддніпрянської України напружувалися докраю, щоб затримати червону московську ворожу навалу і тим забезпечити знеможеній західній українській армії можливість, місце і час для розташування й заслуженого відпочинку, — в цей час Москва кинула в бій усе, що мала, аби тільки перешкодити згаданим українським плянам.

В цій величезній напрузі, одній большевицькій військовій частині пощастило проскочити лінію Ярмолинців і досягнути Солодківців та Фрамполя. І ось що тоді сталося в Солодківцях: насамперед, згаданий шпи-

таль був підпалений і знищений дощенту. В останній хвилині вдалося сяк-так вивести з нього ранених вояків. Активні жиди, а зокрема ініціятори організування шпиталю, були зразу ж замордовані, будинки їхні — поруйновані, а майно — пограбоване й знищене. Взагалі, не було тоді в Солодківцях ні одного жида, в хаті якого не господарили б червоні посланці »русского народа«. Вбивства, важкі побої, ґвалтування жінок, грабування і нищення майна, що звичайно супроводжалося обов'язковим випущенням пір'я з перин на вітер.

Через декілька днів червоних москалів викинено з Солодківець, зрушено ввесь їхній фронт та гнано аж за Київ. Солодківський злочин — погром мирного жидівського населення — черговий раз, кривавою плямою, затаврував нелюдськи-жорстоку й дикунську Москву.

Люди, що після того відвідували Солодківці, оповідали іншим про ті страхіття, що їх там бачили, звичайно, кінчаючи словами: »Солодківці тепер цілком зруйновані і на вулицях там повно пір'я!«

»ТОВАРООБМІН«

В ті часи, про які тут іде мова, себто в червні-липні 1919 р., ворог, червона Москва, визначався не тільки декількакратною кількісною перевагою над нашим військом, а ще й дошкульніше переважав нас масою амуніції (якої мав досхочу!), кількістю різних родів зброї, багатством санітарного вирядження тощо. Ця перевага цілком зрозуміла, коли взяти до уваги те, що московсько-большевицька влада дістала в спадщину від попередньої московської царської влади всю державну господарку, не кажучи вже про загарбницьке, злодійсько-імперіялістичне виховання своїх московських народних мас. Для зрозуміння тодішньої нашої ситуації цілком вистачить, коли скажемо, що на нашому боці всього того не було.

На шляхах підходів до ворога, на фронтовій лінії Ярмолинці—Городок, у червні-липні 1919 р. стояло багато ворожих гарматних батерій, що засипали рясним вогнем наші позиції, розташовані на південь від цієї лінії. Супроти цього наш фронт відповідав більш ніж скромно і то ще з таким розрахунком, щоб мірою можливости засягнути кожним набоєм ворога, бо кожний набій у нас був, як то кажуть, на вагу золота і тому мав поцілити, куди слід.

Взагалі треба сказати, що всі джерела, з яких ми тоді черпали амуніцію, були більш ніж сумнівні; можна навіть сказати, що вони були переважно уявного характеру.

На початку революції, в Україні було багато амуніційних складів, що були залишалися там із часів І-ої світової війни. Пізніше ці склади зникли; частково їх зужили воюючі між собою сторони, а частково їх розтягнуло місцеве населення, що »грабувало награбоване«... навіть амуніцію! Тоді багато сіл в Україні мали в різних »таємних« сховищах гармати, всіляких систем кулемети, ґранатомети, не згадуючи вже про звичайні рушниці, револьвери з різною кількістю відповідної амуніції і т. д.

В 1919 р. в Україні тих складів амуніції вже не було; вони зникли. Але справедлива війна України з ворогом мусіла провадитися далі, з метою здобути українському народові волю і державну незалежність.

Амуніційних заводів в Україні теж не було, бо московська царська влада свідомо їх там не будувала, слушно передбачаючи повстання України за свою незалежність проти московського поневолення. З-за кордону приходило до нас стільки амуніції, що й говорити немає про що. Отже, коротко кажучи, найбільш багатим джерелом достави амуніції в тих часах для Української армії була воєнна здобич, відбита від того чи іншого нашого ворога; а тих ворогів було багато, так як і тепер.

Большевицька Москва, що успадкувала всю воєнну індустрію царської Московії, безперебійно постачала свої банди так різною зброєю, як і великою кількістю амуніції до неї. Ось на цю амуніцію наш вояк і покладав свою найбільшу надію. Він мусів: спочатку, перемогти свого ворога як такого, і, зокрема, як постачальника зброї та амуніції до неї.

Військова здобич більших розмірів йшла, звичайно, до центрального нашого складу, що був у розпорядженні генштабу Дієвої Армії, а вже звідтіля — на вимоги військових частин армії — амуніція розподілялася між ними в міру можливости, але, мабуть, ніколи в міру потреби.

Що було воно так, то про це свідчать офіційні джерела, з яких подаємо тут один із багатьох фактів. Запорізька Група, що брала видатну участь у боях того часу, жадала одного разу триста тисяч мушкетних набоїв. Склад надіслав їй дев'ять тисяч. Коли припустимо, що в цій групі було дев'ять тисяч стрільців, то бачимо, що кожний стрілець одержав по одному набою*)!

Але було ще одне »джерело«, з якого Українська армія того часу »черпала« для себе амуніцію. Ось послухаймо!

Тепла липнева ніч. На полустанку »Савинці« тихо, але не порожньо. На віддалі яких триста метрів на південь від єдиного там маленького залізничного дімка, званого »будкою«, на залізничому торі видно силюету короткого потяга. Це стоїть на заслуженім відпочинку наш єдиний у той час бронепотяг.

День був досить гарячим на нашім цілім північнім фронті, а зокрема на Ярмолинськім напрямку. Зараз по полудні москалям закортіло зaатакувати з Ярмолинців наші південні позиції. Напасть тривала кілька годин і вже сонечко було низько над »Березиною« (лісок на південь від Ярмолинців), коли вони, дійсно, з червоними, бо побитими, головами поспішно верталися назад до своїх ярмолинських позицій.

Наш бронепотяг мав того дня »повні руки праці«. Він мусів своїм гарматним вогнем тримати на належній віддалі два ворожі бронепотяги і так само мусів досить часто своїм вогнем засягати до боїв, що точилися обабіч залізничого тору, проти ворожої піхоти й кінноти.

Після денного прочухана, якого тоді дістали москалі, як тодішня практика війни показувала, ця ціла ніч мала бути спокійною. Одначе наш бронепотяг тієї ночі, на всякий випадок, відпочиваючи, таки »стояв під парою«, і варта пильно несла свою нічну службу. Решта команди знаходилася яких п'ятдесят метрів звідсіль у невеликому хутірці і відпочивала.

Була десь година одинадцята ночі. Паротяг скромно попихкував, вартові були на своїх місцях. Все відпочивало, але в кімнаті коменданта

*) М. Капустянський, генштабу ген. хор.: Похід Українських Армій. Ч. III, стор. 53.

бронепотяга ще світилося. Сиділи там четверо людей: комендант, його помічник і ще двох підстаршин. Радилися, де взяти амуніції для бронепотяга.

— І сто громів до всіх пекольників московських, — не маємо вже набоїв! Просив у Дивізії, а там теж не мають і казали, що Штаб обіцяв прислати, але ж ми потребуємо набоїв, а не обіцянок! — гарячився комендант.

— Еге ж, я просто не знаю, чим ми відбивалися б, коли б отим червоношкірим забажалося завтра знову на нас налазити! — зауважив помічник коменданта.

— А ворог так і засипає нас стрільнами і де ця слота бере їх стільки?! — вже ніби зажартував один із підстаршин.

Нарада тривала ще якийсь час. Після короткої павзи, комендант, рішившись на щось, знову заговорив:

— Думаю, що большевики, принаймні завтра, сидітимуть тихо, а це підтверджує не лише практика, а й звістка з Ярмолинець. Селяни доносять, що позавчора спостерігалася там дуже велика метушня між большевицькою залогою. Кажуть, що з Ярмолинець вислано всю кінноту і велику піхотну групу кудись на північ, ніби в напрямі Чорного Острова. Є чутка, що з-під Волочиського прорвалася якась українська група і тримає напрям на Проскурів. Виходило б, що вчорашній большевицький наступ був лише маскуванням їхнього важкого становища. Отже, сподіваючись, що завтра буде день спокійний, мусимо його використати для придбання амуніції. Один мій родич повідомив мене, що в Савинцях є багато захованої амуніції і дав мені дві адреси своїх знайомих, яких і я знаю, бо вони походять теж із мого села Гниловодів. Тепер уже пізно, йдемо спати, а завтра, пане чотовий, чуть-світ беріть двох козаків і скочте з ними до Погоня та приведіть сюди на п'яту годину три селянські вози. Ви, пане підхорунжий, візьмете чотирьох козаків і поїдете зі мною до Савинців. Пане хорунжий, вас лишаю тут начальником бронепотяга аж до мого прибуття. А тепер, панове, надобраніч!

Ранком фурманки прибули майже точно і комендант наказав витягнути з бронепотяга мішок соли, який вкинуто на один віз. За хвилину вози поїхали до Савинців.

Адресатів легко знайшли. Мішок соли лишився у селян, а комендант мав дванадцять скринь з гарматними та кулеметними набоями і по полудні прибув із валкою до свого улюбленого бронепотяга.

Згрузили дорогий вантаж, відпустили фурманки домів, давши їм за їхню працю по кілька фунтів дорогоцінної соли*). А коли фурманки від'їхали, один із підстаршин сказав:

— От тепер часи настали: тільки шляхом товарообміну можливо щось роздобути!

— Здається, пане підхорунжий, що в нашім випадку було б ліпше говорити про »товарообман«! — усміхаючись, жартував комендант і пішов до поблизької своєї квартири.

*) Справа у тім, що в той час впродовж кількох місяців та частина Поділля страдала від недостатку соли. Прийшли жнива, їсти було вдосталь, але не було ані шпетки соли. Отже, соляний голод! Люди пожовкли, зів'яли і падали обезсилені, як мухи, при праці. Військо наше, на щастя, мало сіль, а вона відчиняла і найбільш таємні сільські сховища...

ПОЄДИНОК ОДНОГО »ДАВИДКА« З ДВОМА »ҐОЛІЯТАМИ«

Після чудової теплої ночі та невеличкого дощу настав надзвичайно погідний, аж чарівний липневий ранок, один із тих, на які така багата наша дорога українська земля. І ніхто не сказав би, що серед того розкішного дня на томашівських полях нашого золотого Поділля точилася тоді важка, запекла боротьба на життя і смерть між оборонцями волі й незалежности України та московськими зайдами-волоцюгами.

Вула, мабуть, сьома година ранку, а сонце стояло вже височенько, коли нараз із боку Ярмолинської залізничної станції, із-за теренового закруту висунувся ворожий большевицький бронепотяг, що гнав уперед повною швидкістю. То була здоровенна, найновішої тоді конструкції машина, яка в соняшнім промінні видавалася блискучою допотопною потворою.

Як тільки броневик появився з-поза закруту, зразу ж розпочав несамовиту стрілянину з усіх родів зброї, що були розміщені в його переднім вагоні. До неї негайно приєдналися обидві ротаційні гармати, що були на обидвох покладах горішніх вагонів.

На українськім боці фронту ніхто не боявся тієї московської »апокаліптичної« бестії та її несамовитого ревища, хоч цей московсько-большевицький »Ґоліят« мав назву »Комінтерн«. Усі на нашій фронтовій лінії, а особливо ті, що знаходилися поблизу залізничого тору, спокійно спостерігали вибрики цього москаля, що нагадували телячі брикання. А в той час на південнім закруті, в безпосереднім нашім запіллі стояв собі і скромно попихкував наш, український, бронепотяг, який у порівнянні з большевицькою потворою міг повним правом зватися »Давидком«, та ще й маленьким.

Справа в тім, що цей наш »броневик« не був ніяким броневиком. Це була комбінація звичайної льокомотиви, що мала один плаский віз спереду, а один — ззаду. Броню чи панцер на цих пласких возах становили мішки з піском, в амбразурах яких уміщені були: по одній польовій трицалевій гарматі та по чотири кулемети.

— Пане чотовий, китайці їдуть! — гукаючи, рапортував вартовий козак, що в той час сидів на високій, кремезній черешні, яких ста кроків від броневика, і показував рукою на північ, звідкіля почулася несамовита стрілянина.

На нашому боці всім було відомо, що залога »Комінтерну« складалася з китайських бувших »ходів«, а по їхній, завжди »гураганній«, але при тім і цілком яловій, стрілянині непомильно пізнавалося, що »їдуть китайці«.

Чотовий негайно післав одного з козаків, щоб дав знати комендантові бронепотяга про появу ворога, а сам, давши наказ вартовому на черешні злазити, як стій, з дерева, пішов із ним до »Давидка« (звемо так наш бронепотяг).

За кілька хвилин уся залога нашого броневика була напоготові і він помалу почав посуватися назустріч ворогові. Вольшевики, доїжджаючи до залізничного містка, що був на північ недалеко від лінії наших позицій, почали гальмувати, не послаблюючи, однак, своєї безуспішної стрілянини.

Наш бронепотяг, посуваючись повагом уперед, не стріляв, — було шкода кожного набою!

Обидва броневики зупинилися, розділені згаданим вище містком та віддаллю між ними яких триста метрів. Незабутня картина зустрічі »Ґоліята« з »Давидком«!

Біля гармати переднього возу української машини стояв сам комендант і докладно націлювався. Залунав постріл і набій вибухнув понад »Комінтерном«, і в цій хвилині попадали тіла обслуги його горішніх ротаційних гармат. Московський велетень почав швидко втікати з поля бою.

— Давай назад! — кепкували собі на українському бронепотязі, а в українській розстрільній, що була розташована обабіч залізничих рейок, ще довго після тієї події сміялися: — А китайців, мов корова язиком злизала!

Проте на цьому того дня поєдинок нашого славного »Давидка« з ворогом не кінчився. В той час, коли »Комінтерн« спішно тікав у напрямі Ярмолинців, йому на зміну так само поспішно гнався другими рейками з Ярмолинської станції інший московсько-большевицький »Ґоліят«, що звався »Комуніст«.

»Комуніст« був близнюком »Комінтерну«. Він також стріляв несамовито, але його стрілянина була значно вищої кляси, ніж »Комінтерну«, а тому був він значно небезпечнішим.

»Комуніст« зупинився майже на тім самім цісці, де перед хвилиною стояв його товариш. Український бронепоїзд залишився стояти на старій своїй позиції.

»Комуніст« засипав наші позиції гураганним вогнем з усіх своїх вогнепальних середників, але, хоч деякі ворожі набої розривалися в небезпечній близькості від нашого відважного »Давидка«, ще більше їх летіло »Богові до вікон«.

І цей поєдинок не тривав довго. Тільки ж на цей раз український бронепоїзд мусів »зіпсувати« аж два набої! Було цілком добре видно, як перший набій вдарив у чоло »Комуніста«. Зате ж, коли почувся другий постріл, у першу мить ніхто не бачив, куди він влучив і щойно міцний вибух у переднім возі ворожого бронепоїзда показав, що стріл не був даремний!

»Комуніст« здригнувся всім своїм величезним корпусом і зразу подався повною парою в напрямі Ярмолинців. Йому навздогін із наших позицій понісся переможний і довготривалий крик »Слава!« Наші військові частини рушили полями Томашівки Нижчої вперед за здобуття Ярмолинців.

Кілька днів пізніше обидва згадані московсько-большевицькі велетні були »живцем« захоплені нашим військом. Сталося це тоді, коли західня українська армія (УГА), перейшовши Збруч, після короткого відпочинку влилася в ряди знеможених оборонців старославного Кам'янця на Поділлі, останнього тоді клаптика рідної землі в »Чотирикутнику Смерти«.

Обидві армії з'єднано вдарили на московського ворога і раптово захопили Проскурів. Удар був такий нестримний і нагальний, що московські бронепоїзди не мали просто часу втекти і їх захоплено між Гречанною та Проскуровом.

Захоплені »Ґоліяти« одержали нові назви: »Комуніста« перейменовано на »Вільну Україну«, а »Комінтерн« — на »Галичину«. Обидва велетні

під нашим національним прапором ще довго робили видатну службу в нищенні московсько-большевицьких банд.

А з'єднана Армія Української Нації переможно йшла, прямуючи до Золотоверхої своєї Столиці, знищуючи споконвічного свого ворога з піснею на устах:

»А ми тую червону калину та підіймемо,
А ми нашу славну Україну, гей, розвеселимо!..«

ІГОР ШАНКОВСЬКИЙ

ПІСНЯ

Гей, пісне лісова!
Лети, дзвени, розмай дрімучий спокій
І мчи до сонця...
— і летять слова,
І яр лежить у тінях, крутобокий.

Зірвалась пісня.
Звуки молоді
Здивовано вітри ловили тихі,
І зайчик насторожився малий,
І сарни розгулялись, наче діти,
І дикий яструб сколихнув крилом,
І навіть лис, розгублений і злий,
Побіг, бо пісня і веселий ранок
Відстрашили його смачний сніданок.

Зростала пісня,
Міцніли звуки радісно-живущі;
Немов хлопчина, відгомін побіг
І відгукнувся піснею у гущі.

ЮНАК НА ЧАТАХ

Він пристанув, промовив слово:
— Як ведеться, юначе?
— Я здоров, командире Підково, —
Донеслося хлоп'яче.

Усміхнувсь командир. Любо стало.
— Дай, юначе, правицю,
Воїн ти і стоїш, як пристало,
За врожайну землицю. —

І пішов. А хлопчина: »Чи сон це?«
Ще пильніше — на чати.
А навколо і запах, і сонце,
І зелені Карпати.

Залишився щасливий, вартує,
Автомат у долоні.
Чотирнадцяту весну гартує
У повстанськім загоні.

(Із збірки »Квітнева дань«)

ВАСИЛЬ Г. ЯН

ЧИНГІЗ-ХАН

(Продовження, 7)

ВІЙНА ПОЧАЛАСЬ...

Взявши саморобного списа, Курбан-Кизик вирушив у путь. Він заїхав на садибу бека, щоб дізнатись, куди йому треба буде з'явитись. Управляючий садибою вилаяв його і сказав, що бек Інаньч-хан з загоном вершників уже виїхав. Усі, що запізнилися, повинні його доганяти на великій дорозі, яка веде до Бухари.

На всіх стежках було видно групи піших і кінних селян і валки двоколок, навантажених пожитками і дітьми. З криками й слізьми пленталась старики та жінки. Валки тягнулися в усіх напрямках — одні до міста, інші, навпаки, відходили в напрямі південних гір.

Був початок весни. На полях зеленіли озимі. Сонце вже сильно пригрівало. Дороги підсохли, і курява густими хмарами піднімалася над рядами людей, що кудись ішли. Біля селищ зустрічалися кузні, де стукотіли молотки і озброєні люди кричали і сварились, бажаючи підкувати коня, придбати наконечник списа або вміло викуваний залізний меч.

Надвечір другого дня, коли вдалині показались глиняні мури передмістя Бухари, Курбан встиг подружитися з чорнооким бородатим дервішем, що йшов поруч чорного осла, навантаженого торбами. Від нього не відходив хлопчик років тринадцяти. Дервіш наспівував пісні і бажав щастя й удачі відважним богатирям, які вирушали проти невірних. Деякі воїни опускали в миску дервіша коржі чи жменьки пшона.

Коли настала ніч, тисячі багать запалали навколо міста. Курбан, простуючи за дервішем, опинився біля низьких будівель, звідки доносились одноманітні вигуки: »гу, гу-у, гу-у!« Це була »ханака« — гуртожиток дервішів. Всередині було багато людей, які просили у дервішів зцілення від хвороб і молитов, що врятують від смерти в наступній війні. Дервіші чаклували, читали замовляння, давали відвідувачам паперові смужки з священними написами.

Курбан, прив'язавши біля огорожі кобилу, обійшов багаття, назбирав натрушену солому для Рижухи й чорного осла. А дервіш поділився коржами і звареною в залізному казанку бовтанкою з борошна.

»Джигіта прохарчує дорога«, — згадав Курбан.

Всю ніч Курбан, борючись зі сном, провів біля коня, намотавши на руку повід. Біля багать говорили, що тепер купують за добрі гроші навіть кульгавих і поганих коней, тому що всі хо-

чуть виїхати якнайдалі від Бухари до перських гір чи до Індії, куди не доберуться невідомі язичники.

На ранок Курбан так міцно заснув, що не чув, як хтось, перерізавши повід, вкрав йому Рижуху.

— Кажуть, що Аллах покарає безсоромного злодія, який відібрав коня у воїна, що виступив на священну війну, — сказав дервіш. — Але покищо Бог покарав також і мене, бідного Хаджі Рахіма, тому що злодій вкрав і мого старого осла. Втішимося тим, що ми тепер порожнем підемо оглядати благородну Бухару.

Курбан узяв на плече свій довгий спис і рушив разом з дервішем і його юним супутником оглядати славетне місто — »ясну зірку на небесах освіти«, »благородну Бухару«.

Троє подорожніх, »тримаючи один одного за пояс дружби«, плентались до Бухари серед численного натовпу, який посувався безперервним потоком.

Високі стіни, збудовані у стародавні часи, зарослі бур'яном і колючками, де-не-де завалені, мали одинадцять воріт, через які купецькі каравани сполучали цю твердиню ісляму з усіма кінцями всесвіту.

Біля перших воріт зібрався великий натовп. Стражники опитували всіх, що проходили, і до всіх зверталися з закликом:

— Жертвуйте на укріплення міста, на харчування воїнів, на виготовлення мечів! Хай рука ваша не стискається від скупости, хай щедрість розв'яже ваші тугі гаманці!

Старі вчені улеми з шкіряними торбами ходили в натовпі і вимагали, щоб кожний жертвував на священну справу захисту батьківщини.

Одразу за воротями потяглись торгові ряди. Маленькі крамнички з усілякими товарами тулились одна біля одної. Купці, знаючи, що особливо потрібне на сьогоднішній день, голосно кричали про гарні якості дешевих, але міцних тканин, чи добре зваляної повсти, необхідної для сну в дорозі, чи медових бубликів, які не псуються від часу.

Скрізь було видно юрби розгублених біженців, які прибули з дітьми й пожитками з околиць, шукаючи притулку і захисту.

Пройшовши масивні ворота другої стіни, що відгороджувала передмістя від внутрішнього міста — Шахрістану, троє подорожніх звернули з гомінкої вулиці на безмовний майдан, оточений високими арками мечетей і медресе. В них училося кілька тисяч молодих і старих виснажених студентів, »шагірдів«, які бажали осягнути премудрість богословських арабських книг, щоб через багато років праці і злигоднів зробитись імамами зубожілих мечетей.

Тут на майдані відбувалася урочиста відправа: ряди молільників, рівних, мов рядки священної книги, стояли нерухомо, стежачи за рухами сивобородого, величного імама.

Коли він ставав на коліна, схилявся до землі чи підіймав руки до вух, кілька тисяч правовірних повторювали за імамом йо-

го рухи. Тільки шурхіт незліченних тіл, що падають і підводяться, проносився, мов порив вітру, по кам'яних плитах майдану.

Коли моління закінчилось, до східців високої мечеті підвели гнідого коня з червоним хвостом, прикрашеного яскравочервоним оксамитовим чапраком, гаптованим золотими квітками.

З мечеті вийшов високий чорнобородий хорезм-шах у білосніжному тюрбані, що виблискував алмазними нитками.

Шах звернувся до натовпу з промовою:

— Всі народи ісляму — один народ. Наш найкращий захист — відточений меч. Пророк сказав про правовірних: »Я створив вас, воїни ісляму, найкращими з творінь світу і призначив мусулман бути повелителями всього, що є на землі й на небі«. Правовірні повинні бути повелителями всесвіту, тому нічого не бійтесь! Але священна книга нам також говорить: »Аллах дає свої милості рабові тільки відповідно до його старання«. Тому ви повинні докласти всіх ваших старань, щоб поразити ворога мечем безстрашности... Хіба щонебудь зможе встояти проти люті правовірних мусулман, які віддають свою душу за слова пророка? Вбивайте ворогів скрізь, де їх знайдете, і женіть їх! Великий у гніві Аллаше, дай нам перемогу над невірними!..

— Убивайте невірних! Женіть язичників! — кричав натовп.

Хорезм-шах сів на гнідого коня з малиновим хвостом і сказав ще кілька слів:

— Мета наша — дати добру раду, і ми її вам дали. Ми виїжджаємо в Самарканд назустріч нечестивим, які вже спускаються з покритих снігом перевалів Тянь-Шаню... Але горе їм! Вороги зустрінуть собі на загибель безстрашні ряди наших одчайдушних воїнів... Доручаємо вас Аллахові!

— Хай живе Мухаммед-воїн! Хай живе хорезм-шах, переможець невірних! — кричав натовп, пропускаючи шаха і його нарядних охоронців-кипчаків. — Ти один найкращий захист!

ЗАХИСТ ВОЇНА — ВІСТРЯ ЙОГО МЕЧА

Виїхавши з Бухари, хорезм-шах Мухаммед раптом повернув коня і направив його не по великій дорозі на Самарканд, а на південь, у напрямі до Келіфа. Закутавши обличчя у шовковий шаль, він їхав мовчки то риссю, то навскач, і ввесь його почет, не відстаючи, слідував за ним. Зустрічні подорожні плигали з дороги набік, у канаву. Вони падали ниць і здивовано дивилися на тисячу вершників, які мчали, немов би гнані страшним Іблісом.

Даремно великий візир указував синові падишаха Джелаль ед-Діну, що володар, певно, помилився щодо дороги. Джелаль ед-Дін байдуже відповідав:

— Яке мені діло! Я слідую за батьком, хоча б падишах захотів стрибнути у вогненну пащу пекла.

— Що це за садиба? — раптом спитав хорезм-шах і спинив замиленого гнідого коня. Він указав канчуком на стіни із ско-

шеними башточками, за якими височів ряд стрункіх високих тополь.

— Це мисливська садиба Тімур-Мелік-хана. Вона славиться старим садом і винятковим звіринцем диких тварин.

— Я хочу оглянути все це! — сказав Мухаммед. — А чому я не бачу тут хороброго Тімур-Меліка?

— Того ж дня, як він одержав повеління стати на чолі ґарнізону Ходжента, він туди поскакав.

— Затятий! Я не наказував йому квапитись. Тепер мені нудно без нього...

Охоронна сотня помчала вперед приготувати прийом. Мухаммед, стримуючи розгаряченого коня, ступою попрямував до садиби. Важкі ворота розчинились. Слуги бігали по двору. Брязкаючи ключами, вони відчиняли вихідні двері на довгу терасу. Раби тягнули мішки з ячменем і оберемки сухого сіна. Джигіти помчали в найближче селище і повернулися, тримаючи поперек сідел одібраних баранів. Похідні куховари розвели багаття і стали готувати обід.

Шах піднявся по приставленій драбині до легкої альтанки біля садової огорожі. За ним піднялись Джелаль ед-Дін і старий дворецький садиби.

З альтанки було видно сад, ще оголений, без листя. Кілька диких кіз лежало на лужку, гріючись на сонці, і біля них стояв на варті довгорогий гірський козел.

— Там далі, у глибині саду, є дві сім'ї кабанів з поросятами, — пояснив дворецький. — А в клітці тримаємо двох дуже лютих леопардів, недавно привезених з гір. Мій добрий господар Тімур-Мелік любить дивитися з цієї альтанки, як леопарди ганяються за кабанами і козами, і сам іноді спускається в сад на полювання. Він може наповал забити звіра стрілою, заздалегідь сказавши, в яке місце влучить.

— Іди! — сказав суворо шах. Він лишився вдвох із сином і заговорив півголосом.

— Я стривожений. Гінці прибули одразу з трьох боків. Чорні хмари насуваються звідусіль.

— На те й війна! — зауважив байдуже Джелаль ед-Дін.

— Перший гонець доповів, що рудий тигр Чингіз-хан оволодів Отраром, схопив Інальчик Каїр-хана і, щоб насититися помстою, наказав залити розтопленим сріблом йому очі і вуха. Тепер Чингіз-хан рушив сюди і шукає мене.

— Нехай прийде! Його ми і ждемо.

— Ти навіть у грозу жахливих лихоліть залишаєшся безтурботним!

— У нас стільки війська, що нема чого втрачати надію.

— Другий гонець прибув з півдня. Запевняє, що бачили роз'їзди татар.

— Якийнебудь невеличкий загін. Тепер, ранньою весною, велике військо полягло б на засипаних снігом перевалах.

— Але, спустившися з гір, татари відріжуть нам шлях відступу в напрямі Індії.

— А навіщо нам туди відступати?

— Ще є донесення. Монгольські роз'їзди вже помічено в пісках Кзил-Куму.

— У піски послано заслоном загін туркменів у десять тисяч коней.

— Ті туркмени не стримають монголів.

— Якщо це так, то Чингіз-хан може з'явитися перед воротьми Бухари у найближчі дні. Будемо готуватись до цього.

— Може, червонобородий звір уже підкрадається до Бухари, його загони нишпорять навколо, розшукуючи нас. Треба швидше виходити звідси!.. — бурмотів Мухаммед і озирався, немов би чекаючи нападу з кущів саду.

Джелаль ед-Дін мовчав.

— Чому ж ти не відповідаєш?

— Ти вважаєш мене божевільним. Що ж я можу ще сказати?

— Я наказую тобі говорити.

— Тоді я скажу, а ти можеш мене помилувати або стяти голову. Якщо проклятий Чингіз-хан іде сюди, то наші війська повинні не ховатися за високими стінами міст, а шукати його. Я б вигнав у поле всіх кипчацьких ханів... Я б їм заборонив під загрозою смерти входити у ворота міста. Захист воїна — вістря його меча і баский кінь. Рудий тигр іде сюди? Тим краще. Значить, ми вже знаємо його шлях. Треба повернути коней і йти по його слідах, кусати його п'яти, ставати перешкодою на його шляху, нападати з усіх боків, убивати його верблюдів і вирівати з м'ясом клапті його рудої шкури. Яка користь від того, що в Самарканді за стінами сховалося сто тисяч вершників? Вони тільки жеруть баранів, а їхні благородні коні застоюються...

— Ти осуджуєш накази твого батька? Я давно це помітив. Ти хочеш моєї загибелі.

Джелаль ед-Дін опустив очі, і голос його звучав сумно:

— Це не так. Я не залишу тебе у важкі часи, коли хитається всесвіт. Але я клянусь пам'яттю твого улюбленого Іскендера, я безумець, що так покірно і нерішуче поводжусь. До чого все твоє величезне військо, коли воно не стоїть бойовим табором, коли воно не готове кинутися на ворога за помахом твоєї руки! До чого високі стіни, якщо за ними ховаються не дружини і діти наші, а озброєні силачі, що переховуються під ковдрами тремтячих жінок! Ти можеш скарати мене, але зроби, як я кажу. Батьку, поїдемо в Самарканд і вирушимо...

— Тільки в Іран або в Індію!..

— Ні! Нам залишаються на вибір тільки два рішення: мужність боротьби або ганебна смерть у вигнанні. Ми з військом вийдемо у відкрите поле, щоб зчепитися з татарами... Ми будемо стрімливі, як удар блискавки, і невловимі, як нічні тіні. Ти прославишся, як великий полководець! Не барися, дій!

— Ти не полководець, — сказав велично шах, піднявши палець, прикрашений алмазним перснем, — ти хоробрий джигіт, ти можеш бути начальником навіть кількох тисяч джигітів, які, мов шалені, налітають на ворога... А я не можу поводитися, як хоробрий, але безумний джигіт. Я повинен все продумати, все передбачити. Я вирішив інакше. Я з тобою вирушу до Келіфа, де буду охороняти переправу через ріку Джейхун.

— А нашу рідну країну покинеш? Тоді народ буде правий, посилаючи прокляття всьому родові хорезм-шахів за те, що ми вміли тільки здирати з нього податки, а в день небезпеки покинули його на поталу татарам!

— В Ірані я зберу величезне свіже військо.

— Ні, падишаху! Тепер слід діяти тими силами, які у тебе в руках. Пізно навчати інше військо, коли твоє залишається без вождя, сховавшись за стінами. Військо готують двадцять років для того, щоб одержати перемогу в один день. Їдьмо в Самарканд! Я битимусь простим джигітом поруч тебе!..

— Ні, ні! Наказую тобі вирушати до Балха і збирати там нове військо. Щастя покинуло мене...

— Щастя? — вигукнув з люттю Джелаль ед-Дін. — Що таке щастя? Хіба щастя може покинути сміливого? Не можна втікати від щастя! Треба гнатися за ним, наздоганяти його, хапати за волосся і підгинати під своє коліно... Ось як домагаються щастя!..

— Досить! Ти назавжди лишишся навіженим джигітом! Ти не зможеш врятувати від загибелі великий Хорезм...

Хорезм-шах квапливо спустився з альтанки і, задихаючись, швидко попрямував до тераси будинку, де були розстелені килими з багатим достарханом. Там, помолившись, шах почав їсти, розпитуючи про шляхи, переправи, і, не докінчивши обіду, наказав подавати коней.

НЕВГАМОВНИЙ ТІМУР-МЕЛІК

В Отрарі Чингіз-хан залишив синів Угедея і Джагатая з частиною війська і сказав їм:

— Ви будете облягати місто Отрар, доки не захопите живцем начальника Інальчик Каїр-хана. Притягніть його до мене на ланцюгу. Я сам визначу зухвалому нечувану страту.

Старшому синові Джучі він наказав взяти міста Дженд і Енгікент. Решту частин свого війська каган направив у різні боки.

Алак-нойона з п'ятьма тисячами вершників Чингіз-хан послав до міста Бенакет, де стояв загін кипчаків. Після трьох днів облоги жителі вислали стариків і просили пощади. Алак-нойон наказав, щоб усі чоловіки вийшли з міста і вишикувалися в полі — окремо воїни, окремо ремісники і інший народ. Коли воїни склали у вказаному місці свою зброю і відійшли, монголи всіх їх перебили булавами, мечами і стрілами. А з решти полонених монголи одібрали найсильніших юнаків, поділили їх по тисячах, сотнях і десятках, поставили над ними своїх начальників і по-

гнали далі, як худобу, щоб вони ламали стіни обложених міст і першими йшли на приступ.

В дорозі до них приєдналися інші монгольські й союзні загони, так що в Алак-нойона зібралося близько вісімдесяти тисяч воїнів. Вони підійшли до міста Ходжент, яке омивається швидкою і багатоводною рікою Сейхуном. Мешканці міста покладали свої надії на неприступність старовинних високих стін і відмовились здатися.

Начальником військ міста недавно було призначено Тімура-Меліка, обізнаного у військових справах, відомого сміливістю, впертістю і прямотою. Він встиг спорудити високу фортецю на острові посеред Сейхуну, в тому місці, де ріка розходиться на дві протоки, і склав там запаси зброї і їжі.

Коли прибули монголи і пригнали захоплених полонених, то під ударами канчуків і мечів мусулмани подерлися штурмувати стіни Ходжента. Жителі його, не бажаючи битися з братами свого народу, вирішили припинити захист.

Тімур-Мелік з тисячею відважних джигітів переплив річку, захопив усі судна і закріпився на острові. А жителі Ходжента вислали до монголів знатних людей з благанням про пощаду і відчинили ворота. Монголи вдерлися і враз розграбували місто.

Монголи обстрілювали фортецю на острові з метальних машин, але каміння і стріли до укріплень не долітали. Тоді монголи вигнали з Ходжента всіх юнаків і, приєднавши до них полонених з Бенакета й інших селищ, зібрали на обох берегах річки близько п'ятдесяти тисяч чоловік. Поділивши їх на десятки і сотні, монголи ганяли їх за три фарсахи[101]) до найближчої гори і примушували тягти звідти каміння, щоб загородити річку греблею.

Тімур-Мелік тим часом приготував дванадцять плотів, закритих зверху для захисту від вогню мокрими повстинами з глиною. По боках були залишені прорізи для стрільби. Щодня на світанку він посилав у кожний бік річки по шість плотів, і воїни його одчайдушно билися з монголами, а монгольські стріли з горючою сумішшю їхнім плотам не шкодили.

Ночами Тімур-Мелік організував вилазки, раптом нападав на сонних монголів, так що монгольське військо постійно перебувало у тривозі.

Китайські інженери, що супроводжували монголів, спорудили нові, потужніші далекобійні машини. Катапульти, що викидали камені і великі стріли, почали завдавати сильних втрат воїнам Тімур-Меліка. Побачивши, що справи його стають безнадійними, Тімур-Мелік темної ночі приготував сімдесят суден і плотів, склав на них пожитки і посадив воїнів. Раптом на всіх суднах запалали багаття і факели, і вогняним потоком вони понеслися вниз по річці, підхоплені її бурхливою течією.

Монгольське військо погналося за ними по обох берегах. Тімур-Мелік скеровував човни і плоти туди, де показувались мон-

101) Близько 21 км.

голи. Стрільбою з луків він відганяв їх і гнав судна далі. Припливши до Бенакета і одним ударом перервавши ланцюг, який монголи протягнули через ріку, судна і плоти понеслися далі.

Побоюючись, що на річці є ще сильніші перешкоди, Тімур-Мелік, помітивши поблизу Бар-Халигкента великі табуни, причалив до берега, посадив воїнів на коней і поскакав у степ; монголи його переслідували. Воїнам Тімур-Меліка доводилось спинятися, битися, відганяти монголів і потім знову пробиватися вперед.

Ніхто не хотів здаватися, і тільки небагато хто врятувався, прослизнувши вночі між монгольськими таборами. Тімур-Мелік залишився з кількома воїнами, але все ще відбивався і прямував все далі в степ, покладаючись на міць свого коня.

Коли останні супутники Тімура-Меліка були забиті, а в сагайдаку його залишилося всього три стріли, за ним гналося вже тільки троє монголів. Стрілою він влучив в око одному монголові і кинувся на решту. Ті повернули коней і поскакали геть.

Тімур-Мелік з двома стрілами у сагайдаку дістався до криниці в пісках, де стояли туркмени з загону Кара-Кончара. Вони дали свіжого коня, і на ньому Тімур-Мелік доїхав до Хорезму, де знову зайнявся готуванням до дальшої війни з Чингіз-ханом.

МОНГОЛИ ЙДУТЬ ЧЕРЕЗ ПІСКИ

Цей проклятий народ їздить так швидко, що ніхто не повірить, якщо сам не побачить.

(Клавіго, XV ст.)

У той час, коли в Отрарі димилися руїни спалених будівель і упертий Інальчик-хан, засівши в фортечній цитаделі, завзято відбивався від монголів, які видиралися на стіни, Чингіз-хан, розгорнувши дев'ятихвостий білий прапор, наказав своїм загонам бути готовими до виступу.

Чингіз-хан викликав синів і головних воєначальників. Всі сиділи кільцем на великій повстині. Кожний уже одержав наказ, в який бік і на яке місто йому вирушати, але ніхто не наважувався спитати у грізного владики, в який бік помчить його білий прапор.

— За моєї відсутности, — сказав Чингіз-хан, — військо очолюватиме обережний Бугурджі-нойон. Передові загони поведе стрімливий у наскоках Джебе-нойон і досвідчений у засідках Субудай. Не смійте на полях топтати хліб, а то нічим буде годувати наших коней. Ми зустрінемо шаха Мухаммеда на рівнині між Бухарою і Самаркандом. Ми нападемо на нього з трьох боків. Знищивши головне військо хорезм-шаха, я стану повелителем усіх мусулманських країн.

Випивши кумису і зробивши потім узливання духові — заступникові воїнів Сульде, що пробуває в білому прапорі, Чингіз-хан сів на коня, і військо рушило в похід. Одні загони пішли

вздовж ріки Сейхун вверх по течії, інші вниз, а Чингіз-хан караванними стежками заглибився у піски Кзил-Кумів.

Удень лютневе сонце сліпучо сяяло і пригрівало, вночі калюжі замерзали і тверділа звивиста по глинистих такирах[102]) вузька стежка. Військо посувалося безшумно, не було чути ржання коней, брязкоту зброї, ніхто не наважувався заспівати пісню. Загони трималися близько один до одного. Зупинки влаштовувалися короткі, і воїни засинали на землі, біля передніх копит коней.

Вночі спереду гасали розвідники з палаючими факелами. Вони видиралися на горби, подаючи вогнями сиґнали, щоб загони не збилися з дороги і не перемішались. Розповідали, що серед ворожих мусулманських військ відзначаються туркменські вершники на швидких довгоногих конях. Вони вилітають барсами з-за горбів, врізаються в ряди, зчинюють переполох і так само швидко зникають, волочачи на арканах полонених.

Спочатку монголи гадали, що їхнє військо рушило через пустелю прямо до Гурганджа, головної столиці Хорезму. Але через два дні дороги, коли каламутні води Сейхуну залишилися позаду, а сонце вранці сходило не за спиною, а ліворуч, всі зрозуміли, що голови коней повернуті не на захід, а на південь, до славних міст Самарканду і Бухари.

Чингіз-хан їхав усередині війська на світлорижому інохідці з чорними міцними ногами і чорним ременем вздовж спини. Все військо йшло прискореною тропотою »аяном« (або »вовчою ходою«, як називають таку ходу татари). Великий каган сидів на коні незворушний і непроникний, тримаючи лівою рукою попущене повіддя; його очі були прижмурені, розплющувались зрідка тонкі щілинки, і не можна було зрозуміти: чи дрімає він на ходу, чи думає свої думи, чи крізь щілинки пильно оглядає і близьке і далеке, все помічаючи і нічого не забуваючи.

У цьому поході Чингіз-хан не допускав ніякого зволікання; юрти йому не ставили, і він спав на згорненій повстині. Перед сном він знімав шкіряний шолом і покривав сиву голову шапкою з навушниками, підбитою чорним соболем. Він дрімав, а біля нього невідступно сиділо четверо вірних охоронців, оберігаючи кагана повстиною од вітру, дощу чи снігу.

В ОБЛОЖЕНІЙ БУХАРІ

> У той час, коли потрібна суворість, м'якість недоречна. М'якістю не зробиш ворога другом, а тільки збільшиш його домагання.
>
> (Сааді, XIII ст.)

Цілий день дервіш Хаджі Рахім, хлопчик Туган і Курбан-Кизик блукали по Бухарі, марно розшукуючи собі місце для нічлігу. Надвечір починали грюкати двері крамниць, що замикалися, народ поспішно розходився і зникав з вулиць, ховаючись

102) Такири — не засипані пісками глинисті місця.

за високими глухими стінами. Даремно троє подорожніх просили дати їм притулок на ніч, вони чули одну відповідь:

— У нас уже повно гостей, шукайте далі!

Зачинились і постоялі двори і ашхани[103]), де господарі вимагали жменю дирхемів тільки за право переночувати у тісноті, сидячи серед натовпу біженців. А наглядачі за порядком і моральністю, »раїси«, разом з сторожами, озброєними довгими палицями, обходили вулиці, загрожуючи кинути до »підвалу кари« підозрілих людей, які пробираються по вулицях з безчесною метою.

Нарешті в глибині вузького провулку, де біля кріпосної стіни притулились напівзруйновані хатини, Курбан-Кизик запропонував видертися на плоский дах будинку і там сховатися серед вороха соломи і хворосту. Він виліз перший і допоміг видертися своїм супутникам. Там вони причаїлись, притулившись один до одного й укрившись широким плащем дервіша.

Вночі їх проймав холодний вітер, засипаючи сніговою порошею. Місто довго ще гуділо, поволі завмираючи, доки, нарешті, зовсім не затихло. Тепер було чути тільки тріскачки нічних сторожів і гавкіт сторожових собак, що перекликалися в різних кінцях міста.

Другого дня, коли азанчі[104]) проспівали з височини тонких мінаретів заклики до ранкової молитви, троє друзів піднялися на високу стіну міста, куди поспішали збуджені, перелякані мешканці.

На рівнині перед східніми воротьми, на самітньому бугрі, вирізнявся небачений великий жовтий намет. Навколо намету пересувалися густі маси вершників. Окремими загонами вони проносилися по полях, огинаючи стіни міста. Вони мали незвичний для бухарців вигляд: маленькі коні неслися навскач з швидкістю оскаженілих кабанів, легко повертали вбік і раптом спинялися, щоб знову мчати в новому напрямку. Металічні шоломи і залізні пластинки на грудях воїнів блищали в промінні сонця, що пробивалося крізь хмари куряви. Нові загони вершників гнали багатотисячний натовп селян з кетменями і жердинами на плечах.

— Хто ці дивні люди на маленьких конях? — спитав Курбан-Кизик.

— Чого запитуєш? — сказав похмурий воїн, стукнувши об землю списом. — Хіба не бачиш, що це не наші, не мусулмани. Це прийшли вони, яджуджі й маджуджі, яких люди звуть »татарами«. А в цьому жовтому наметі сидить і посміхається, дивлячись на нас, їхній головний хан, — хай вразить його Аллах!

Курбан-Кизик вигукнув:

— Ворота міста зачинені! Тепер мене не випустять! Що робитимуть мої бідні діти? Мені доведеться, можливо, просидіти тут цілий рік!

103) Ашхана — харчівня.

104) Азанчі, або муедзин — мулла, який з вершини мінарету закликає мусулман на молитву.

По стіні йшов поважний начальник — хаджиб, у сталевому шоломі і сріблястій кольчузі. Курбан, склавши руки на грудях, підбіг до нього і, поцілувавши край одягу, сказав:

— Великий бек-джигіте Інаньч-хане, чи пізнаєш ти мене? Я твій наймит, орендар Курбан-Кизик! Салям тобі!

— Чому ж ти тут, а не в своїй сотні?

— З наказу падишаха я прийшов пішки до Бухари битися з невірними. В дорозі у мене вкрали мою кобилу, — хай уб'є Аллах злодія блискавкою! А тут я ходжу аж два дні, щоб знайти того сотника, який буде моїм начальником. Але ніхто не хоче навіть говорити зі мною. Якщо нікому немає діла до воїна, який прийшов віддати життя за падишаха, то хто ж буде битися з цими яджуджами?

— Я радий чути такі доблесні слова, мій Курбан-Кизику, — сказав Інаньч-хан. — Я бачу — в тебе сильні руки і горб на спині від невтомної роботи в полі. Ти можеш на війні стати великим богатирем. Я беру тебе до мого загону. Іди за мною.

Так розлучився Курбан з дервішем і його супутником Туганом.

Ідучи за Інаньч-ханом, Курбан прийшов на майдан, де стояли на припоні коні, диміли багаття, в казанах варився риж і доносився аромат баранячого сала. »Тут не тільки женуть людей на забій, але ж і годують їх«, — зрадів Курбан.

— Ойє, чауш[105]) Ораз! — гукнув Інаньч-хан, звертаючись до високого похмурого туркмена з чорною бородою, який схилився, побачивши свого начальника. — Ось вступає під твоє начальство сміливий воїн Курбан-Кизик. Він добре працював на ниві, буде добрим джигітом і на війні.

— Посадити його на коня, чи він буде битися пішим?

— Ти даси йому шаблю, коня і все інше, що буде потрібне. Аллах вам підмога! — і Інаньч-хан пішов собі.

Чауш Ораз був начальником десяти вершників. Всі вони сиділи навколо багаття. Один, з великою дерев'яною ложкою в руці, на привітання Курбана відповів:

— Добре, що ти приніс такого великого списа. У мене невистачає дров для плова. — І він взяв важкого списа Курбана, розрубав сокирою на дрібні куски і підкинув їх у багаття.

— Ось буде твій кінь, — сказав Ораз і підвів Курбана до рослого сивого жеребця, прив'язаного осторонь від інших коней. — Він дуже гарячий, і ти не підходь до нього з хвоста — заб'є! — а тільки з боку голови і одразу хапай за повід. Але він до тебе звикне. Одне погано — кінь не тримається в строю і летить уперед, особливо під час скачки. Тому ти не попускай повіддя, а то в бою він тебе занесе просто до татар.

Курбан з острахом підійшов до коня, який, побачивши його, прищулив вуха, вищирив зуби і підкинув задом. »Аллах мені підмога«, — подумав Курбан і повернувся до багаття. Ораз дав йому стару велику шаблю, жовті стоптані верхові чоботи і за-

105) Чауш — воїн.

просив взяти участь у вечері. Тут Курбан відчув, що він справді став воїном-джигітом, як і інші.

Надвечір всі воїни дали коням вдосталь ячменю і насипали його ще в сакви. Те саме зробив і Курбан.

— Зараз почнеться гаряча робота! — сказав чауш Ораз і крикнув: — На коней!

Всі сіли на коней. Курбан ледве видерся на свого неспокійного жеребця і разом з іншими вирушив у путь вузькими вулицями Бухари.

— Буде вилазка, — сказав один джигіт. — Чи багато нас повернеться?

Біля міських воріт загін зупинився. Тут був майдан, куди стали прибувати інші загони, і всього набралося близько п'яти тисяч вершників.

Начальники окремих загонів під'їхали до Інаньч-хана, і він дав їм такі вказівки:

— Ми кинемося на жовтий намет, де сидить головний татарський каган. Рубайте всіх! Полонених не брати! Ми зробимо переполох у татарському таборі, а інші наші війська легко впораються з язичниками. Сміливим Аллах підмога!

Важкі, обковані ворота розчинились, і вершники почали виїжджати з міста. Коли Курбан опинився в полі, він бачив у сутінках лише тіні джигітів, що їхали спереду, а вдалині незліченні вогні татарського табору. Коні перейшли на рись, потім, прискорюючи ходу, понеслися навскач. Сивий жеребець, якого Курбан намагався стримувати, помчав, закусивши вудила, і легко став усіх обганяти.

П'ять тисяч вершників нестримною лявіною мчали на татарський табір і з страшним ревом вдерлися в ряди багать, відкидаючи людей, стрибаючи через розкидані в'юки і сідла.

Татари, скочивши на коней, розбіглися на всі боки. Курбан проносився між вершниками, з криком розмахуючи важкою старою шаблею; він когось ударив, когось збив з ніг і все хотів доскакати до жовтого намету головного татарського хана.

Але раптом він помітив, що увесь його загін повернув, не став переслідувати татар, а помчав убік. Його сивий кінь кинувся слідом за іншими вершниками, і Курбан молився Аллахові тільки про те, щоб разом з конем не звалитися в канаву.

Коні мчали довго, потім, стримуючи біг, поступово перейшли на ступу; загін посувався великим шляхом, що вів од Бухари на захід.

Вершники їхали спокійно всю ніч. Вранці Інаньч-хан оголосив зупинку.

— Ми дамо перепочинок коням, потім доїдемо до ріки Джейхун, переправимося і рушимо на з'єднання з військами хорезмшаха.

Раптом почувся гомін і одчайдушні зойки — вдалині показалися татари. З жахливим виттям вони мчали на відпочиваючий

табір. Бухарські вершники ледве встигли скочити на коней і, втративши мужність, кинулися геть без бою, цим готуючи собі загибель. Майже ввесь загін був знищений татарами.

Поет сказав: »Хто живе у страху перед смертю, того вона все одно постигне, хоча б він намагався видертися від неї навіть на небеса!«

БУХАРА ЗДАЛАСЯ БЕЗ БОЮ

Хто не захищає відважно зброєю своєї водойми, у того вона буде зруйнована. Хто на інших не нападає, — зазнає приниження.

(Арабське прислів'я)

Коли п'ять тисяч воїнів Інаньч-хана замість захисту »благородної Бухари« замінили військову доблесть на ганьбу втечі, у головній мечеті міста зібралися найзнатніші жителі з беків, імамів, учених улемів і найбагатших купців. Вони довго радилися і вирішили:

— Схилена голова легше збереже своє життя, ніж непокірна. Тому підемо на службу до Чингіз-хана.

— Люди — скрізь люди! Хан татарський, — говорили вони, — вислухає наші благання, виявить увагу до сивобородих і, напевне, поставиться милостиво до покірних жителів стародавнього міста, прославленого, як »ясна зірка на небесах освіти«.

Одягнувши шовкові і парчеві халати, несучи на срібному підносі золоті ключі від одинадцяти воріт міста, беки, імами, улеми і купці натовпом вийшли з воріт і попрямували до жовтого намету. До них одразу ж під'їхав на коні головний перекладач кагана. Деякі з стариків пізнали його. Раніше це був багатий купець у Гурганджі Махмуд, прозваний Ялвач, прославлений як перекладач, тому що за час своїх довгих мандрів з караванами він вивчив багато чужоземних мов.

Найзнатніший з стариків сказав:

— Стародавні стіни нашого міста такі міцні й високі, що взяти їх можна тільки після багаторічної облоги і надзвичайних зусиль. Тому, щоб врятувати населення від кровопролиття і не завдати зайвого лиха і втрат хороброму війську великого падишаха Чингіз-хана, ми пропонуємо здати наше місто без бою, якщо монгольський володар дасть слово пошадити тих, що скорилися.

— Підождіть! — сказав перекладач. Він, не кваплячись, поїхав до жовтого намету і, так само не кваплячись, повернувся до стариків, які тремтіли із страху.

— Слухайте, сивобороді, що сказав великий каган: »Фортеця і неприступність стін дорівнює мужності й силі її захисників. Якщо ви здаєтеся без бою, то наказую відчинити ворота і ждати«.

Гордовиті знатні старики схопили себе за бороди і, похитавши головою, глянули один на одного. З зніяковілим серцем вони

повернулися до міста, не передбачаючи, яких випробувань зазнають тепер його жителі.

Древні стіни Бухари були такі високі й міцні, що багато місяців могли б охороняти його мирне населення. Але в цей день було чути лише голос малодушних, а тих хто вимагав боротьби, називали божевільними.

Начальник оборони і воїни, що лишилися з ним, прокляли імамів і знатних стариків, які віддали невірним ключі від воріт міста, і вирішили битися до останнього подиху. Вони замкнулись у невеличкій фортеці, що височіла посеред Шахристану.

Всі одинадцять воріт міста розчинилися одночасно, і тисячі татар почали швидко в'їжджати у вузенькі вулиці. Вони посувалися в цілковитому порядку, і різні загони займали окремі квартали.

Жителі, видершись на плоскі дахи, з страхом дивилися на безбородих воїнів, що сиділи на низькорослих конях з довгими гривами. Цілковита тиша охопила місто. Лише жовті вузькоморді собаки, з скуйовдженою шерстю й червоними очима, люто стрибали з даху на дах, захлинаючись несамовитим гавканням, відчуваючи гострий сморід прибулих невідомих людей.

Коли монгольські воїни проникли в усі головні вулиці, з'явився на білих конях загін охоронців, покритих, як і їхні коні, до самих колін залізними латами.

Серед добірної тисячі показався і він, володар Сходу, який вилетів з пісків Кзил-Кумів, як стовп вогню. Спереду їхав богатирського вигляду монгол, тримаючи великий білий прапор з дев'ятьма тріпотливими хвостами. За ним двоє вершників вели неосідланого білого коня з чорними вогняними очима. А далі їхав слідом великий каган, у довгому чорному одягу, на буланому широкогрудому коні з простою шкіряною збруєю.

Чингіз-хан їхав похмурий, великий, сутулий, підперезаний шкіряним поясом, на якому висіла злегка вигнута шабля у чорних піхвах. Чорний шолом з напотиличником, сталева стрілка, опущена над переніссям, нерухоме темне обличчя з довгою сивіючою бородою і напівзаплющені очі — все це було незвичне і не схоже на колишню яскраву пишність залитих золотом і сяючих самоцвітами хорезм-шахів.

Чингіз-хан прибув на головний майдан, де з трьох боків прямими рядами вишикувались вершники його охорони, що не підпускали напираючий натовп. На східцях високої мечеті стояли вищі духовні й судові особи та найзнатніші жителі міста.

Коли монгольський владика наблизився до мечеті, ввесь натовп повалився на землю до копит буланого коня, як звик це робити перед своїм падишахом. Лише кілька старих улемів стояли прямо, склавши руки на животі, звільнені своєю вченістю від обов'язків падати ниць перед владикою.

— Хай живе падишах Чингіз-хан! Хай живе сонце Сходу! — тонким пронизливим голосом зарепетував один старик, і ввесь натовп безладним хором підхопив цей крик.

Чингіз-хан, прижмуривши око, зміряв поглядом високу арку мечеті і, стьобнувши канчуком, направив свого коня вверх по кам'яних сходах.

— Це високий будинок правителя міста? — спитав каган.

— Ні, це будинок Бога, — відповіли імами.

Оточений охоронцями, Чингіз-хан проїхав всередину по коштовних килимах і зійшов з коня біля величезної книги Корану, розгорнутої на кам'яній підставці вище людського зросту. Разом з молодшим сином, Тулі-ханом, каган піднявся на кілька східців мембера, звідки імами звичайно читають проповіді. Старики у білих і зелених чалмах товпилися перед ним і розширеними очима вдивлялися в нерухоме обличчя з рудою жорсткою бородою, чекаючи від страшного винищувача народів або милости, або великого гніву.

Чингіз-хан підняв палець і показав ним на чалму одного старого імама.

— Чому він нагортає на голову стільки тканини?

Перекладач спитав старика і пояснив каганові:

— Цей імам каже, що він ходив до Арабістану в Мекку помолитися Богові і вклонитися гробниці пророка Мухаммеда. Тому він носить таку велику чалму.

— Нема чого для цього кудись ходити, — сказав Чингіз-хан. — Молитися Богові можна скрізь.

Вражені імами, розкривши роти, мовчали. Чингіз-хан продовжував:

— У вашого шаха гора злочинів. І я прийшов, як бич і кара неба, щоб його покарати. Наказуємо, щоб віднині ніхто не давав шахові Мухаммеду ні притулку, ні жменьки борошна.

Чингіз-хан піднявся ще на два східці і гукнув до своїх воїнів, що товпилися на дверях мечеті:

— Слухайте, мої непереможні воїни! Хліб з полів знято, і коням нашим пастися ніде. Але амбари тут повні хліба і відкриті для вас. Набивайте зерном животи ваших коней!

По всьому майдані пронеслися крики монголів:

— Амбари Бухари для нас відкриті! Великий каган наказує годувати хлібом наших коней.

Зійшовши з мембера, Чингіз-хан наказав:

— Нехай до кожного з цих стариків буде приставлено по одному багатуру, і вони, нічого не приховуючи, вкажуть усі багаті будинки, амбари з хлібом і крамниці з товарами. Переписувачі нехай від цих стариків дізнаються і запишуть імена всіх багатих торговців, і вони повернуть мені всі багатства, відібрані у моїх купців, яких перебили в Отрарі. Нехай багачі принесуть сюди їжу і питво, щоб мої воїни наїдались, раділи, співали і танцювали. Я сьогодні святкуватиму захоплення Бухари в оцьому домі мусулманського бога.

Старики з монгольськими воїнами вийшли і незабаром стали повертатися з верблюдами, навантаженими мідними казанами,

мішками рижу, баранячими тушами і глечиками, повними меду, масла і старого вина.

»ДОБРЕ В СТЕПАХ КЕРУЛЕНУ!«

На майдані перед головною мечеттю задиміли багаття, в казанах зашкварчали баранячі курдюки, риж і накришене м'ясо.

Чингіз-хан сидів на шовкових подушках, на високій площадці перед входом у мечеть. Біля нього товпилися воєначальники й охоронці. Осторонь бухарські музиканти і хор різноплемінних дівчат, приведених бухарськими стариками, грали на різних інструментах і вибивали дроб на бубнах і барабанах.

Найзнатніші імами й улеми вартували монгольських коней, підкидаючи їм оберемки сіна. Перекладач Чингіз-хана Махмуд-Ялвач сидів недалеко від кагана, насторожено стежачи за всім; позад нього троє переписувачів з колишніх його прикажчиків, сидячи на п'ятах, швидко писали на смужках кольорового паперу розпорядження чи пропуски крізь монгольські пости.

Монгол у довгій шубі до п'ят, обвішаний зброєю, пробрався крізь ряди тих, що сиділи, і, нахилившись до вуха Махмуд-Ялвача, пробурмотів йому:

— Мій роз'їзд затримав двох людей: одного, подібного до шамана, у високому ковпаці, другого — хлопчика. Коли ми хотіли їх порішити, старший сказав по-нашому: »Не займай нас! Махмуд-Ялвач наш названий батько — аньда« ... А що нам наказано шаманів і чаклунів щадити, та до того ще він твій »аньда«, я наказав їх покищо не займати. Що накажеш з ними робити?

— Приведи їх сюди!..

Монгол привів Хаджі Рахіма і хлопчика Тугана.

Махмуд-Ялвач жестом руки наказав їм сісти на килим поруч з переписувачами.

Чингіз-хан ніколи, навіть на хмільному бенкеті, не втрачав ясности розуму і все підмічав. Він поглядом подав знак Махмуд-Ялвачеві, і той підійшов.

— Що за люди?

— Коли, з твого наказу, я проїжджав через пустелю і мене поранили розбійники, оця людина повернула мені життя. Хіба я не повинен потурбуватися про неї?

— Дозволяю тобі за це його звеличити. Поясни мені, чому у нього такий високий ковпак?

— Це мусулманський шукач знань і співак. Він уміє крутитися дзиґою і говорити правду. Таких людей простий народ поважає і дає їм подарунки.

— Нехай він покрутиться переді мною дзиґою. Подивлюсь, як танцюють мусулмани.

Махмуд-Ялвач повернувся до свого місця і сказав дервішові:

— Наш володар повелів, щоб ти йому показав, як танцюють вертляві дервіші. Ти знаєш, що, не виконавши волі Чингіз-хана, ти втратиш голову. Постарайся, а я гратиму тобі.

Хаджі Рахім поклав на килим сумку, миску, кяшкуль і посох. Він покірно вийшов на середину кола між палаючими багаттями. Він став так, як це роблять дервіші в Багдаді, розвів руки, права долоня пальцями вниз, а ліва рука долонею догори. Дервіш якийсь час чекав. Махмуд-Ялвач заграв на сопілці жалібну пісеньку, що переливалася то як схлипування дитини, то як тривожний крик іволги. Музиканти тихо били в бубни. Дервіш безшумно рушив по колу, линучи, по старих кам'яних плитах, і водночас почав крутитися, спочатку поволі, потім дедалі прискорюючи темп; його довгий одяг роздувався пузирем. Чимраз жалібніше і тривожніше співала сопілка, то замовкаючи, коли гуділи самі бубни, то знову починаючи схлипувати.

Нарешті, дервіш швидко завертівся на одному місці, як дзига, і впав ницьма на долоні.

Нукери підвели його і поклали біля переписувачів. Чингіз-хан сказав:

— Дарую бухарському танцюристові чашу вина, щоб розум повернувся в його запаморочену голову. А все ж наші монгольські танцюристи плигають вище і пісні співають голосніше і веселіше. Тепер ми бажаємо послухати монгольських співаків.

На середину площадки перед каганом вийшло двоє монголів, один старий, другий молодий. Схрестивши ноги, вони сіли один проти одного. Молодий заспівав:

Рідні табуни свої згадавши,
Землю б'ють з іржанням кобилиці,
Рідних матерів своїх згадавши,
Сльози ллють із зойком молодиці.

Всі монголи, що сиділи навколо тісною стіною, хором підхопили приспів:

Ох, мої ви скарби і слава!

Старий монгол в свою чергу заспівав:

Швидкість коней степових узнаєш,
Як промчиш, мов вихор, по курганах,
Міць джигітів степових узнаєш,
Як півсвіту пройдеш за каганом.

Знову всі монголи підхопили приспів:

Ох, мої ви скарби і слава!

Молодий співак продовжував:

Коли сядеш на коня швидкого,
Враз наблизиш дальні простори.
Коли знищиш ворога лихого,
Прийде край і розбрату і горю.

Монголи знову повторили приспів, і старий монгол заспівав:

Кожен зна, хто бачив Чингіз-хана, —
Світ не мав ще велетня такого.
Піднесемо ж славу Чингіз-хана
І дарами й співом перемоги!

— Віддамо ж славу Чингіз-ханові! — вигукнули монголи. — І сьогодні будемо веселитися! — підтримав натовп. Всі засвистіли, загукали, заплескали у долоні.

В середину кола пробралися танцюристи і вишикувались у два ряди лицем в лице. Під спів монголів і удари бубнів вони почали танцювати на місці, наслідуючи ведмедів, перевалюючись, притупуючи і спритно стукаючи один одного підошвами. Разом вихопивши мечі, вони заходилися високо плигати, розмахуючи зброєю, блискаючи сталлю кинджалів у червоній заграві палаючих багать.

Чингіз-хан, зібравши у широку п'ятірню руду бороду, сидів нерухомий і безмовний з палаючими, як жар, немигаючими очима.

Танці і крики обірвались... Новий співак почав похмуру й урочисту пісню, улюблену пісню Чингіз-хана:

Згадаймо,
Згадаймо степи монгольські,
Золотий Онон,
Голубий Керулен!
Тричі по тридцять
Монгольське військо
Втоптало в пил
Непокірних племен.

Ми кинем народам
Грозу і пломінь,
Посіємо смерть,
Чингіз-хана сини.
Піски сорока
Пустель за нами,
Кров'ю убитих
Залиті вони.

»Рубайте, рубайте
Старих і юних!
Над всесвітом знявся
Монгольський аркан!«
Так велів, повелів
У пожежах повсюдних
Рудобородий бич неба
Батир Чингіз-хан.

Він сказав: »Вам роти
Я цукром напхаю!
Обгорну животи
Вам у шовк і парчу!
Все — моє! Все — моє!
Я страху не знаю!
Я весь світ
До сідла мого прикручу!«

Вперед, уперед,
Швидконогії коні!
Вашу тінь
Обганяє народів страх...
Ми не припиним
Стрімкої погоні,

Аж поки гарячих
Коней не скупаєм
В Останньому морі,
В незнаних краях...

Слухаючи улюблену пісню, Чингіз-хан похитувався і підспівував низьким хриплим голосом. З його очей витікали великі сльози і скочувались по жорсткій рудій бороді. Він витер обличчя полою соболевої шуби і кинув у бік співака золотий динар. Той спритно його спіймав і впав ниць, цілуючи землю. Чингіз-хан сказав:

— Після пісні про далекий Керулен мою печінку гризе печаль... Я хочу потішитись. Ойе, Махмуд-Ялвач! Накажи, щоб оці дівчата проспівали мені приємні пісні і мене розвеселили!

— Я знаю, які пісні ти, володарю, любиш, і зараз пояснюю це співачкам... — Махмуд-Ялвач пройшов статечно і поважно до натовпу бухарських жінок і пошептався з ними. — Отже, — сказав він, — заспівайте таку пісню, щоб ви завили: немов вовчиці, які втратили малят, і нехай старики теж підвивають... Інакше ваш новий повелитель так розгнівається, що ви позбавитесь вашого волосся разом з головами...

Жінки стали схлипувати, а Махмуд-Ялвач з гідністю повернувся на своє місце біля монгольського владики.

Перед хором дівчат виступив хлопчик у голубій чалмі і довгому смугастому халаті. Він повернувся до жінок і сказав: »Не бійтесь! Я заспіваю!« Він заспівав чистим і ніжним голосом. Пісня його була сумна і самотньо полинула по затихлому майдану під потріскування багать, форкання коней і глухий рокіт бубнів.

Край радости й пісень, прекрасний Гюлістан[106]),
Пустелею ти став, твої сади в огні!
Загорнутий в хутро панує тут монгол...
Ти гинеш весь в крові, поранений Хорезм!

Хор дівчат жалібно простогнав приспів.

Лиш чути тужний плач дітей і бранок-жон:
На-а! На-а! На-а!

А за дівчатами всі бухарські старики на майдані підхопили одчайдушним зойком:

О Хорезм! О Хорезм!

Хлопчик продовжував:

З гір снігових потік вливався в Зеравшан.
Дим чорний клубочивсь, померкли небеса.
Лиш чути тужний плач дітей і бранок-жон:
Батьки їх і брати — всі полягли в боях!

Знову хор дівчат повторив приспів:

Лиш чути тужний плач дітей і бранок-жон:
На-а! На-а! На-а!

---

106) Гюлістан — »країна троянд«.

І знову всі бухарські старики одчайдушним зойком підхопили:

О Хорезм! О Хорезм!

Тільки один хорезмієць Махмуд-Ялвач сидів мовчки, скоса позираючи на стариків, холодний і насторожений.

— Що співає цей хлопчик? — спитав, ще схлипуючи, Чингіз-хан. — І чому так виють оці старики?

— Вони співають так, як ти любиш, — пояснив Махмуд-Ялвач. — У цій пісні оплакується загибель їхньої батьківщини. А всі старики стогнуть: »О Хорезм!« і плачуть, що колишня слава їхня пропала...

Темне обличчя Чингіз-хана зібралося в сітку зморщок, рот розтягнувся, наче посміхаючись. Він раптом зареготав, немов гавкав великий старий вовкодав, і заплескав величезними долонями по гладкому животі.

— Оце для мене весела пісня! Добре виє хлопчисько, немов плаче! Нехай плаче ввесь всесвіт, коли великий Чингіз-хан сміється!.. Коли я згинаю непокірну голову під моє коліно, я люблю дивитися, як мій ворог стогне і благає про пощаду, а сльози відчаю течуть по його змарнілих щоках...[107]) Мені подобається така жалібна пісня! Хочу часто її слухати... Звідки цей хлопчисько?

— Це не хлопчик, а бухарська дівчина, Бент-Занкиджа. Вона вміє добре читати й писати і тому ходить у чалмі, пов'язаній так, як її носять учені переписувачі... Вона була переписувачкою книжок у шахського літописця.

— Така дівчина — рідкісна полонянка! Нехай вона завжди співає свою жалібну пісню на моїх бенкетах, і шоб усі мусулмани при цьому плакали, а я радів! Ми наказуємо всіх дівчат, взятих у Бухарі, роздати моїм воїнам, а цю дівчину возити всюди зі мною...

— Буде зроблено, великий!

Чингіз-хан підвівся. Монголи, які сиділи навколо, разом підвелись і вихлюпнули недопиті чаші на землю »на честь бога перемоги«.

— Я їду далі, — сказав Чингіз-хан. — Подайте мені коня. Таїр-хан залишиться в цьому місті намісником, і всі повинні йому підкорятись.

Освітлений загравою багать і блідим сяйвом півмісяця, Чингіз-хан сів на широкогрудого буланого коня. Охоронці побігли між багаттями до своїх коней, яких стерегли бухарські старики, і за кілька секунд ряд вершників, цокаючи копитами по кам'яних плитах, потягнувся через майдан, в'їжджаючи у темну вулицю.

(Далі буде)

---

107) Рашід ад-Дін.

Із праць Інституту Літературознавства при УВУ

Проф. д-р ВОЛОДИМИР ДЕРЖАВИН

КОНСПЕКТИВНИЙ КУРС ТЕОРІЇ ЛІТЕРАТУРИ (ПОЕТИКИ)*

Розділ I

Пропедевтика літературознавства

§ 1. Поняття пропедевтики

Пропедевтика означає давньогрецькою мовою (propaideutikê, підрозуміється — technê) »переднавчальну науку«, себто ті відомості з певної галузі наукового знання, які конче слід засвоїти для легкого й правильного розуміння всього наступного викладу тієї науки. Це є, в першу чергу, визначення певних (основних) наукових »термінів«, себто таких слів, які в науковому викладі вживаються в цілком точному й однозначному сенсі, незалежно від того, як їх вживається (абож і взагалі не вживається) у щоденній мовній практиці. Поза тим, пропедевтика тієї чи тієї науки повинна орієнтаційно визначати методу та обсяг цієї науки, подаючи в сконденсованому й більш-менш догматичному викладі ті засадничі наукові концепції, які мають бути логічно уґрунтовані в систематичному викладі відповідної наукової доктрини, проте повинні бути якоюсь мінімальною мірою відомі зацікавленому від самого початку, аби він міг від початку правильно усвідомити мету, обсяг і головну проблематику своїх власних студій.

Тим самим, **пропедевтика літературознавства** не становить окремої частини літературознавства (за логічним його розподілом), а лише певний підготовчий витяг із нього, складений не з власною науковою метою, а виключно на користь навчання — для того, щоб певна сукупність знань, конче потрібних для первісного ознайомлення з дотичним науковим матеріялом, була засвоєна вже попередньо — перед початком систематичного викладу теорії літератури. Суттю кажучи, пропедевтика літературознавства є засадниче так само потрібна для систематичного вивчення історії літератури, як і її теорії; і тому в багатьох просторих викладах історії літератури теж подається напочатку ті чи ті попередні літературознавчі вказівки, хоч, зрозуміла річ, в меншому розмірі та стислішому оформленні, ніж це потрібно на початку систематичного курсу теорії літератури (чи то поетики, в широкому значенні слова).

Очевидно, цілий вміст пропедевтики літературознавства міг би бути просто включеним — в характері пояснювальних нотаток або екскурсів — в систематичний виклад теорії літератури, і то без ніякого порушення її логічної послідовности; але тоді довелося б пояснювати кожний дотичний термін (або й цілий комплекс наукових позначень) при тому місці, де він уперше трапиться у викладі, себто за більш-менш випадковим або, як це часто говориться, за »явочним« порядком, і це напевне заваджало б не лише в ґрунтовному засвоюванні засадничих літератур-

*) Текст цього »конспективного курсу« був опрацьований за більш-менш постійною участю співробітників Інституту Літературознавства при Українському Вільному Університеті, зокрема пані д-р Анни **Орнович** і пані мґр Емми **Кандієвої**.

них понять, але й у тому, щоб, зустрівши в дальшому викладі той чи той не цілком зрозумілий термін, відразу віднайти те місце, де подано бодай попереднє чи то орієнтаційне визначення його. Через це, запровадження окремого розділу »пропедевтики літературознавства« цілком виправдується під методичним кутом зору.

§ 2. Орієнтаційне визначення теорії літератури

В звичайному слововжитку »теорія« скрізь протиставиться »практиці«. Отже й теорія літератури неначе повинна б протиставитись літературній практиці, себто самому складанню літературних творів та літературній діяльності в найширшому значенні слова. Так воно, проте, не є. Супроти всякої практичної діяльности, всяке наукове знання вже є теоретичне і це стосується також до літературної діяльности та до науки про літературу в її (науки) повному обсязі: літературознавство в цілому, себто так теорія, як і історія літератури, протистоїть, у характері »теоретичного« наукового знання, літературній »практиці«, себто письменницькій творчості та пов'язаній з нею діяльності (при чому т. зв. літературна критика займає проміжне становище, сполучаючи в собі певні »теоретичні« літературознавчі складники з певними елементами »практичної« літературної діяльности). Теорія літератури називається так не на відміну літературної творчости (та літературної діяльности в широкому значенні), а на відміну від **історії літератури:** ця остання науково аналізує й досліджує літературні явища в їх часовому й просторому зв'язку, себто як літературні твори певної доби та певного етнічного (племінного, народного або національного) середовища, тим часом як теорія літератури аналізує й досліджує ті самі літературні явища виключно за їх внутрішньою структурою (будовою), зовсім абстрагуючись від питання, хто, коли і за яких історичних чи етнічних обставин ті твори складав. Інакше кажучи, теорія літератури має за предмет свого досліду не історичну зумовленість або історичну ролю літературного твору, але його літературну сутність, яка має власні — мистецькі — закони, і без якої ті словесні твори, взагалі кажучи, не належали б до літератури, а були б звичайною практично або технічно зумовленою словосполукою.

Отже, в основі самого існування теорії літератури лежить припущення, що значення літературного твору аж ніяк не вичерпується його історичною зумовленістю та ролею, ані, між іншим, його народно-національною приналежністю (бо племена, народи та нації є історичні утвори, що виникають і зникають у перебігу історії) — але містить у собі певну позаісторичну та понаднаціональну вартість. Наукове угрунтування цього припущення належить до завдань теорії літератури і буде подане в її систематичному викладі (в розділах методології літературознавства і філософії літературної творчости); а тут обмежимось на прелімінарному зазначенні, що мистецька чинність літератури чужих народів і далеких історичних епох — отже та самоочевидна обставина, що ми її (ту творчість) часом сприймаємо з естетичним задоволенням — була б неможлива, якби літературний твір був тільки продуктом власної доби та нації (чи якогось іншого етнічно-культурного об'єднання).

Не важко помітити, що в цьому відношенні літературні твори не відрізняються засадниче від творів усякого іншого (не словесного) мистецтва, не відрізняються рівно ж і від творів наукових, філософічних, релігійних. З цими останніми вони поділяють і ту особливість, що потребують, для свого повновартісного сприймання, цілковитої обізнаности з тією мовою, якою вони складені, тим часом як твори образотворчих мистецтв (а також архітектури, музики тощо) сприймаються начебто безпосередньо. Проте насправді належне сприймання всякого мистецького твору чужої доби або чужого національно-соціяльного середовища завжди потребує тих чи тих спеціяльних студій.

§ 3. Теорія літератури як нормативна наука

Природно виникає думка, що теорія літератури — всупереч сказаному в попередньому параграфі — все ж таки є більшою мірою пов'язана з »практичною« літературною творчістю, аніж історія літератури: мовляв, теорія літератури встановляє і уґрунтовує ті норми (загальнообов'язкові правила), яких письменник повинен додержуватись, аби його твір був літературно повновартісним, і є в цьому сенсі наукою нормативною.

Дійсно, теорію літератури (або ту сукупність літературознавчих концепцій, яка під тим чи іншим найменуванням заступала її) упродовж численних сторіч трактували як науку нормативну; проте це питання чи не завжди лишилося якоюсь мірою дискусійним, а в середині XVIII стор. постало переконання — яке в XIX стор. поступово стало панівним — що теорія літератури повинна лише робити висновки з того, що в уже існуючій літературі фактично міститься, але ніяк не приписувати абичого наперед, отже й не навчати, як саме слід складати літературні твори в сучасному та майбутньому. За XX стор. таке повне відкидання нормативного значення теорії літератури втратило своє панівне становище, але ціле питання лишилося вельми дискусійним. Звичайний аргумент — мовляв, письменники є в переважній більшості випадків необізнані з теорією літератури і безпосередньо йдуть за власним особистим уподобанням та надхненням — нічого не вартий: письменник творить не з »нічого«, але завжди стосовно до тих чи тих відомих йому літературних зразків, навіть коли він переважно не наслідує їх, а навпаки, від них »відштовхується«; і зовсім не важить, чи він оцю свою залежність від попередньої літератури чітко усвідомлює, а чи він нею вже такою мірою просякнений, що його залежність від неї ховається в глибині підсвідомости: літературний результат в обох випадках той самий.

Як побачимо в дальшому викладі (зокрема в розділі про літературні стилі), теорія літератури дійсно є деякою мірою наука нормативна; проте встановлювані нею норми не є універсальні (всеохопні), а є чинні лише стосовно до літературних творів якогось певного стилю**) або якоїсь певної літературної школи. Тим самим теорія літератури однозначних правил не подає — її норми є мериторично специфіковані.

§ 4. Теорія літератури і літературна критика

Мірою того, як у XVIII–XIX стор. теорія літератури (чи то »поетика« в ширшому значенні слова) зрікалась своєї функції оцінювання та нормування поточної літературної продукції, саме цю природно конечну й необхідну функцію переймала на себе так звана літературна критика. Літературна критика становить інтерпретацію (тлумачення) чужого або — дещо рідше, але це справи не змінює — власного літературного твору в такій формі викладу, яка в свою чергу належить до літературної творчости, себто містить мистецькі риси або, принаймні, потягнення. Проте літературна критика претендує разом з тим на якусь бодай мінімальну об'єктивність — якщо не наукову, то психологічну, моральну тощо; тим самим літературна критика є щільно пов'язана з теорією літератури, ба навіть більш того — становить певний артистичний засіб практичного застосування теоретично-літературних концепцій, незалежно від того, чи сама вона усвідомлює це, а чи посилається (хибно) на сам лише »здоровий глузд«, »загальний смак«, »дух часу« тощо. За своїм артистичним характером літературна критика становить один із т. зв. літературних жанрів (див. у цьому розділі § 12, пункт 2).

**) Щодо орієнтаційного визначення поняття »літературний стиль«, див. у цьому розділі § 12, пункт 3.

§ 5. Теорія літератури і поетика

Термін »теорія літератури« є, власне, зовсім новітній; він існує не набагато більше від ста років, а попереду та сама частина літературознавства йменувалась »поетика«. Щоправда, в уживанні цього останнього терміну існувала вже від самого початку деяка непослідовність.

»Поетика« є наука про поезію, а »поезія« (давньогрецьке **poiêsis**) значить первісно »творчість« (розуміється — словесна, літературна); тим самим усі літературні твори, так віршовані, як і невіршовані, належать до »поезії«. Саме так розумів »поезію« (і дотичну науку — поетику) великий Арістотель (384-322 до Р. Х.), перший в Європі теоретик-систематизатор літературознавства. Проте з суто практичних причин, через величезну політичну й соціяльно-культурну вагу красномовства в давньогрецькому й пізнішому римському суспільстві, наука про красномовство — »реторика« (від давньогрецького **rhêtor** — »промовець«) — вже й перед Арістотелем усамостійнилась була в характері окремого циклю знаннів та вмілостей, і такий двоподіл не лише проіснував аж до кінця античної (греко-римської) і похідної від неї візантійської та західньої середньовічної культури, але ще й скомплікувався фактично в той спосіб, що »поетика« згодом зберегла в своїй компетенції лише те, чого »реторика« зовсім не потребувала, себто науку про віршовану літературу (за якою, у зв'язку з цим, і закріпилась назва »поезія«, в надзвичайно звуженому сенсі слова), тим часом, як »реторика« охопила — відповідно до панівної ролі ораторського красномовства в античності і до поглядно слабого розвитку античного роману, повісти, прозової драматургії — всі знання, стосовні до літературної »прози« (від лат. **prorsa** — »пряма«, »безпосередня« — себто, в даному випадку, не ускладнена розміром — література). За середньовіччя »реторика« втратила практичні підстави свого окремого існування, але поділ артистичної (мистецької) літератури на »поезію« (вірші) та »мистецьку прозу« вже такою мірою вкоренився був у культурній свідомості, що »поетика« XV-XVIII сторіч фактично й далі сливе дорівнювалась науці віршування, а коли й узглядновала невіршовані літературні твори (так звану »белетристику« включно з драматичною прозою), то робила це лише додатково й дуже побіжно. Тож, відповідно до величезного розквіту саме прозової белетристики в европейському письменстві XVIII-XIX сторіч, літературознавці-теоретики XIX сторіччя, вважаючи відмінність віршів від артистичної прози за принципово малоістотну — і навіть за менш істотну, ніж вона насправді є — запровадили, замість »поетики« в її первісному і всеохопному обсязі значення, новий термін — »теорія літератури« — до того ж, протиставляючи цим нову »наукову« теорію літератури старій »шкільній« (мовляв, суто традиційній і шабльоновій) поетиці.

Насьогодні це розрізнення, суттю кажучи, втратило свій сенс; бо, з одного боку, виявилось, що стара »шкільна« поетика містила чимало науково повновартісного літературного матеріялу, а з другого боку, ніхто вже не сумнівається — зокрема після виникнення та поширення окремого жанру так званих »поезій у прозі« — що артистично оформлена й більш-менш ритмізована проза може бути, й незрідка буває, не менш »поетичною« за вірші. Протилежним до »поетичного« викладу є в модерному словоужитку не »прозовий« (невіршований), а »прозаїчний«, себто позбавлений мистецьких рис (стилістики) і взагалі абиякого стосунку до словесного мистецтва. Отже терміну »поетика« в його широкому значенні можна було б зовсім беззастережно вживати, як рівнозначного з »теорією літератури«, якби він не вкоренився був за XIX стор. в значно вужчому значенні — в сенсі вчення про суто словесні засоби поетичного викладу, себто в сенсі сукупности стилістики, евфонії, ритміки (в прозі й віршах) та метрики (тільки у віршах). З огляду на цю двозначність терміну »поетика«, доводиться дублювати його, вживаючи в ширшому значенні, терміном »теорія літератури« (як це й зроблено в заголовку оцього курсу), а беззастережне його вживання радше обмежувати зазначеним вище вужчим значенням слова — тим більше, що інакше

бракуватиме конче потрібного терміну для означення всіх стилістичних, евфонічних і ритмічно-метричних явищ.

До того ще слід додати, що відповідний до »поезії« прикметник »поетичний« зле надається до означення всього того, що стосується або належить уже не до поезії, але до вчення про поезію — до »поетики« (зокрема в ширшому сенсі слова) і за відповідний прикметник повинен би правити новотвір »поетикальний« — тим більше, що почасти (але лише почасти) рівнозначний з ним прикметник »теоритично-літературий« часто звучить занадто вже важко й педантно. Отже кажемо про »поетичні« якості літературного твору, проте про »поетикальні« концепції та погляди (стосовно до поетики в широкому значенні), і радше також про »поетикальні« засоби мистецького викладу (стилістичні, евфонічні, ритмічно-метричні — стосовно до поетики у вужчому значенні), бо »поетичні« засоби може рівно ж означати — гарно застосовані до »поетичности«, а не до поетики. Адже »поетикальні« засоби можуть бути й невдало застосовані; коли, наприклад, Т. Осьмачка в своєму віршованому перекладі з Байрона (»Китиці часу«, в-во »Укр. Вісті«, 1953, ст. 97) пише:

Та радости в гру не пусти,
А хай гуде понурий гук,
Щоб я, заплакавши, вже стих,
Аби не луснути від мук...

— то оце »луснути« очевидно є засобом поетикальним (бо в характері т. зв. гіперболи — драстичного перебільшення — належить до стилістики), але навряд чи хто згодиться назвати цей вкрай невідповідний до контексту вульґаризм »поетичним«.

§ 6. Література, письменство, словесність

Терміни »література« (від латинського litera — »буква«, множина literae — також »лист«, »письмо«, »писемний твір«) і »письменство« вживаються за наших часів майже зовсім рівнозначно; тому й »красне письменство« нічим не відрізняється від »мистецької« або »артистичної літератури«, проте вживається частіше. У зв'язку з цим, термін »література« дуже часто вживається в характері скорочення, саме в значенні — мистецька або артистична література (красне письменство), тим часом як »письменство« радше вживається в сенсі літератури взагалі, в найширшому значенні слова, себто включаючи й літературу не мистецьку (релігійну, наукову, філософічну, публіцистичну, технічну, навіть офіційне й приватне листування). Це можна зобразити за допомогою такої схеми:

А. Твори мистецькі:	**Б. Твори мистецькі й не мистецькі:**
література (рідше — мистецька або артистична література) або красне письменство	письменство або (рідше) література

Старий термін »словесність« цілком логічно охоплює собою як словесність писемну (літературу, письменство), так і словесність усну, що її також називають »фольклорною« (від англ. folklore — »народна наука«, сукупність народної творчости, переважно словесної) або »народною«, хоч вона засадниче може бути й не народною, але, напр., релігійно-обрядовою, абож аристократично-становою (як, напр., військові пісні, воєнний епос княжекиївських дружинників, до якого належить і »Слово о полку Ігореві«, почасти й козацькі думи). Але цей термін »словесність« насьо-

годні вже застарів і майже скрізь заступається терміном »література«. Отже кажемо про »усну літературу« (на відміну від писемної літератури чи то письменства) так само беззастережно, як, напр., про »червоне чорнило« або »червоний атрамент (ater лат. мовою — »чорний«). Проте словосполука »усне письменство« фактично не вживається, хоч воно означає точнісінько те саме, що й »усна література«.

Це надається до зображення за допомогою такої схеми (застарілі терміни — в дужках):

Література (чи то словесність):

А. Усна чи то народна чи то фолкльорна література (чи то така сама словесність)	Б. Писемна література (чи то писемна словесність) чи то письменство

§ 7. Обсяг поняття літератури

Очевидно, не все, що написано, тим самим належить до літератури (так само, як і не все, що сказано, належить до »усної літератури«). Писанину суто практичного або технічного характеру (напр., документи, ділові записи, звичайне листування) до поняття літератури не включається. Проте цілковитої послідовности щодо цього, на жаль, здебільшого не застосовується. Коли йде про письменство новітніх часів (починаючи з доби Ренесансу), то під літературою розуміється насамперед т. зв. мистецьку чи то артистичну літературу (чи то »красне письменство«), себто поезію (віршовану та »в прозі«) і белетристичну прозу, а твори релігійного, наукового, технічного, філософічного, публіцистичного, історичного, мемуарного і тому подібного тематичного характеру визнається належними до літератури лише у випадку їхнього особливого яскравого й своєрідного словесно-мистецького (ритмічного або й загальностилістичного) оформлення, і то — зовсім незалежно від глибини або оригінальности їх ідейного вмісту; напр., віршований філософічний трактат — хоча б якої інтелектуальної або моральної вартости — може не належати до літератури, а віршований підручник із гастрономії — може належати, якщо в першому з них вірші абиякі, банальні, артистично безвартісні, а в другому — справді майстерно складені. Очевидно, що за тим самим принципом і всякого роду дитячі та учнівські вірші й новелі до літератури теж не належать, як рівно ж і далеко переважна частина т. зв. »літератури для дітей« або »для юнацтва«. Проте засадничих критеріїв тут немає, бо, за біблійним виразом, »дух віє, де хоче«, і літературний хист може виявитись в абиякій дещиці. Варт зазначити, що коли приватне листування лише у вийняткових випадках причисляється до літератури (напр., у французькому письменстві — листування маркізи де-Севіньє, що воно має репутацію стилістично зразкового в епістолярному жанрі) — листування самих письменників (поетів і белетристів) певною мірою входить в літературу, наскільки воно позначене тим самим стилем, що й їх поетичні або белетристичні твори (напр., листування Ґете, Фльобера, Шевченка).

Ще значно складніше стоїть справа стосовно до давніших письменств (включаючи й античне та середньовічне), де до »літератури« незрідка причисляється трохи не всі різновиди писемної діяльности, наскільки вони взагалі збереглись — хібащо за вийнятком суто технічних. Ця чисто традиційна непослідовність походить від тих догматичних часів (перед XVIII стор.), коли мистецька (естетична) функція мови ще не була усвідомлена як така, і коли »гарне« в письменстві хибно ототожнювалося з граматично або й логічно »правильним«, »досконалим«, »бездоганним« (визначаючи й це останнє досить таки довільно) — отже часом і з науково або морально вартісним.

Ця плутанина лише почасти виправдується тим, що в стародавніх письменствах (зокрема в античному чи то греко-римському, але також і в середньовічно-мусульманських) стилістичне оформлення всякого словесного твору, незалежно від його ідейно-тематичного характеру, стояло на далеко вищому рівні, ніж цього за новітніх часів здебільшого вимагається навіть у поезії та белетристиці; а зокрема в письменстві германських і слов'янських народів від середини XVIII стор. дедалі більше нехтувалось мистецьке оформлення літературного твору, аж доки наприкінці XIX стор. постала щодо цього благотворча зворотна реакція.

В усякому випадку, теорія літератури може розглядати засадниче немистецькі або »напівмистецькі« різновиди писемної діяльности лише тією мірою, якою вони містять — бодай спорадично — ті самі артистичні (естетичні) складники, що й твори суто мистецькі; інакше кажучи, вона бере в них під увагу виключно стилістику та композицію (стосунок частин твору до цілого), бо теоретична аналіза їх специфічного ідейно-тематичного характеру належить до компетенції методології або технології відповідних галузей знання або вміння.

Проте, якщо твори засадниче немистецькі або »напівмистецькі« можуть містити естетичні (мистецькі) риси, то в тому полягає ота засаднича відмінність їх від творів мистецьких, і чи існує вона взагалі? — Таку відмінність здебільшого добачають у відсутності або наявності творчої фантазії (уяви), зараховуючи до творів »напівмистецьких« такі, в яких елементи фантазії чергуються з більш-менш точним описом реальних подій (як це, напр., незрідка трапляється в белетристиці мемуарного типу). Цей критерій не є цілком певний, і ще доведеться повернутись до його аналізи в дальшому викладі; проте в характері орієнтаційної ознаки він вистачає.

(Далі буде)

З нових видань

Політичні мемуари неабиякої літературної вартости

С. Мечник: ПІД ТРЬОМА ОКУПАНТАМИ. Спогади українського революціонера-підпільника. Накладом Української Видавничої Спілки, Лондон 1958, ст. 208.

Видавництво попереджає читача на початку книги, мовляв, »документальна вартість цих спогадів тим більша, що вони написані у формі стислої хроніки подій, речево і без зайвих прикрас« (ст. 3). Підкреслюючи далі цінність твору в характері »лектури та матеріялу для національно-патріотичного виховання молодого покоління«, Видавництво, видима річ, власне літературних якостей воліє не ставити до обговорення; а це виразніше висловлюється щодо цього сам автор у своєму »Слові до читачів«: »Я описую тут тільки ті події, що пережив їх безпосередньо, і згадую про тих людей, що їх знав особисто у бойовій співпраці. Я не ставив собі за мету прикрашувати власну працю в ОУН літературно-мистецькими додатками, а описав мій шлях підпільника так дослівно, як він стоїть тепер у моїй пам'яті. Тому мій виклад, можливо, трохи сухий і, може, вражає те, що придано багато уваги деталям, на перший погляд незначущим. Я визначив собі за мету скласти хроніку подій, не випускаючи з неї нічого. Тож читач сам визначить, що для нього матиме більший інтерес, а решту пропустить« (ст. 4).

Отже, на белетристичні якості — ані найменших претенсій. І це дуже добре; бо дев'ять десятих з усього того, що публікується про національно-визвольні змагання останніх десятиріч (самозрозуміло, за вийнятком суто історичних розвідок), є викривлене й знецінене невиправданими претенсіями на бе-

летристичний — або й »поетичний« — виклад. А втім, добре складені мемуари (»хроніка подій«, як, на жаль, неточно[1]) висловлюються автор і Видавництво) мають незрівняно більшу літературну вартість, аніж кепсько складене »оповідання«. Одначе літературні амбіції здебільшого переважають, зокрема коли вони сполучаються з малою літературною освітою.

Тож з величезним задоволенням констатуємо, що принаймні в оцих от спогадах немає ні заяложеного »ліризму«, ні вельми патріотичних та ідейних монологів і діялогів, написаних саме так, як їх пишеться — бо вимовляти їх без провінційно-театрального патосу неможливо — ані навіть остогидлих описів »нашої чудової природи«. Можливо, що сам автор іншої думки і справді вважає свій власний виклад за »трохи сухий«, а волів би писати »літературніше« та »зворушливіше«, як от пп. Багряний і Бендер (щоб не називати інших, ідейно відмінних, але естетично не кращих); цього не знаємо. Проте, коли автор уважає, що він писав свої мемуари не »літературно«, а суто »речево і без зайвих прикрас«, то він помиляється: **зайві** прикраси є й у белетристиці зайві, а щодо літератури, радимо йому пригадати собі Мольєрового героя, який лише на схилі років дізнався, що він від самого дитинства розмовляв »прозою«.

Бо виклад цих спогадів — це і є не що інше, як добра літературна проза. Конкретні деталі, що їхню численність автор неначе сам собі схильний закидати — насправді виконують першорядну композиційну функцію: вони надають предметности цілій оповіді, конкретизують її, створюють у читача атмосферу психологічної довіри; тому, хоча автор розповідає чимало незвичайного сам про себе (напр., утеча з-під арешту під Білою Церквою, ст. 134-138), в читача ніколи не постає ані найменшої спокуси запитати (за Гоголем): »А чи ти не брешеш, пане писарю?«

А яка ж може бути краща **літературна** рекомендація для твору мемуарного типу, аніж те, що він самим уже характером свого викладу викликає цілковиту довіру в читача?

Звичайно ж, спогади С. Мечника виявляються гідними цілковитої довіри не через сам лише літературний свій виклад, але й багатьма іншими рисами, до викладу не стосовними — зокрема тим, що автор не намагається одверто говорити про певні недоліки організаційної праці ОУН на Західніх Землях (так, напр., щодо встановлювання контакту з новоприбулими до Галичини наддніпрянцями в 1939-1941 роках, — ст. 49). Особливо велику документальну цінність мають подані на ст. 192-208 стислі біографічні відомості про цілу низку націоналістів-підпільників, що героїчно загинули за 40-вих років у боротьбі проти абиякого окупанта. Зрозумілу з боку учасника революційно-підпільної діяльности конспіративність автор часом провадить задалеко; отак, напр., прегарно складений розділ »Як і чим жило моє село« (ст. 9-11) ще виграв би на конкретності та показовості зображення рідного села авторового (за 30-тих років), коли б автор принаймні вказав, до котрого повіту Галичини те село належало — а це ж, здається, можна було зробити, не ризикуючи порушити його анонімність.

На тлі цієї високої вірогідности авторових спогадів набуває особливої знаменности одне літературно-політичне свідчення, яке вважаємо за доцільне навести тут повністю:

»Особисто для мене була дуже цікавою дискусія, яка зав'язалася в тому товаристві, де я перебував ці дні (у Фастові влітку 1942 р. — **В. Д.**), і яка торкалася справи Хвильового і взагалі українського комунізму. Ми в Галичині перебували в уявленні, яке сильно перебільшувало ролю цих людей. Тепер один чоловік сказав мені про ролю українських комуністів, лише за допомогою яких Москва спромоглася закріпити свою владу в Україні. Я зрозумів, що мої дотогочасні погляди були хибні« (ст. 140).

Літературна мова видання аж напрочуд правильна. Шкода, що малюнок на обкладинці — занадто »плякатного« типу.

В. Державин

[1]) »Хроніка« повідомляє, що саме трапилось певного року, місяця, дня; спогади — не хроніка, і вже найменш, коли вони зв'язні.

Поезія, ще не цілком свідома власної тональности

Ігор Шанковський: КВІТНЕВА ДАНЬ. Збірка поезій. Видавництво »Дніпрова Хвиля«, Мюнхен, 1958, ст. 116.

Якби літературно кваліфікований читач розпочав своє ознайомлення з цією збіркою лірики не від початку книжки, але від її кінця (це ж зовсім природна річ — починати з оглаву), то, прочитавши останню з кількох більших розміром »поем« наприкінці збірки — »Сонце сходить двічі« — мабуть, далі взагалі не пішов би; такою бо мірою (а точніше кажучи, безмірно) рясніє ця поема дешевим мелодраматизмом і найбанальнішою сантиментальщиною. А особливо прикре враження постало б у того читача від дати поеми — 1953-54 рр.; бо переважну більшість опублікованих у збірці творів датовано 1949-1952 роками, в тому числі й усі естетично повноартісні. Які ж тоді надії покладати на дальший розвиток, коли півдесятиріччя поетичної творчости призвело до цілковитої деґрадації?

Проте той читач помилився б. Спроба нерозважно вийти поза межі власного літературного жанру (в даному випадку — скласти »ідейну новелю« у віршах, себто твір епічний, і до того ж іще моралізаційний) не так уже зрідка призводить до літературної катастрофи навіть цілком зрілих поетів, і то найвищого мистецького рівня; пригадаймо хоча б »Сковороду« П. Тичини, абож »Канів« і »Ґалілей« Є. Плужника. Збірка »Квітнева дань« не лише містить численні артистично досконалі поезії і не лише свідчить про благотворний вплив лірики Михайла Ореста і — мабуть, іще виразніший — Яра Славутича: вона виявляє також бодай первні власного поетичного стилю. За найкращий взірець може правити вірш, яким збірка відкривається — »Заспів«:

Де мисль гряде, як воїн почуття,
Кому закон — єдиний щит орбіти
Щоденних задумів і діл буття,
Як перше зрозуміння слова »жити«,

Тоді для чину інша путь лежить;
А все ж таки у час, коли вагання
Плянетне всесвіту заступить мить —
Подібного зустрінеш ти востанне.

Зрозуміла річ, оце — в точному сенсі слова — монументальне й маєстатичне мистецтво вислову сповнене стриманої напруги, підкреслено просте в лексиці (і, здебільшого, образности), а складне в синтаксі, виявляється в цілій збірці далеко не часто, але все ж таки не випадково (назвати можна ще поезії »Епоха«, »Осінь«, »Тінь«, »Образ майстра«); і тяжко визначити, чи автор дійсно сам не усвідомлює вийнятково-артистичної тональности деяких — саме деяких — своїх творів, а чи він, може, пише, сказати б, у двох площинах: своєрідно й не надто легко до зрозуміння — для себе й літературної еліти, а дещо трафаретно та цілком »загальноприступно« — для ширших читацьких кіл. Щоправда, автор здебільшого спромагається надати певної свіжости та емоційної переконливости навіть дуже втертій тематиці (воєннопатріотичній, сатиричній, пейзажній) — порівн. поезії »Юнак на чатах«, »Сопілка«, »Пісня«, »Крокує хмуреч днів...«, »Міркування«, »Чужина« (і сливе всі інші, що зі специфічно »еміґрантською« тематикою). Але це все ж таки не те, чого слід би чекати від молодого поета, що спроможний стати майстром.

Та сама двоїстість у галузі поетичної образности: з одного боку, чимало міцних і цілком оригінальних образів, і то без найменшої тіні модної в сьогоднішньому новосвітньо-українському »модернізмі« надуманости, напр.:

... по широких могутніх морях,
де лиш хвилі здивовано брови
зводять дикі, свавільні без мір,
до мети, що уся в неспокої.

(»Квітнева дань«)

А з другого боку, автор шукаючи особливо драстичного вислову, незрідка зважується на щось абсурдне, напр.: »Як Гомер, у ліщині скандує Соловій надзвичайних пісень« (ст. 43), алеж Гомерові твори — епос, і гексаметр, хоча б і речитативом виконаний, таки справді не має нічого спільного з пташиним співом (чому не було сказати »як Сафо«?). — Або ще й таке: »І першим гордим (!) криком немовляти« (ст. 84).

Поза тим, особливу небезпеку становить для автора надуживання зворотів стовідсотково прозаїчних, напр.: »Я бажаю її, Хоч була б вона навіть, якої Ще у нашій добі не було« (ст. 24). Це призводить до вульґаризмів, що стоять на межі мимовільного комізму (»І осмислював ранок Існування причину лиху«, ст. 35), або й переходять ту межу (»Загинув десь в душі Непевности мікроб«, ст. 29). Суцільну колекцію таких от прозаїзмів, вульґаризмів і фразеологічних штампів складає поезія »Людина«.

В римуванні автор зачасто допускається неохайности. »Такий« і »грізний« (ст. 26) — це не неточна рима, а просто кепська; і римувати заради патріотизму »Держава« і »слово« (ст. 39) — не варт.

Дуже дивно, що літературна мова автора є надзвичайно коректна щодо граматики, лексики та фразеології, але рясніє суто діялектальними наголосами: »була« з наголосом на першому складі, »буде« і »піде« з наголосом на кінці, »моїх« і »вояк« з наголосом на першому складі, ба навіть »вірші« з наголосом на кінці (скрайній вульґаризм) і т. ін. — Це вже ні до »монументальности«, ані до пересічної »гладкости« мови аж ніяк не пасує.

Є й поодинокі дефекти ідейного характеру. Поема »Золотий бог«, хоч і доволі темна до зрозуміння, але все ж відгонить якимсь »антикапіталістичним« соціяльним месіянством. Росію (і все російське) автор не раз іменує »Азією« — очевидно, ще не дозрівши до зрозуміння визвольної концепції Антибольшевицького Вльоку Народів, згідно з якою національно-визвольна боротьба азійських народів повинна їх позбавити імперіялістичного ярма (або впливу) їхнього відвічного ворога — Росії.

Проте за ідейний стрижень цілої збірки править непохитна — сказати б Ольжичева — певність у твердості й справедливості космічного ладу, могутнішого за видимий хаос:

Приречений твоїм безсиллям світ.
І вдалині вже знов блакитні мандри
І жах, розсипаний з чорних орбіт.

І скована тобою
В залізні рамці горста кволих літ
І діб марних розсипаних, як зерно,
Монахом стопочислених годин,
Яких назад ніхто вже не поверне.
А над усім — маестро лиш один.

»Епоха«)

Це дозволяє сподіватись, що поет іще осягне преображення свого власного мистецького »я«.

В. Державин

Вдала сатира

Бабай: ВІРШІ ІСТОРИЧНІ, САТИРИЧНІ І КОМІЧНІ. Передмова, обкладинка й ілюстрації Едварда **Козака;** В-во Юліяна Середяка, Буенос-Айрес, Арґентіна, 1959 р.

Видавництво Юліяна Середяка в Арґентіні заволоділо, здається, монополем гумористичних видань, мабуть тому, що ось уже десятий рік видає гумористичний місячник »Мітла«. Цим теж можна пояснити факт, що письменники з багатих США висилають свої твори друкувати до не такої-то економічно сильної Арґентіни.

А книжка Бабая знаменита. Її прекрасно зілюстрував, оформив і попередив передмовою відомий, незрівняний карикатурист Едвард Козак. Бож до цього жанру літе-

ратури ніякий і найздібніший графік не підійде так, як карикатурист.

Автор назвав свої поезії »віршами іронічними, сатиричними і комічними«, хоч комізму в них мало, більше сатири, а найбільше іронії і дотепів. Бабай — це бо не Ікер і не Понеділок, з їхнім незлобним гумором, з підхопленням веселих і комічних ситуацій, з дотепними вигадками. Бабай — це в першу чергу поет, а тільки згодом сатирик, він більше задивлений у своє »горе пііта«, і — чого може й забагато, — в клопоти відвідувачів барів. Проте в нього слідна й деяка доза філософії, зумовлена наставленням поета до навколишнього, так неспівмірного життя, та ще й українця, в чужому світі. Ці питання найбільше хвилюють автора; любов і кохання в нього займають тільки невеличке місце; два вірші присвячені смерті, а останні два — »Пошехонії«. Мабуть т. зв. »політична сатира« — не авторове »ремесло«.

Едвард Козак, чого не договорено у віршах — підкреслив мазком пензля (Еко), коли щось вихопилося невластиве — це злагіднив веселою ілюстрацією, а деякі ілюстрації виглядають наче б їх спершу намалював карикатурист, а щойно тоді написано до них вірша. Ця взаємопов'язаність між текстом і ілюстрацією подиву гідна.

У цілому видання охайне, мовних помилок, які так збіднюють наші книжки, не помічається, за вийнятком кількох. Над мовою автор попрацював і крім »галицизмів«, які, зрештою, надають віршам кольориту, не вживав ні вульґаризмів, ні чужомовних запожичень, — дешевих засобів слабших авторів.

Софія Наумович

Дві поетки-модерністки

Як добре, що в нас (на еміґрації, звичайно) оформилася »група молодих« у поезії та в пластичному мистецтві. І як добре, що в тій групі є й жінки! Це вказує перш за все на те, що наша молодь не визбулася ідеалізму і не хоче лишитися на вигідних, утертих стежках, а шукає, може й небезпечних, але нових шляхів.

Ось передо мною дві книжки двох поеток із тієї групи молодих, оформлені мистцями-малярами теж відповідної малярської групи молодих:

»НАРОДЖЕННЯ ІДОЛА« — **Емми Андієвської**, В-во »Слово«, Нью-Йорк, 1958 р.; обкладинка Любослава **Гуцуляка**.

Гіпермодерна, холодно-інтелелектуальна й бурлескно-іронічна Андієвська не журиться читачем, вона пише не для нього, хоч інколи й про нього, та з глумом. Тому в неї слова й фрази тільки для втаємничених, тих, хто ловить думку з півслова, кому не треба »каву на лаву«. Деякі її поезії, зокрема на релігійні теми, могли б здаватися богохульними, коли б не вичувалося поза грою слів, не завжди щасливою, поважного наставлення до світу, до вічності й Творця. А історично-патріотичні нотки, хоч і які замасковані, або зумисно скарикатуровані, вдаряють правдою і глибиною:

»Там молоком годують вишню,
Гудуть над чайником хрущі,
І чай верандний п'є Всевишній,
Обдумуючи долю щеп.
Земля, де кавуни й собаки
Стоять рядком навколо хат.
В картоплі ангели цибаті.
Хропуть, на сонце звівши зад«.
(»Радість«)

Можна дивуватися, що Андієвська, яка малою виїхала з України, зуміла так вірно, так »реалістично«, хоч і бурлескно, змалювати оцю »радість« від нашої землі, її побуту, її краєвиду. Так же легко й ляпідарно говорить вона й про залишки колишньої нашої слави, про »кам'яні баби« в степу:

»І лежали як кургани,
На левадах баби п'яні.
Баби, родички левад,
Що тримати мали лад«.
(»Нічний ляндшафт«)

»СПІВУЧЕ СВІТЛО« — Ірини **Шуварської-Шумилович,** Нью-Йорк, 1959, обкладинка Любомира **Кузьми.**

Зовсім не така Шуварська. Її модерний стиль і недомальованість — ні трохи не баламутять читача. Він відразу вичуває у цій збірці поезій три головні компоненти творчості: віру, материнство, мистецтво. Вони відбиваються в поезії Шуварської у різних варіянтах та інтерпретації, завжди у дбайливій, витонченій формі. Вона чи не найменш модерна з усього гуртка, зате ж куди ближча читачеві. У неї немає ні іронії, ні глуму, ні навіть жарту. У неї повага до себе, до дитини, до Христа і до... танцю. Зразком цієї поваги до святих таїн життя, може послужити поезія »Передранішнє«:

»Хреститися! Лиш голову схилила;
здавалось, ти, дитино, на руках.
Із незбагненного початку привикав
шукати вияву і слух в розцвілім, —
ім'я тобі. — Найкраще ще не
називало
того, що у мені засвічує вівтар:
ти мала бути. До хліба риз, гарячі
тулились маки в мовчанці святій,
як я молилась. Збіжжя, — на
ланцюжках хрести,
зняло прозорі руки з конюшинок
сонце
і передранішнє життя твоє обняти
хоче.
Вертали з паші вівці,
і втішений, нове ягнятко ніс вівчар.
Молилась я за ненароджене ще
серце«.

Які книжки згаданих авторок, такі й обкладинки, згармонізовані з текстом мистцями-малярами. Обкладинка Гуцуляка до »Народження ідола« Андієвської — сувора, сіробіла, »інтелектуальна«, грунтована на зразках старовинного грецького, ритого письма. А для »Співучого світла« Шуварської Кузьма підібрав теплі, волошковожовті, »світляні« кольори, не роблячи з обкладинки загадки, так як не зробила її і авторка зі своєї поезії.

Обидві збірки заслуговують на увагу (й читання) з боку українського читача.

Софія Наумович

ПАМ'ЯТАЙТЕ, що одним з наших головних обов'язків на чужині є ознайомлювати чужинців з українськими проблемами і визвольною боротьбою українського народу. В цьому Вам допоможе англомовний журнал

THE UKRAINIAN REVIEW

Це змістовний і цікавий, об'ємистий, 96-сторінковий ілюстрований квартальник, що появляється вже п'ятий з черги рік заходами Союзу Українців у Великій Британії. Містить багато актуальних статтей з української та міжнародної суспільно-політичної і науково-культурної проблематики. Його одержують численні чужинецькі бібліотеки, університети, дослідні інститути, установи, громадсько-політичні діячі та приватні особи.

СТАНЬ ПЕРЕДПЛАТНИКОМ »THE UKRAINIAN REVIEW« ДЛЯ ШИРЕННЯ ІНФОРМАЦІЙ ПРО УКРАЇНУ СЕРЕД ЧУЖИНЕЦЬКИХ КІЛ, АБО ПРИЄДНАЙ ЧУЖИНЦЯ-ПЕРЕДПЛАТНИКА!

	У Великобрітанії:	В інших країнах:
Річна передплата —	ф. 1-0-0	4 доляри
Ціна одного примірника —	5 ш.	1 доляр.

Замовлення слати на адресу:

»THE UKRAINIAN REVIEW«
49 Linden Gardens,
London, W. 2. Gr. Britain

ПОЖЕРТВИ НА ПРЕСФОНД »ВИЗВОЛЬНОГО ШЛЯХУ«

Листа ч. 0637 (Торонто, Канада). Пожертви склали: Н. Струганик — 2 дол.; по 1 дол. — І. Країнський, В. Сегін, Квасниця, Гагда, Я. Гуран.

Листа ч. 0697 (Торонто). Пожертви склали: М. Ваврик — 2 дол.; по 1 дол. — І. Склянка, Д. Павлюк, С. М., П. Сабат, В. Д.

Листа ч. 0722 (Дітройт, США). Пожертви склали: М. Березовський — 1 дол.; П. Демчук — 50 центів.

Листа ч. 0774 (Нью Гейвен). Пожертви склали: Т. Ґурський — 2 дол.; М. Яблонський — 1 дол.

Листа ч. 1927 (Галіфакс, Англія). Пожертви склали: по 10 ш. — І. Фостяк, Д. Ч., Г. Ребець, М. Яцевюк; по 5 ш. — З. Марклів, М. Ониськів, М. Б., П. Сторожук, М. Кізимишин; М. Волошинівський — 4 ш.; по 2 ш. 6 п. — П. Зазуляк, Я. Мандзій; Д. Стефуняк — 2 ш.

Листа ч. 1116 (Менчестер, Англія). Пожертви склали: по 10 ш. — М. Дашко. Т. Крупа; по 2 ш. 6 п. — І. Гета. Ф. Субота. С. Дзира, В. Гішанський.

Листа ч. 1177 (Бірмінґгам, Англія). Пожертви склали: І. Федишин — 10 ш.; М. Ховзун — 5 ш.; С. Росіцький — 4 ш. 6 п.; по 3 ш. — І. Стельмах, М. Пилипів; по 2 ш. 6 п. — М. Семак, В. Сопель І. Зубко, І. Вантух, Т. Масура, . Войтович, В. Павловський, М. Дудяк, А. Мартин, І. Бринячський, М. Кишка, А. Матвіїв, В. Загайкевич, В. Сорока, І. Голобіцький; по 2 ш. — П. Саїк, І. Миньків, В. Татарчук, Ю. Дудина, М. Семак, М. Дмитрик, Д. Колаба, М. Возивода, А. Томків.

Листа ч. 1350 (Кіхлі, Англія). Пожертви склали: М. Заяць — 5 ш.; по 3 ш. — С. Змарко, М. Хитра; Г. Борик — 2 ш. 6 п.; по 2 ш. — А. Міґеліч, С. Петрів, М. Крайник, І. Федечко, Г. Чмелик, С. Хомик, М. Хитра, М. Климович; по 1 ш. — В. Ковпак, І. Праччук.

Листа ч. 1499 (Галіфакс, Англія). Пожертви склали: М. Смук — 1 фунт; О. Кузьо — 10 ш.; по 5 ш. — М. Цяпик, М. Гавкалюк; М. Голодриґа — 3 ш.; В. Балагура — 2 ш. 6 п.

Листа ч. 1591 (Галіфакс). Пожертви склали: Б. Рогач — 1 ф.; по 10 ш. — С. Олексевич, М. С., Г. Деркач; по 5 ш. — С. Журавський, В. Д., А. П.; В. Вовк — 3 ш.; по 2 ш. 6 п. — В. Іващук, В. Футерко; по 2 ш. — І. Любас, І. Демах, Б. Дідич, І. Сухий.

Листа ч. 1604 (Галіфакс). Пожертви склали: по 5 ш. — І. Пилипчак, М. Яцевюк, Г. Ребець, М. С., М. Когут, М. Бабій, Г. Фляґа; по 3 ш. — І. Климунда, М. Кравчук; по 2 ш. 6 п. — В. Пилипів, Г. Деркач, П. Гарасимчук, С. Бабунівський, К. Музика, М. Смеречанський, Л. Стефанський, А. Осауленко, М. Ямнюк, М. Радьо; П. Гвозденко — 2 ш.

Листа ч. 1691 (Галіфакс). Пожертви склали: М. Смук — 10 ш.; по 5 ш. — О. Паховка, В. Космірак, С. Якуб; П. Солотва — 7 ш.; І. Цюпик — 3 ш.; по 2 ш. 6 п. — П. Сотник, М. Опавка, М. Кондрат, Д. Гаврик, В. Тихович, В. Борушенко, В. Лопушняк Д. Тенчук; по 2 ш. — В. Куцій, П. Типа, І. Ґнап, В. Куриляк, В. Вандяк; І. Какайло — 1 ш.

Листа ч. 1805 (Галіфакс). Пожертви склали: О. Слабодух — 5 ш.; по 3 ш. — Я. Дрогуш, М. Рапа; по 2 ш. 6 п. — С. Боронюк, А. Лісняк, С. Бабухівський, М. Заозірний; по 2 ш. — І. Гонца, М. Василишин, К. Юрчило, С. Куninець, В. Сагайдак; по 1 ш. — Я. Мандебура, В. Чабанюк.

Листа ч. 2252 (Ковентрі, Англія). Пожертви склали: Лука Демчук — 1 фунт; В. Кравців — 10 ш., В. Білас — 5 ш.; по 2 ш. 6 п. — Р. Дергало, А. Оранчук.

Листа ч. 1926 (Австралія). Пожертви склали: І. Каліченський — 1 фунт; по 10 ш. — С. Мазур, І. Баляк; А. Соломинець, Ю. Станько — 5 ш.; Д. Соколик — 4 ш.

Листа ч. 1944 (Австралія). Пожертви склали: М. Брумерський — 1 фунт; по 10 ш. — І. Брумерський, Е. Брумерський, О. Брумерський.

Листа ч. 2103 (Австралія). Пожертви склали: по 10 ш. — М. Смолинець, А. Шукост; по 5 ш. — О. Куцовий, Д. Сакалюк, В. Сушко; І. Перехрест — 6 ш.; по 4 ш. — І. Шиґола, І. Данилюк; по 2 ш. — І. Середницький, М. Савка.

З нагоди вінчання п-ва С. О. Сокіл у місті Гаддерсфільд, присутні склали: молода пара — 1 ф.; по 5 ш. — В. Красовський, В. Кіндрат, Т. Раківський, І. Маркович, П. Януш, П. Штереб, І. Жмут; І. П. — 3 ш.; по 2 ш. 6 п. — Д. Черепанюк, Б. Кармазин, І. Скоченос, С. Тимощук, В. Доротяк, М. Шкіра, М. Лазорик, П. Шміґельський, В. Чайківський, Кожух, М. Лаврів, І. Кибачук; по 2 ш. — А. Ваньо, В. Дида, Л. Куш.

Індивідуальні пожертви:

Я. Саварин (Ковентрі — ф.2.6.4; Є. Попівський (Лондон) — ф.1.10.0; М. Глушко (Апплетон) — 1 фунт; по 16 ш. — В. Дячок (Аккрінґтон), І. Шанайда (Скунторп), І. Черевко (Бері); Г. Чабан (Блендфорд) — 17 ш.; по 10 ш. — В. Левицький (Екклес), М. Дмитерчук (Рочдейл), І. Михальчук (Ґайнсборов); І. Сідельник — 8 ш.; по 7 ш. — М. Веселович, І. Симкович; Д. Горлай — 6 ш. 6 п.; М. Пайкош — 7 ш.; по 5 ш. — Р. Ромахней, В. Гуменюк, І. Слобода, В. Радишин, О. Чорнобицька; по 4 ш. — В. Зварич, Д. Стецок; І. Карчевський — 3 ш. 6 п.; по 3 ш. — А. Пасічник, М. Мадилюс, М. Довган, Г. Довган.

А. Жуківський (У.Т.С. — Лондон) — ф.5.10.0.

С. Рудяк (Шікаґо, США) — 8 дол.; В. Бубенко (Австралія) — ф.1.6.0; по 5 дол. — Д. Ходан (Вінніпеґ, Канада), П. Гуль (Нью-Йорк, США), О. Макуш (Нью-Йорк), О. Харук (Нью-Йорк); І. Сидорович (Шікаґо) — 3 дол.; по 2.50 дол. — В. Гладун (Рочестер, США), З. Рудник (Філяделфія, США), д-р В. Гук (Виллярд); по 2 дол. — В. Тимюк, М. Іваницький, Д. Вітів, М. Устіянович, С. Зорій; С. Кріслатий — 1.50 дол.; по 1 дол. — В. Вальків, М. Білозір, В. Стригун, Т. Фірцович, С. Кріслатий. о. М. Куницький (Аргентіна) — 100 пезетів.

Всім Збірщикам і Жертводавцям складаємо сердечну подяку.

ЧИТАЙТЕ — ПЕРЕДПЛАЧУЙТЕ!

тижневик

ШЛЯХ ПЕРЕМОГИ

»ШЛЯХ ПЕРЕМОГИ« — орган української самостійницької думки та речник українського визвольного руху. Він подає правдиві інформації про події на українських землях, а також приносить обширні відомості про міжнародні події, насвітлюючи й коментуючи їх в дусі інтересів української справи.

»ШЛЯХ ПЕРЕМОГИ« речево дискутує й роз'яснює всі суспільні, політичні й культурні питання української еміґрації й постійно містить хроніку українського життя з усіх закутків світу.

»ШЛЯХ ПЕРЕМОГИ« — це універсальний часопис української еміґрації в усіх країнах поселення, що повинен знайтися в руках кожного свідомого українця, якому доля нашої Батьківщини не байдужа.

Передплату у Великій Британії приймає:

Українська Видавнича Спілка
237, Liverpool Rd.,
London, N. 1.

Адреса Видавництва:

Verlag Schlach Peremohy
München 8, Zeppelinstr. 67
Germany